

MIRAS
میراث

МУРАДО
2004

1991 елның 2 апреленнән бирле чыга

ISSN 0869-3536

БУ САНДА:

Баш редактор
сүзе
Аяз Гыйләжев.
Балачак
сукмаклары.
Эссе
Афзал Шамов.
Пароходта.
Хикәя
Булат Солтанбеков.
Мирсәет
Солтангалиев.
Фәнни-популяр
очерк
Халык медицинасы
Махсус
сәхифәләр

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

**ШАГЫЙРЬ, ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ ҺӘМ ТӘНКҮЙТЧЕ,
ФИЛОЛОГИЯ ФӘННӘРЕ ДОКТОРЫ**

ӘМИР МӘХМҮДОВ

Бөтендөнья татарларының халыкара милли-мәдәни, милли-тарихи, фәнни-популяр, иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис академик журналы

Баш редактор
академик

МИҢНӘХМӘТ СӘХАПОВ

Редакция коллегиясе:

Светлана Василенко (Мәскәү)
Айрат Зарипов (Казан)
Фирдәвес Зарифуллин (Казан)
(Баш редактор урынбасары)
Кави Латып (Казан)
Сергей Михалков (Мәскәү)
Вячеслав Пуляев (Санкт-Петербург)
Марсель Таишев (Казан)
Илдус Тарханов (Казан)
Дания Фәтхуллина (Казан)
Әнәс Хәсәнов (Казан)

Гыйльми Совет рәистәшләре
академик

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ

академик
ЭНГЕЛЬ ТАҒИРОВ

академик
МАНСУР ХӘСӘНОВ

Редакция Гыйльми Советы:

Раиф Әмиров (академик)
Азат Әхмәдуллин (академик)
Марсель Бакиров (академик)
Андрей Брыжинский (академик)
Рәмзи Вәлиев (академик)
Наил Вәлиев (академик)
Васил Гайфуллин (академик)
Төлгат Галиуллин (академик)
Булат Галиев (академик)
Фуат Ганиев (академик)
Мәхмүт Гәрәев (академик)
Владимир Иванов (академик)
Рәшит Исламшин (академик)
Фәрит Йосыпов (академик)
Рүзәл Йосыпов (академик)
Александр Коновалов (академик)
Хәлиф Курбатов (академик)
Василий Лихачев (академик)
Мирза Мәхмүтов (академик)
Геннадий Месяц (академик)
Марс Михайлов (академик)
Жәмил Нигъмәтов (академик)
Мәгъзүм Салахов (академик)
Гомәр Саттаров (академик)
Булат Солтанбеков (академик)
Индус Таһиров (академик)
Диләрә Тумашева (академик)
Мидхәт Фарукшин (академик)
Вахит Хаков (академик)
Фәрит Хатипов (академик)
Әнвәр Хужиев (академик)
Шамиль Чабдаров (академик)

© «Мирас», 2004 ел.

МИРАС 9(154) 2004

ГАМӘЛГӘ КУЮЧЫ ҺӘМ ХИМАЯЧЕ
ФӘННИ-ИҖАДИ ЮРИДИК ЗАТЛАР:

Академик «Мирас» журналы редакциясе, Бөтендөнья Татар «Мирас» Фонды, Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Халыкара Гуманитар Фәннәр академиясе, Россия Гуманитар Фәннәр академиясе, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, Язучылар Союзларының Халыкара Бергәлеге

ЭЧТӘЛЕК

БАШ РЕДАКТОР СҮЗЕ 3

«Мирас» мөнбәре

МИНТИМЕР ШӘЙМИЕВ. Язмышыбыз уртакта! . 5

Әдәби мирас

НИЗАМЕТДИН ГАЛИШЕР НӘВАИ. Фәрһад һәм Ширин (Шигъри роман) 14
СӘГҮЙТҮ ИСӘНБАЕВ. Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы 20
НУР БАЯН. Яңгырлы төн (Шигъри роман) ... 25
ӘНИСӘ АЛИЕВА. XVI гасыр прозасы «Бөстанел-коддес вә гөлстанел-өнәс» (Мирас ядкаре) . 43

Лингвистик мирас

ФЛЁРА ТАРХАНОВА. Эш кәгазьләренә гомуми рус-татар терминологиясе фонды. 47

«Мирас» энциклопедиясе

ӘМИР МӘХМҮДОВ. Шәхесне халкына мәхәббәт тудыра (Иҗат портреты) 53
ФӘРИТ ЙОСЫПОВ. Мәнергә иде Урал тауларына!.. (Иҗат портреты) 66

Борынгы бабаларыбыз тарихы

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Сөендек мирза нәселә (Шәжәрә) 72

Бөек Болгар дәүләте тарихы

ВАЛЕНТИН БЕРКУТОВ. Бөек Болгар календаре (Фәнни-популяр очерк) 85

Татар халкының милли азатлык хәрәкәте

БУЛАТ СОЛТАНБЕКОВ. Мирсәет Солтангалиев (Фәнни-популяр очерк) 95

Төрки халыклар дөньясы

АЙДАР ХӘЛИМ. Урта Азиядәге уртакларымда (Сәяхәтнамә) 112

«Мирас» китапханәсе

АЯЗ ГЫЙЛӘЖЕВ. Балачак сукмаклары (Әссе) . 118
АФЗАЛ ШАМОВ. Пароходта (Хикәя) 136
ИНДУС СИРМАТОВ. Чиялек сукмаклары (Әдәби-документаль повесть) 141
КАВИ ЛАТЫП. Култык таягы (Хикәя) 153

Халык медицинасы

МӨБАРӘКШӘН ТУЛБАЙЛЫ. Мең дә бер бала-казадан саклану догалары 155

«Мирас» почтасы	
Укучы хатлары	156
Милләт донъясында	
Хроника, вакыйгалар, фактлар	159
Резюме	
Журналның инглиз һәм урыс телләрен- дәге кыскача эчтәлегә	160

Редакция Советы:

Равил Әмирхан, Рәфыйк Әмирханов, Рифкат Әхмәтжанов, Шәрәф Әхмәдулла, Ислам Әхмәтжанов, Харис Әшрәфжанов, Локман Бадыйкшан, Фәүзия Бәйрәмова, Георгий Васильев, Рафаэль Вәлиев, Рамил Вәлиев, Мөнәвир Галимуллин, Әлфия Галимжанова, Азат Гапсәләмов, Гамир Гарифуллин, Әхәт Гаффар, Мансур Гыйләжөв, Искәндәр Гыйләжөв, Әлсине Гыйниятуллина, Флора Гыйниятуллина, Жәүдәт Дәрзаман, Шамил Динмөхәммәтов, Марс Жәләтов, Ринат Закиров, Ринат Иосыпов, Әхәт Иосыпов, Октябрь Кадыйров, Бернард Кассыймов, Айгөл Кулемина, Илһам Кыямов, Наип Лаисов, Шамил Маннапов, Әмир Мәхмүдов, Назиф Мириханов, Фәат Мортазин, Виль Мостафин, Жәгфәр Мөбарәк, Әхәт Нигъмәтуллин, Рәмзи Ногмани, Вакыйф Нуруллин, Ракия Сабирова, Минтаһир Минһажев, Рәмил Минһажев, Юныс Сафиуллин, Жәмил Сафиуллин, Тәүфик Сәгыйтов, Ләйсән Сәмигуллина, Гаяз Сәхапов, Индус Сирматов, Гүзәл Вәлиева-Сөләйманова, Габдрахман Хафиз, Фәрит Хәбибуллин, Фәрит Хәкимжанов, Зөфәр Хәкимов, Айдар Хәлим, Флүс Шәвәлиев, Рафаэль Шәйдуллин, Сөгдулла Шәйхулла, Лилия Шәфигуллина, Илсур Һадиуллин.

Фәнни консультант һәм фәнни редактор — профессор Әхмәт СӘХАПОВ

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Россия Федерациясе Конституциясенең 29 нчы маддәсә нигезендә һәркем үзенең фикерен, әгәр ул гәмәлдәге канун принципларын бозмаса, ирекле рәвештә белдерә ала. Журнал авторлары язмаларындагы фактларның, аргументларның һәм фәнни дәлилларның төгәллегә, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәслә фикерләрнең корректлылыгы өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм инглиз телләрендә «Резюме» дигән рубрикада басыла. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләми. Машинада яки компьютерда басылмаган текстларны редакция кабул итми. Борынгы текстлар хәзерге әдәби телгә күчерелеп басыла. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлектәрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчелекләренең матбугат атташатларында чикләнгән данәдә язылырга мөмкин. Безнең адрес: 420066. Казан, Чистай урамы, 5 (2 кат), академик «Мирас» журналы редакциясе. Бәйләнешкә керү өчен телефон: (8432) — 92-35-54 (Баш редактор). Факс: 92-35-54. E-mail: miras@mail.ru. Хатлар өчен: 420066, г. Казань, а/я № 227, редакция журналы «Мирас» («Наследие»). «Мирас» журналы 1991 елның 2 апреленнән бирле чыга. «Мирас» журналы үз вакытында килмәгән очракта әбүнәчеләр моның сәбәбен 38-59-78, 43-25-32 һәм 43-25-22 номерлы телефоннар аша ачыклай ала. Басмаханә гаебе белән журналның сыйфаты түбән булганда дөгъваны 19-44-69, 19-44-20, 19-44-97 һәм 19-44-61 номерлы телефоннар аша шалтыратып белдерергә була. Журнал идеясенә, исеменә һәм концепциясенә авторы академик Миңнәхмәт Сәхапов. Нәшир итүче: «Коммерция оешмасы булмаган автономияле милли-мәдәни, милли-тарихи, фәнни-популяр, иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис академик «Мирас» журналы редакциясе».

«Мирас» та басылган материалларны журнал редакциясенә махсус рәхсәтнән башка яңадан бастырып чыгару Россия Федерациясендә 1993 елның 9 июнендә кабул ителгән «Авторлык хокукы һәм чиктәш хокуклар турында»гы 535-1 номерлы Россия Федерациясе Канунын тулган рәвештә бозу санала. Бу Федераль Канунны бозган очракта РФ Жинаять Кодексының 146 маддәсә нигезендә җаваплылыкка тарту каралган.

Академик «Мирас» журналының кодлары: ОКПО — 48706933, ОКОГУ — 49013, ОКТО — 92401377000, ОКОНХ — 87100, 19400, ОКФС — 16, ОКПФ — 97, салым түләү буенча идентификация номеры (ИНН) — 1654002833.

Үзәнчәлекле милли энциклопедия булган «Мирас»ка ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын журналның түбәндәге счетларына күчәре ала:

1. Расчетный счет № 40603810062262000144 в Банке Татарстан Сбербанка России № 6672/0253. Корр. счет № 30101810600000000603 в РКЦ НБ РТ г.Казани. БИК 049205603.

2. Валютный счет: а) UNION BANK OF SWITZERLAND ZURICH. for. corr. acc. № 69.023.79 W of TATSOTSBANK in favour of acc. 40602810400000000027 (в долларах США); б) COMMERZBANK AG FRANKFURT/MAIN for. corr. acc. 400/8866790/00 of TATSOTSBANK in favour of acc. 40602810400000000027 (в немецких марках или в долларах США).

Академик «Мирас» журналын Россия Федерациясендә 89 төбәгендә яшәүче әбүнәчеләр алдыра.

Академик «Мирас» журналын шулай ук Мәскәү, Санкт-Петербург, Уфа, Владивосток, Нижний Новгород, Ташкент, Алма-Ата, Дүшәмбе, Бишкек, Баку, Киев, Кишинев, Таллин, Рига, Вильнюс, Ереван, Минск, Тифлис, Ашхабад, Варшава, Хельсинки, Берлин, Бухарест, Тегеран, Мадрид, Каһирә, Вашингтон, Нью-Йорк, Нью-Джерси, Лондон, Прага, Белград, Токио, Әнкара, Кабул, Брюссель, София, Афина, Париж, Берн, Дамаск, Истанбул, Измир, Эрфурт, Братислава, Амстердам, Канберра, Осло, Эр-Рияд, Сеул, Сингапур, Стокгольм, Улан-Батор, Пекин, Исламабад шәһәрләрендә яшәүче милләттәшләребез дә даими рәвештә алдырып баралар.

Бөтендөнья татарларының айлык милли-мәдәни, милли-тарихи, фәнни-популяр, иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис академик «Мирас» журналы Россия Федерациясендә Матбугат, телерадиоташырулар һәм массакүләм коммуникация чаралары министрлыгында (Мәскәү шәһәре) 2002 елның 11 ноябрендә ПИ № 77-13936 саны белән кабат (алтынчы тапкыр) теркәлдә. Шулай ук академик «Мирас» журналы, ЮНЕСКО һәм ТӨРЕКСОЙ халыкара оешмаларының реестрына кертелә, татар халкының махсус милли-мәдәни һәм милли-тарихи журналы дигән үзәнчәлекле интеллектуаль статуска ия булды һәм милләтебезнең күпгасырлык тарихи-мәдәни мирас ядкарьләрен тергезүче, кайтаручы һәм пропагандалаучы төп фәнни басма дип танылды. Академик «Мирас» журналының Россия Федерациясе (кызыл төстәге каталог) һәм Татарстан Республикасы каталогларындагы индексы — 73955. ЮНЕСКО һәм ТӨРЕКСОЙ халыкара оешмалары реестрларындагы индексы — 73955 (2.04.1991).

Производствга бирелде 12.06.2004 ел. Басарга кул куелды 6.08.2004 ел. Кәгазь форматы 70x108 ¹/₁₆. 2 номерлы офсет кәгазе. Күләме 18,89 нәшер-хисап табак. Заказ Э-470. Тиражы 10000 данә. Бер данә журналның авырлыгы 230 гр. Ваклап сатуда ирекле бәя.

«Идел-Пресс» дәүләт унитар предприятиесенең полиграфия-нәшрият комплексы.
420066. Казан шәһәре, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

IDELPRESS

БАШ РЕДАКТОР СУЗЕ

Урман шавы, чишмә чылтыравы, кошлар жыры аша табигать безнең белән аңлашу юлын эзлидер кебек. Әнә шулай адәм баласына тереклек, хәрәкәт, мәхәббәт, хәят дигән мәңгелек төшенчәләрнең тирән асылы ачыла башлай... Табигать кешенең рухын ныгыта, күңелен нечкәртә. Миһербанлы әниебез кебек ул безне яшел бишегендә тибрәтеп үстерә, бага, тәрбияли. Менә шуңа күрә аны күз карасыдай саклау, төрле кыерсытулардан яклау безнең изге бурычыбыз гына түгел, намус эшебез дә. Билгеле булганча, тормышыбызның тизләтелгән хәрәкәте, фәнни-техник инкыйлаб нәтижәләре табигать дөньясында үзенчәлекле үзгәрешләр килеп чыгуына сәбәпче булды. Бу үзгәрешләр, үз чиратында, әйләнә-тирә мохитне саклау дигән проблеманы бөтен җитдилеге белән безнең алдыбызга китереп бастырдылар. Табигатьнең борчулы авазы язучыларыбыз ижатына да хәвефле тон өстәде.

Әлеге мәсьәләнең берничә чишелеше булган кебек, әдәбиятыбызда табигатьне саклау темасына ике төрле юлдан килү күзгә ташлана. Гомәр Бәширов, Марс Шабаев, Нәби Дәүли, Габдулла Шәрәфи, Әхсән Баянов, Габделхәй Сабитов, Фаил Шәфигуллин әсәрләрендә бу тема кешенең туган җиренә, туган табигатькә мөнәсәбәтендә, аның иминлеген яклап аваз салуында чагылыш таба. Гарәфи Хәсәнов, Мәрди Рафиков, Касыйм Тәхау, Аяз Хәсәнов кебек «саф табигать язучылары»ның әсәрләрендә исә табигать сурәте берәз үзгәрәк яссылыкта ачыла. Аларның әсәрләре беренче карашка натуралист язмаларын да хәтерләтәләр. Анда табигатьнең теге яки бу күренеше игътибар үзәгенә алына һәм тәфсилләп хикәяләнә. Үсемлекләр, кошлар, хайваннар дөньясын тасвирлау аша укучыда табигатькә мәхәббәт хисе, ихтирамлы мөнәсәбәт тәрбияләү кебек игелекле максат белән иҗат ителәр әлеге авторлар.

Өйтергә кирәк, Гарәфи Хәсәнов әсәрләре арада аерым урын алып тора. Татар балалар әдәбиятын үстерүгә сизелерлек өлеш керткән бу тыйнак әдип ярты гасырга якин инде бер үк темага – табигать темасына тугрылыгын саклап килә. Аның хикәя һәм повестьларын бер дә икеләнмичә «табигатьнең сайланма әсәрләре» дип атарга мөмкин булыр иде. Аларны балалар гына түгел, өлкәннәр дә көтеп алалар, яратып укыйлар. Чөнки ул табигать дөньясының игътибарыбыздан читтәрәк торган өлешен мавыктыргыч итеп сурәтли, геройлар язмышына үзенең йөрәк жылысын куша. Күптән түгел генә дөнья күргән «Җир – ул уртак йортыбыз» исемле китабында Гарәфи Хәсәновның ярты гасырга якин чор эчендә иҗат ителгән хикәя һәм повестьлары тупланган. «Яр башында болан» дигән хикәядән башлап «Җирем-суым» диеп исемләнгән өч китаплы повестька кадәр язучы табигать гүзәллеген җете буяулар белән сурәтләп күз алдыбызга китереп бастыра. Әсәрләренең китапка урнашу тәртибе дә кызыклы һәм көтелмәгән янәшәлеккә нигезләнгән. Әдәбиятыбыз аксакалы Гомәр ага Бәширов бу китапка кереш мәкаләсендә билгеләп үткәнчә, «жанлы табигать һәм аның жансызы – бер-берсен тۇлыландырып, берсе икенчесендә яшәргә тиеш». Табигатьтә буйсынучылар һәм буйсындыручылар юк! Бары дус, тату һәм бердәм тереклек кенә яши. Бу – яшәешнең төп формуласы булырга тиеш! Шушы фикер язучының барлык әсәрләрен бер ноктага туплай.

Гарәфи Хәсәнов үз геройларының – үсемлекләр, кошлар, бөҗәкләр, җәнлекләрнең гажәеп тормышын эчке бер жылылык белән сурәтли. Без һәрдаим язучының күзен һәм йомшак күңелен тоеп торабыз. Ул дөньяны самими һәм садә итеп күрергә гадәтләнгән, табигатьтәге бар тереклекне якин фикердәше һәм кардәше итеп таный. Табигатьне җәберләүчеләргә кискен нәфрәт хисен белдерә, тәртипсез малайның корбаны булган чуар тараканнар фаҗигасен ул сөекле кешесен югалткандай авыр кичерә («Чуар таракан фаҗигасе» исемле хикәя). Вәхшилек белән бер тамырдан шыткан золым аның бәгырен үткән пычактай телгәли. «Тимәгез аңа, рәнҗетмәгез!» – дип әрнеп кычкыра кебек язучының җаны. Җан авазы укучыны да битараф калдырмый, аны да уйландыра, кылган гамәлләренә күңел күзе белән карарга чакыра...

Көндәлек тормышыбыз катлаулы вакыйгаларга, каршылыклы мөнәсәбәтләргә

бай булган кебек, табигать тө алардан мәхрүм түгел. Алайк «Куркак куян һәм усал селәүсен» хикәясен генә. Үзен эзәрлекләп килгән селәүсеннең үткән тырнагынан качып, киң күңелле боланнар янына элдертә кылай! Тупас көч оттыра, усал селәүсен боланнар мөгезеннән көч-хәл белән генә котыла... Куяның зирәклегенә укучыда соклану тудыра, хикәяне бер сулыштан укырлык итә. Яшәешнең нигезе игелектә, бер-береңә ярдәм кулы сузуда, явызлыкка үз вакытында киртә куюда дигән фикер үткәрә язучы. «Тәүфыйклы яшь бүреләр» хикәясендә Ана бүренең зирәклегенә сокландырса, кырылып бетүгә йөз тоткан бу ерткычларның киләчәк язмышы безне төрлечә уйландыра. Табигатьтә артык жан ияләре юк, булса, үзе юк итәр иде ул аны. Кулыбыздагы бармакларның берәрсен югалту кебек, кайбер тереклек ияләренең юкка чыга башлавы да табигатькә кимлек китерә. Бүреләр ыруы бетүгә йөз тоту белән жәнлекләр арасында әллә нинди хәтәр авырулар таралды диләр бит. Мавыгып китеп, табигатькә «аю хезмәте» күрсәтмибезме икән?!

Табигатьнең йөз аклыгын, намусын һәм хокукларын яклауны үзенә бурыч итеп алган язучы ижаты туган ягыбыз гүзәллегенә мәдхия буларак кабул ителә. Жыйнак парчалардан үрелгән «Унике матур» повесте тулаем ел фасыллары турында сөйләүгә корылса да, ил-көнәбезнең гүзәллеген, табигатебезнең байлыгын сурәтләве белән күңелебезгә тирән уелып кала. Әкият чалымнары да кереп киткән бу әсәрендә язучы табигатьтә барган үзгәреш-яңарышларның асылын аңларга, үсемлекләр, кошлар, бөҗәкләр, жәнлекләр өчен гомуми булган уртак сыйфатларны ачарга омтыла, ел фасыллары алышынуның тәртипле агышын күзәтеп, бу илаһи халәتكә чын күңеленнән соклана.

Өч китаптан торган «Жирем-суым» повестенда да табигать темасы тамырга үстерелә. Агулы елан, гөберле бака, йомран, керәшә, ләтчә, шәүлегән, абага чәчәге, нарат, ромашка, имән, зирек, бүдәнә һәм табигатьнең башка төр жан ияләре тормышыннан алып язылган жыйнак хикәяләрдә Гарәфи Хәсәнов фәнни дәрәжәгә һәм төгәллеккә ирешү принцибын беренче урынга куя. Шуңа күрә табигатьнең беренчел «мини энциклопедиясе»н хәтерләткән бу әсәр танып-белү офыгыбызны чиксез киңәйтә, күңел хәзинәбезгә рухи байлык өсти. Гажәеп серләр, искитәрлек мөгҗизалар иленә сәяхәт «кече кардәшләребез»гә ихтирамыбызны арттыра. Ихтирам итмәслек тө түгел шул алар! Баксаң, кошлар арасында да «телләр», «диалект»лар бар икән. Мәсәлән, шәһәрдә яшәүче каргаларның авылдагы ишләре белән «сөйләшкәндә» кыенлык кичерүен, аларга тылмач булып авыл белән шәһәр арасында очып йөргән каргалар хезмәт итүен белә идекме әле без? Әнә ничек гармониягә омтыла икән табигать. Кеше кулы, кеше сизгерлегенә житешмәгән жирдә дә ул үзе эшли, күпсанлы эшсәярләренә куша икән.

Гарәфи Хәсәнов табигатьнең «жанлы китабы»н тирәнтен аңлап «укий», үзен чәлекләрен яхшы белеп ижәт итә. Жанлы һәм жансыз табигать күренешләрен сизгер йөрәгә аша үткәреп, дәвамлы күзәтү-тикшеренүләре белән чагыштырып төшерә ул хис-тойгыларын ак кәгазь битенә. Шуңа аның әсәрләре жанлы, табигый агышлы. Ул – нәфасәт дөньясы таләпләренә бик сизгер язучы. Аңа фактик материал һәм әдәби материал дигән шактый четерекле мәсьәләне чишәргә туры килгән. Фактик материалга гына нигезләнү язучыны натурализм чикләнгәнлегенә китерер иде. Әсәрләре белән тәүге тапкыр танышканда, чыннан да, натуралист язмалары түгелме соң бу, дигән шөбһәле уйларга бирелергә дә мөмкин. Икенче тапкыр жентекләп укысаң, үзеңнең ялгышуыңны аңлайсың. Дулкынландыргыч хикәяләр, сәнгать әсәрләре икән ләбаса... Табигатьнең жанын ачкан, холык-фигылен сурәтләгән, аның үзенчәлекле образын тудырган хикәяләр икән. Язучы, әдәби материалның тамырын фактик материал туфрагынан аермыйча, катлаулы теманы уңышлы ача, тойгыларыбызны уятырлык әдәби картиналар тудыра.

Гарәфи Хәсәнов әсәрләре бай тел белән язылган. Сүзләрнең саллысы, фикергә тәңгәл килердәйләре генә сайланган. Балаларга атап язуын истә тотып, «кыскалыкта осталык» дигән принциптан тайпылмый ижәт итә ул. Телә йөгәрек, ташлар арасынан челтерәп аккан салкын чышмә кебек уйнак. Көянтәдәй сыгылмалы, көйле. Һәм шул ук вакытта кулшы бизәкләрдән, төче тәгъбирләрдән, ялган пафостан да азат. Кошларның «сөйләшү-аңлашулары» бу әсәрләренң табигый яңгырашын көчәйтә, стилизацияләнә. Мәкаль һәм әйтемнәрне, канатлы сүзләрне, җырларны үз урынында белеп файдалану да фикернең үткенлеген тирәнәйтә, сүзнең үтемлегенә куәт бирә. Яшәеш матурлыгын, уртак йортыбыз – Жир язмышының иминлеген кайгырту белән сугарылган бу игелек ижәт укучыны да тирән уйландыра, аны тереклек язмышына битараф калдырмый!

МИҢНӘХМӘТ СӘХАПОВ.

Минтимер Шәймиев,
Татарстан Республикасы
Президенты, татар
халкының Кол Гали
исемендәге Халыкара
премиясе лауреаты

ЯЗМЫШЫБЫЗ УРТАК!

Татарстан ССР Югары Советы бертавыштан республика дәүләт суверенитеты турында Декларация кабул итүгә бер ел тулды. Бу — тарихи акт. Аны әһәмияте ягыннан тарихның совет чорында 1920 елда Татарстан дәүләтчелеген игълан итү белән генә тиңләп була. Шул ук вакытта Декларация үсешебезнең сыйфат ягыннан яңа чорын гәүдәләндерә. Ул республиканы сәяси һәм икътисадый мөстәкыйльлеккә ия булуга, Совет Союзен Республикалар Союзында һәм халыкара майданда лаеклы урын алуга илтә.

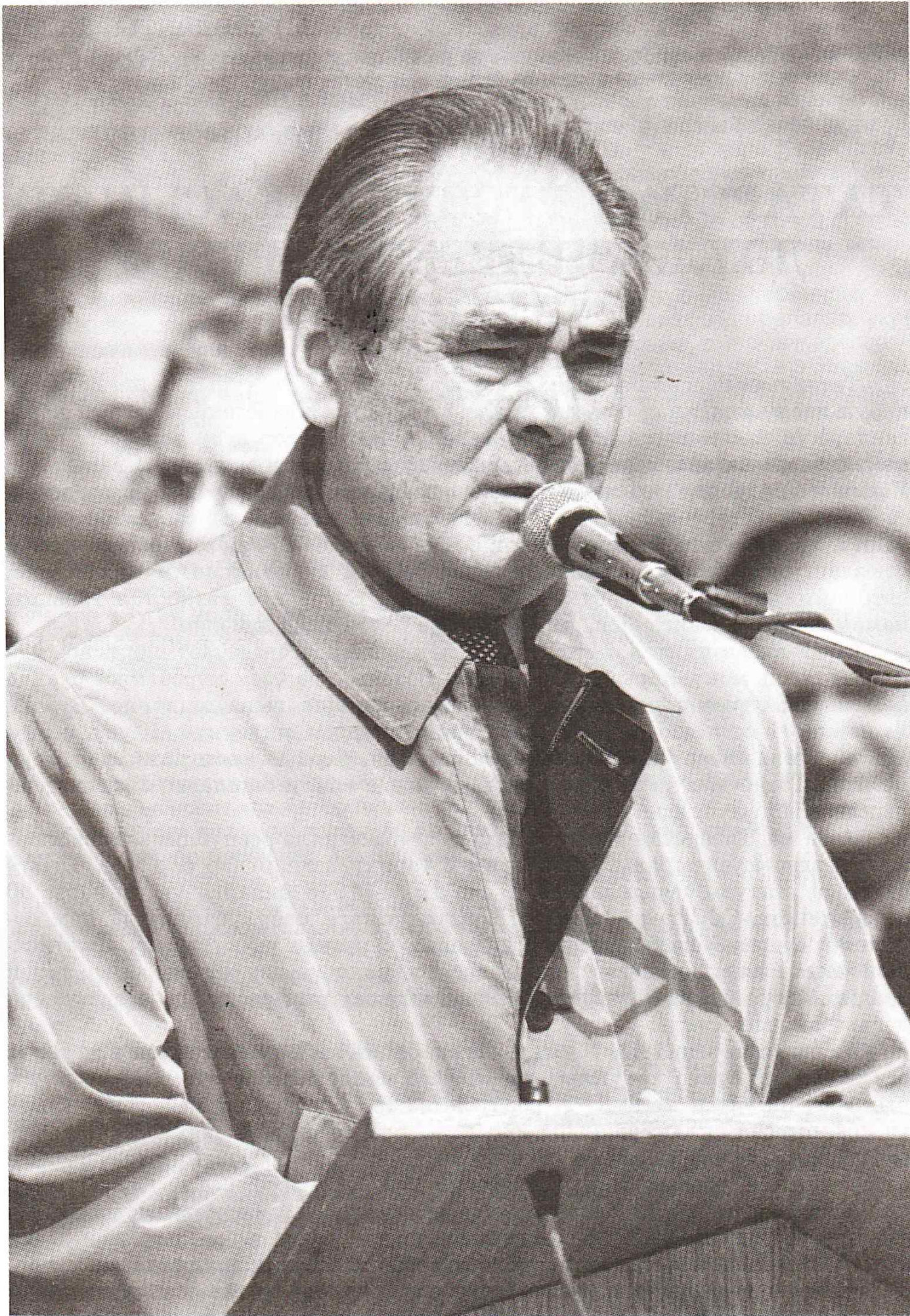
Шундый сорау туарга мөмкин: илебездә вакыйгалар арты вакыйгалар ташкыны күтәрелеп, ижтимагый-сәяси хәл көн саен үзгәрәп торганда бу хакта сөйләү урынлы микән?

Урынлы, чөнки нәкъ менә законлылык, демократия тантанасы безгә Татарстан суверенитетын реаль баеп юлын давам иттерергә тагын да зуррак ышаныч бирә. Шушы елның 19—21 августында дәүләт переворотын оештыручыларның дөгъвалары тантана иткән булса, безнең республика сталинчыл автономияләштерү заманнарына кире кайтарылган булып иде. Бернинди суверенлык, халыкларның һәм республикаларның тигез хокуклылыгы хакында сүз дә була алмас иде. Әмма кешеләр үзгәртеп кору юлларында чыннан да дуслаштылар, аларның күбесендә тупас көчтән элеккечә курку, «югарыдан» бирелгән боерыклардан өркеп тору юк инде. Бу — тоталитаризмга каршы халыкның ярсулы нәфрәте тагын да артыр, милләтара мөнәсәбәтләр кискенләшер иде дигән сүз. Бу исә гражданны сугышына һәм безнең республикада икенче Карабахка охшаган нәрсәгә китерер иде.

Нәкъ менә шуңа күрә Татарстан халкына мөрәжәгәтемдә переворотның фаҗигале көннәрендә мин, безнең республикада гадәттән тыш хәл кертелми, килеп туган хәл белән законлы, демократик рәвештә сайлап куелган власть органнары һәм хөкүмәт идарә итә, дидем. Түземлеккә һәм тынычлыкка чакырдым. Хезмәт коллективлары, җәмәгатьчелек, безнең республикадагы барлык аек фикерле кешеләр минем мөрәжәгатьнең рухын һәм асылын, Татарстан ССР Югары Советы Президиумы карарларын дөрес аңладылар һәм бәяләделәр.

Әмма Татарстан суверенитеты идеясенә тугрылыклы кешеләрдә бу көннәрдә бүтән сорау да туа: РСФСРның сәяси роле, аның җитәкчеләренең абруе гадәттән тыш үскән шартларда суверенитеткә ирешү мөмкинме? Чөнки Россия җитәкчеләре бердәм һәм бүленмәс Россияне кискен төстә яклай.

Бу буш сорау түгел. Кызганыч, Россия Федерациясенә югары урын биләүче рәсми кешеләре, массакүләм информация чаралары тарафыннан 19—21 августтагы фаҗигале вакыйгалар Татарстан җитәкчеләренә шикләнә һәм өнәмичә карау кампаниясе башлап җибәрү өчен файдаланыла. Бу омтылышлар хисләргә таяна, әмма аларның астыртын сәяси ниятләре ярылып ята. Ул Союз килешүенә мөстәкыйль һәм турыдан-туры кул кую хокукын дөгъвалаучы республиканың позициясен мөмкин кадәр какшатудан гыйбарәт. Әгәр элек безгә мәгълүм көчләрнең Татарстан суверени-

тетын милли факторга кайтарып калдырырга тырышуларын кире кагарга туры килсә, хәзер исә безнең республиканы самодержавие заманындагы губерна итеп күрергә теләүчеләр белән дә көрәшкә туры килә. Татарстан суверенитеты фикере — үзгәртеп кору заманы сәяси көчләренең уены җимеше, дигән нәрсә кабат-кабат тергезелә.

Әмма без аерым-аерым әйтелгән сүzlәр һәм язмалар — ул әле РСФСР Югары Советының һәм Россия Президенты Б. Н. Ельцинның позициясе түгел дип өметләнәбез, алай гына да түгел, моның шулай икәнлегенә ышанабыз. Алар җиңүгә ирешкәннән соң, демократия һәм законлылыкны көч ысуллары белән хәрәкәт итәр өчен якламаганнардыр бит. Шушы елның 12—15 августында Мәскәүдә Татарстан белән Россиянең вәкаләтле вәкилләре арасындагы консультацияләрнең беренче этабы уңышлы төгәлләнү факты бу ышанычны көчәйтә. Шушы консультацияләр йомгаклары буенча килешкән беркетмәдә ике республиканың да яңаруга һәм статусын күтәрүгә омтылышын аңлау һәм ихтирам итү аермачык теркәлгән. Консультацияләрнең икътисадый ягы зур әһәмияткә ия. Уртақ «Беркетмә»дә турыдан-туры болай дип язылган: «Бердәм икътисадый майдан, базар мөнәсәбәтләрен үстерү эшмәкәрлекне стимуллаштыру һәм халыкны социаль яклау нигезендә үзара файдалы хезмәттәшлекне һәм хужалык элементләрен тирәнәйтәргә һәм камилләштерергә». Шулай итеп, РСФСР тарафыннан икътисадый блокада турында һәртөрле сөйләшүләр — буш уйдорма һәм безнең республикалар, халыклар арасына чөй кагарга тырышу гына ул.

Милли мәдәниятләрне һәм телләрне иреккә үстерү мәсьәләләре буенча килешүләрнең аерым мәгънәсе бар. Консультацияләр барышында сәяси, икътисадый һәм мәдәни мөнәсәбәтләрне тагын да үстерү, РСФСР белән Татарстан Республикасы арасындагы мөнәсәбәтләрне килешүләр ярдәмендә җайга салу формасы билгеләнде. Дәвам иттереләчәк консультацияләрнең нәтижәләре бездә Россия белән һәрьяклы хезмәттәшлекне һәм дуслыкны тирәнәйтүгә өмет һәм сайлаган юлның дөрөсләнгәнә ышаныч уята.

Теләсә кайсы аек фикерле сәясәтче, дәүләт эшлеклесе шуны ачык аңлый: Татарстан белән Россия аеруча тыгыз мөнәсәбәтләрдә булдылар һәм булалар. Бу аларның географик урнашуына, ягъни җирләренең янәшәлегенә һәм җитештерү кооперациясенә югары дәрәжәдә булуына бәйле. ТССР белән РСФСР халыкларының этник яктан таралып утыруы — шулай ук мөһим фактор. Татар һәм рус халыклары арасындагы чын дуслык һәм туганлык тамырлары тирән тарих катламнарына тоташа.

Без бернидән дә, беркемнән дә читләшмибез. Без җәмгыятьтәге кризистан чыгуга, Суверен Дәүләтләр Союзын ныгытуга саллы өлеш кертәбез һәм киләчәктә дә кертергә әзер. Сүз уңаеннан әйтим, Союз килешүен элеккеге автономияле республикалар, шул исәптән Татарстанның да мәнфәгатьләрен чагылдыру ягыннан һич тә тел тидермәслек дип әйтеп булмый. Ә шулай да килешүнең бүгенге хәлдә котылгысыз юл куешулар нәтижәсе булуын, аңа ил таркалу процессы кире кайтмаслык хәлгә җиткәнчегә кадәр, мөмкин хәтле тизрәк кул куелырга тиешлеген истә тотып, Татарстан ССР Югары Советы аны асылда хуплады.

Ләкин Татарстан үзенең партнерларыннан да, оппонентларыннан да мәсьәләне шулай ук аңлауларын көтәргә хаклы.

Союз килешүенә кул кую мәсьәләсенә килгәндә, «Татарстанның аерым позициясе» яңартылган Советлар Союзы төзү юлында һич тә киртә түгел. Татарстан позициясенә мөнәсәбәттә кемнәрнең чыннан да дәүләтне яңача фикерләү сәясәте принципларында яңарту өчен көрәшүе, ә кемнәрнеңдер, асылын үзгәртмичә генә, тыштан шомартырга тырышуы күренә.

Татарстан суверенитетының асылы шуннан гыйбарәт: республика халыкның матди тормыш хәлен яхшыртырга мөмкинлек бирердәй, кешеләрнең мәдәни-рухи ихтияжларын тулырак канәгатьләндерердәй, иң гүзәл милли гореф-гадәтләрне үстерердәй, ә кайбер очракларда тергезергә, мил-

ли мәдәниятләргә үстерергә ярдәм итәрдәй сәяси һәм икътисадый хокукларга ия булды. Соңгысы Татарстаннан читтә яшәүче миллионлаган татарларның ихтыяжларына тулысынча кагыла.

Әнә шундый хокукларга һәм мөмкинлекләргә ирешү өчен шартлар бармы соң? Анализдан күренгәнчә, алар бар.

Мәгълүм булганча, Татарстан — бүген Идел буеның гына түгел, Россия Федерациясенең дә иң зур һәм алга киткән төбәкләреннән берсе, ул үзенең икътисадый, акыл потенциалы ягынан байтак союздаш республикалардан калышмый.

Татарстан ССР өлешенә Союзда житештерелгән бутыл каучукның дүрттән өч өлеше, кинофотоматериалларның яртысы, полиэтиленның дүрттән бер өлеше, автомобиль шиннарының 15 проценты туры килә. Республиканың икътисадый нигезен КамАЗ, Түбән Кама «Нефтехим» комплексы, «Татнефть», катлаулы машина төзелеше предприятиеләре, шул исәптән оборона продукциясе эшләп чыгаручы предприятиеләр тәшкил итә. Авыл хужалыгы куәте дә шактый зур.

1990 елда Татарстан ССР алган милли керем — 9,7 млрд., ә гомуми иҗтимагый продукция 204,3 млрд. сум булды. Союздаш республикаларның күбесе белән мөнәсәбәтләргә килгәндә, житештерелә торган продукциягә үзара исәп-хисап сальдосы Татарстан өчен уңай. Ләкин инде кат-кат әйтелгәнчә, менә шундый куәтле икътисадый потенциалы булуга карамастан, Татарстанда социаль проблемалар елдан-ел туплана килде.

Төп сәбәпләрнең берсе — безнең республиканың автономияле дәрәжәсе. Союз министрлыклары һәм ведомстволары башбаштаклыгын чикләү өчен союздаш республикаларның азмы-күпме хокукы булса, автономияләренең бернинди дә хокукы юк иде. Республика жирендә житештерү куәтләре төзелде, ә торак йортлар, шифаханәләр, юллар «соңыннанрак»ка кала килде, Татарстан табигате бозылды. Процент ягынан караганда безнең карамакта союздаш республикалар белән чагыштырганда табыштан, әйләнештән кәргән файдага салымнан һәм башка керемнәрдән бүлеп бирелә торган акча ике мәртәбә азрак калдырылды.

Башкача әйткәндә, Татарстан алмашка берни алмыйча хезмәт итте, табигый һәм башка ресурсларын чыгымга тотты. Суверенитетка ирешкәч, башка республикалар белән мөнәсәбәтләрен икеяклы һәм күпьяклы килешүләр нигезендә коргач, хәл нык яхшырырга тиеш.

Табигый ки, бу көне-сәгәте белән булмас.

Суверенлыкны реаль тормышка ашыру — катлаулы һәм дәвамлы процесс. Ләкин Декларация игълан ителгәннән соң узган бер елга игътибар белән карасаң, суверенлыкның бүген үк нәтиҗәлеләнгәнә инанырга мөмкин.

Узган елда республиканың иң югары дәүләт хакимияте органы буларак, Югары Совет эзлекле төстә конституциячел вәкаләтләр үзләштерде, закон чыгару эшчәнлегенә практикасын камилләштерде, үзенең эшлекле һәм файдалы стилин табарга өлгерде. Депутатлар корпусы өстенә безнең җәмгыятьнең борылыш чорында, сәяси һәм икътисадый кризис тирәнәйгән шартларда җаваплы дәүләти карарлар кабул итү буенча авыр бурычлар төште.

Ачык эш итеп, демократик юлдан барып, безнең парламент узган биш сессиядә 40тан артык мәсьәлә карады, беренче нәүбәттәге 24 закон кабул итте.

Шулар арасында әһәмиятле сәяси документлар — «Союз килешүе проекты турында», «Халык хакимияте турында» дигәннәре дә бар. Татарстан ССР Җир кодексы, җир реформасы турында, крестьян (фермер) хужалыгы турында законнар, халык хужалыгын тотрыклыландыру һәм базар мөнәсәбәтләренә күчү программасы расланды.

1991 елның апрелендә Югары Советның дүртенче сессиясендә Татарстан ССР Конституциясенә (Төп Законга) үзгәрешләр кертелде. Анда суверен дәүләт буларак Татарстан турындагы положение беркетелде.

Хакимиятнең башкарма-өештү эшендә сыгылмалылыгын көчәйтү

Һәм тәмин итү өчен Югары Совет Татарстан ССР дәүләт структурасына реформа үткәрде. Идарә итүнең президентлык формасы кертелде, туры һәм яшерен тавыш биру юлы белән беренче Президент сайланды. Идарә итүнең президентлык формасы күчеш чорында башкарма хакимиятне көчәйтү зарурлыгынан, реформаларның тотрыклылыгын гарантияләү һәм демократик үзгәрешләрнең кирегә борылмаслыгын тәмин итү ихтыяжынан туды. Татарстан ССР Конституциясе проекты хәзерләү тәмамланып килә. Бу эштә халык депутатлары, хокук, социология өлкәсендәге белгечләр, экономистлар актив катнаша. Тиздән ул бөтен халык карамагына чыгарылачак.

Хәзерге вакытта реаль хакимият һәм идарә вазифалары КПСС структураларынан Советларга күчә. Ләкин Советларның бу авыр йөкне үз өсләренә алырга тулысынча әзер булмавын ачыктан-ачык әйтергә кирәк. Без кичерә торган катлаулы сәяси һәм икътисадый хәлдә башкарма хакимият, һичшиксез, көчле, шул ук вакытта сыгымлы, тиз эш итүгә сәләтле булырга тиешле. Ул республика тормышының барлык тармакларында да дәүләти, хокукий эш башкару дисциплинасын ныгытуның гарантына әйләнергә тиеш. Һәм бу демократия принциплары белән каршылыкка килми, киресенчә, аның аерылгысыз өлеше булып тора.

Образлы итеп әйткәндә, дәүләт идарәсе төзелешенең менә шундый каркасын төзү идарәнең административ ысулларынан икътисадый ысулларга күчүгә нәтижәле булышлык итсен өчен, ТССР Министрлар Советы Министрлар Кабинеты итеп үзгәртелде һәм Президентка буйсындырылды. Бу каркасның яңа элементлары — Икътисад һәм фаразлау буенча, Дәүләт милке белән идарә итү буенча, Жир ресурслары һәм жир реформасы буенча дәүләт комитетлары. Министрлар Кабинеты составында ТССР Тышкы икътисадый элементлар һәм мөнәсәбәтләр, материал ресурслар министрлыклары төзү күздә тотыла.

Татарстан дәүләт суверенитетын реаль эчтәлек белән баету зарурлыгы республика идарә структураларын хезмәт, материал, финанс ресурсларына, аларны нәтижәле файдалануга яңача карарга мәжбүр итте. Әле беренче мәртәбә генә финанс балансы, техник продукция һәм куллану товарлары кертү-чыгару балансы төзү республика халык хужалыгын икътисадый идарәгә күчерергә алшартлар тудыра. Халык хужалыгы структурасын үзгәртеп кору дәвам итә, аның социаль юнәлеше юл яра.

Суверенитет республикаара һәм тышкы икътисадый хезмәттәшлекне киңәйтү өчен яңа мөмкинлекләр ачты. Узган елда хөкүмәтләр дәрәжәсендә Белоруссия, Балтыйк бие республикалары, Грузия белән үзара файдалы килешүләр төзелде. Башкортостан белән дуслык һәм хезмәттәшлек турындагы килешү хакында ассызыклап әйтергә теләм. Бу безнең өчен аеруча мөһим.

Татар һәм башкорт халыклары, шушы ике тугандаш республикада яшәүче башка милләт кешеләре бер нәселдән, алар үткән тарихи юл уртак, безне бай икътисадый, рухи элементлар, уртак язмыш бәйли. Күп гасырлар дәвамында ике халык дус һәм тату яшәде, житәкләшеп эшләде. Эмма алар арасында рәсми килешү төзелгәнә юк иде. Татарстан белән Башкортостан арасында дәүләт килешүе беренче мәртәбә төзелде. Ул ике халык арасындагы күп гасырларга сузылган дуслыкны, ике республика мөнәсәбәтләрендәге бөтен кыйммәтле һәм уңай нәрсәләрне беркетә. Аларның киләчәк үсеше өчен яңа мөмкинлекләр ача. Аның тарихи әһәмияте энә шунда, дияр идем.

Узган елда Төркиянең эшлекле даирәләре, АҚШның, Германиянең, Италиянең, Даниянең, Швециянең, Австриянең эшкуарлары белән хезмәттәшлек жайга салынды. Югославия, Венгрия, Польша, Кытай белән мөнәсәбәтләр киңәеп китте. Күп кенә фирмалар белән үзара файдалы зур килешүләр төзелде, уртак предприятиеләр төзү гамәле көч туплый. Кыскасы, Татарстан дөнья бердәмлегенә ышанычлы адымнар белән кереп бара,

элементләрнең колачы үсә һәм Тышкы элементләр һәм мөнәсәбәтләр министрлыгы кебек махсус орган булдыру зарурлыгы килеп туды.

Суверенлыкка ирешү, асылда, безнең барча гамәлебез кебек үк, үзгәрешләр нәтижеләрен һәм файдасын кешеләр реаль күргәндә генә мәгънәгә һәм кыйммәткә ия. Без алдыбызда ачылган барлык мөмкинлекләренә тулысы белән халык мәнфәгатьләре өчен барыннан да бигрәк социаль өлкәдә файдаланырга телибез.

Шуңа күрә халыкның тормыш читемлекләрен җиңеләйтү буенча, бигрәк тә аның кереме аз булган катлауларына, инвалидларга, пенсионерларга, күп балалы гаиләләргә, укучы яшьләргә социаль ярдәм итү буенча тулы бер чаралар системасы эшләү Президент һәм Министрлар Кабинеты сәясәтенең үзәге булды.

Халыкның тормыш дәрәжәсен кискен түбәнәйтүгә китергән уңышсыз уздырылган бәяләр реформасының, инфляция процесслары көчәюенә, товар җитешмәүнең нәтижеләрен җиңеләйтү өчен республикада берничә зур социаль программа эшләнә.

40 меңнән артык пенсионерга пенсия күләме 100 сумга кадәр күтәрелде. Шушы елның апреленнән урта мәктәп укучыларына, профтехучилище, техникум укучыларына, туклану чыгымнарын каплау өчен, өстәмә түләү кертелде. Кереме аз гаиләләрдә 2 яшькә кадәр балаларга түләүсез туклану оештырыла. Беренче сентябрьдән пенсионерларга шәһәр, район транспортының барлык төрләрендә бушлай йөрү тәртибе кертелә. Агымдагы елда хәзерге пенсия, пособиеләр, компенсацияләргә өстәмә материал ярдәмне барысы 1,5 млн. кеше алачак.

Пенсионерларны, ялгыз һәм карт гражданны, инвалидларны, күп балалы гаиләләренә — барысы 800 мең кешегә өченә алган «Кайгырту» программасы тормышка ашырыла башлады.

Халык мәгарифе, сәламәтлек саклау, мәдәният хезмәткәрләренә — хезмәт хакы, вузлар, техникумнар, профтехучилищелар студентларына стипендияләр күләме күтәрелде. 1991 елның 1 сентябреннән социаль-мәдәният өлкәсендә авыл җирендә эшләүче белгечләргә тариф нормалары һәм хезмәт хаклары 25 процентка күтәреләчәк.

Министрлар Кабинеты өстәмә акчалар табу өчен кискен чаралар күрә. Социаль программаларны хәл итәргә без бер елга 800 миллион сум тирәсе өстәмә акча бүлеп бирә алдык. Бу чама белән 80 нче еллар уртасындагы бер еллык республика бюджетына тигез.

Безнең карамакка бирелгән 1 млн. тонна нефтьне сатудан килгән валюта акчасының күп өлешенә азык-төлек, махсус балалар азыгы, медицина препаратлары, медицина җиһазлары сатып алырга карар ителде.

Республикада, илдә беренчеләрдән булып, финанс ресурслары фонды төзелде. Ул халыкка социаль ярдәм мәсьәләләрен хәл итәргә мөмкинлек бирер. Илнең башка төбәкләреннән алдарак бездә барлык азык-төлек товарларына, халыкка көнкүреш хезмәтенең төп төрләренә, балалар өчен товарлар асортиментына һәм кайбер башка социаль әһәмиятле товарларга биш процентлы салым бетерелде, һәм без биредә аңлы рәвештә республика бюджетына керемнәр кимүен белеп эш иттек.

Предприятиеләрнең һәм оешмаларның табышына халык мәгарифен, сәламәтлек саклауны, мәдәниәтне, спортны үстерү, аларның материал базасын ныгыту өчен салына торган салымнар киметелде.

Шуның белән беррәттән, без күргән чаралар халыкның тормыш дәрәжәсен төшерүгә китергән барлык проблемаларны хәл итәр дип санау ялгыш булып иде. Югары Совет алдында хезмәт ияләрен яклау, шул исәптән халыкны эш белән тәмин итү, инфляция процессларына бәйле рәвештә керемнәрен индексацияләү турында законнар пакеты кабул итү бурычы тора.

Декларация кабул иткәннән соң, безнең республиканың мәдәни һәм рухи үсеш процесслары сизелеп активлашты. Аларның милләтләр ара-

сындагы чикләрне шомартуга түгел, бәлки аларны киңәйтүгә, үзара баеуга юнәлдерелгән характеры милли традицияләргә тергезүнең шарты булып тора.

Матди һәм рухи кыйммәтләр алмашу, милләтара, мәдәни аралашу, тәҗрибә, кадрлар алмашу Идел буеның барлык республикалары һәм иле-бездәге 30дан артык өлкә белән килешүләр төзү ярдәмендә беркетелгән.

Республиканың төп халкы булмаган милләтләрнең һәм аннан читтә тупланып яшәгән татар халкының милли мәдәнияте үсешенә шартлар тудыру буенча зур эш алып барыла. Барча урыннарда мәдәният үзәкләре төзелә, иҗат интеллигенциясә белән турыдан-туры элемтәләр урнаштырыла.

Дәүләт суверенлыгы турында Декларация кабул итү милли вакытлы матбугат һәм нәшерлек эшенә уңай йогынты ясады. Республикада татар һәм урыс телләрендә төрле-төрле иҗтимагый мәнфәгатьләр һәм ихтыяҗларга җавап бирә торган уннан артык оригиналь басмалар нәшер ителә башлады.

Татар телендәге китаплар тиражы арта. Ә шулай да ихтыяҗ тулысынча канәгатьләндерелми әле. Бу уңайдан «Мәгариф» нәшрияты һәм Казанда нәшрият-полиграфия комплексы төзү турында ике мөһим карар кабул ителде.

Татарстан Фәннәр академиясә төзү турында мәсьәлә дә принципта хәл ителгән. Бу академия республиканың иң яхшы фәнни, интеллектуаль көчләрен үзенә җыяр дип күздә тотыла.

Аларның төп максаты — Татарстан ССРның фәнни-техник һәм производство куәтен максималь куллану һәм үстерүгә юнәлеш тоткан системалы фәнни тикшеренүләр алып бару, иң яхшы эшләнмәләргә, югары технологияләргә практикага керту, шул нигездә табигый, материал, хезмәт ресурсларын рациональ файдалану, республиканың халык хужалыгының базар шартларында тотрыклылыгын, конкуренциягә сәләтлелеген күтәрү.

Татарстанның дәүләт суверенитеты халык мәгарифен күтәргә яңа мөмкинлекләр ачты. ТССР Министрлар Кабинеты республикада халык мәгарифенең якындагы елларга һәм перспективага караган үсеш стратегиясен билгеләгән Программа раслады. Гомуми белем һәм профессиональ мәктәпне үзгәртеп кору башланды, укыту-тәрбия эшен оештыруга яңача карашлар тормышка ашырыла. Укыту дифференциациясенең тәүге тәҗрибә үрнәкләре туды: профильле мәктәпләр һәм класслар, беренче гимназияләр, лицейлар һәм колледжлар ачылды. Татар мәктәбенең статусын аякка бастыру, балаларны татар телендә укыту өчен уңайлы шартлар тудыру буенча шактый күп эш башкарыла.

Кыскасы, эш кайный, киләчәк матур күренә. Әмма, алдагысы турында кайгыртып, без шул ук вакытта моның көндәлек проблемаларны хәл итүгә нык бәйлә икәннән аңларга тиешбез. Халыкны азык-төлек, товарлар белән тәмин итү, транспортның җайлы эшләве, торак-коммуналь хужалыкның, бөтен социаль инфраструктураның әйбәт эшләвен булдыру, дигән сүз бу.

Хәзер үзәктә азык-төлек проблемасы тора. Монда хәлләргә төрлечә баяләп була. Терлекчелек турында сөйләсәк, аны интенсификацияләү дәрәҗәсә ягыннан без Идел буе төбәкләре арасында алдынгы урында торабыз. Үсемлекчелектә нәтиҗәләр үзгәрәп тора. Без күп яктан һава торышына бәйләбез. Һәм ел саен республикага читтән азык-төлек, фураж ашлыгы кайтарырга мәҗбүрбез.

Шулай да, без халыкны, әгәр норма белән биреп барсак, төп азык-төлек продуктлары белән тәмин итә алабыз. Безнең шәһәрләр һәм район үзәкләре сөт ризыклары, йомырка, ит, май белән тотрыклы тәмин ителә. Кызганыч, аграр секторда кайбер позицияләргә югалту шуңа китерә ки, бу тотрыклылыкны республиканың валютасын һәм материал ресурсларын сарыф итү исәбенә сакларга туры килә.

Агропромышленность комплексы хезмәтчәннәргә бурычлы терлекләрнең баш санын тергезүдән, игенчелек культурасын күтәрүдән, продукция-

не эшкәртүне һәм саклауны оештырудан гыйбарәт. Республика хөкүмәте-
нең һәм урыннардагы Совет власте органнарының бурычы исә — моның
өчен тиешле шартлар, стимуллар тудыру.

Колхозларда һәм совхозларда житештерү мөнәсәбәтләрен шул юнәлештә
үзгәртәргә кирәк. Аларны кооператив нигезгә күчерү һәм башлангыч хезмәт
коллективларына мөстәкыйльлек бирү, аларны яхшырак сыйфатлы про-
дукцияне азрак чыгымнар белән житештерүгә дәртләндерү максатка яраш-
лы. Республикада көч туплый баручы фермерлык та оештыруга һәм мате-
риаль-техник ярдәмгә мохтаж. Күрәсең, «Фермер» дигән махсус программа
эшләргә кирәктер. Бусы да — кичектергесез бурычларның берсе.

Ләкин республиканың агропромышленность комплексы базар шарт-
ларына максималь әзерлектә булсын өчен якин арада инвестиция сәясә-
тен ныклап үзгәртәргә кирәк. Алдагы 5—7 елда төзелеш оешмаларының
финанс, материал ресурсларын һәм куәтләрен авылга, авыл хужалыгы
продукциясен саклау һәм эшкәртү объектларына юнәлдерү зарур. Шәһәр-
ләрдә бу чорда бары тик торак, шифаханәләр, мәктәпләр һәм төзелеш ин-
дустрия объектларын төзү генә давам итәргә тиеш. Мәсьәләгә шундый
карашны авыл кешеләре генә түгел, ә шәһәрдә яшәүчеләр дә, гомумән,
республиканың бөтен халкы да аңлар, кабул итәр дип уйлыйм.

Энергияле гамәлләр, оешканлык һәм тәртип торак төзелешендә, көн-
реш хезмәтә күрсәтү, куллану товарлары житештерү һәм коммуналь ху-
жалык өлкәсендә дә тиешле югарылыкта булырга тиеш. Нинди генә кыен-
лыкларга карамастан, әйтелгән тармаклардагы еллык программаларны үтәр
өчен мөмкин булганның барын да һәм аннан артыгын да эшләргә кирәк.
Хисап айлап түгел, көнләп бара. Үзебезнең иң мөһим нәрсәләр белән тәз-
мин итмичә кышка керсәк, социаль-икътисадый проблемаларны мөстә-
кыйль хәл итәргә дөгъваларыбыз бер тиенгә дә торма. ТССР Министрлар
Кабинеты да, җирле хакимият органнары да, хужалык җитәкчеләре дә бу
эштә үз-үзләренә хисап бирергә тиешләр.

Ил үз тарихында киеренке чор кичерә. КПССның таркала баруы күз
алдында. Ул озак еллар давамында җәмгыятьнең һәм дәүләтнең барлык
өлкәләрен контрольдә тоткан иде. Фетнәчеләрнең җинаятьчел ниятләре
уңышсызлыкка дучар ителгәннән соң, үзәктән омтылучы процесслар көчәеп
китте. Кайберәүләр сәяси җиңүләрдән исерде, илнең бердәм икътисадый
мәйданы төрле якка йолкына. Халык хужалыгын тәмам җимерелеп
төшүдән ниндидер мөмкинчә гына саклай. Моңы күрү өчен кыюлык кирәк.
Әнә шундый шартларда нәтиҗәле эшләү, уйланган карарлар кабул итү,
җебеп төшмәү өчен кыюлык, ихтыяр көче, аек акыл кирәк.

Андый көчне каян алайык? Татарстанның күпмилләтле халкының, аның
парламентының бердәмлегеннән, сайланган сәяси юлга тугрылыктан, дияр
идем. Минемчә, безнең республикада күпмилләтле Татарстан халкын мул-
лыкта һәм татулыкта яшәтергә теләмәгән кеше юктыр. Без барыбыз да
республиканың башка республикалар арасында тигез булуын телибез.
Яңартылган Советлар Союзында үзара файдалы икътисадый хезмәттәш-
лек, бер-береңнең суверенитетын ихтирам итү, Союз килешүе положение-
ләрен намуслы үтәү — безнең максатыбыз. Без 1990 елның 30 августын-
нан соң үткән вакыт эчендә, болар чынга әверелсен өчен, күп эшләдек.
Әмма бүген Татарстан суверенитетын ныгыту эше яңа сулыш алырга тиеш.
Алда катлаулы, авыр юл тора, чөнки суверенитет игълан итү, Союз киле-
шүенә кул кую кебек үк, яңару процессының төгәлләнүен түгел, ә башла-
нуын аңлата. Моңы гади граждандардан алып хөкүмәткә һәм Югары Со-
ветка кадәр бөтен кеше ачык аңларга тиеш.

Бүген мин барлык сәяси көчләргә, барлык иҗтимагый оешмаларга,
дин әһелләренә, республикада яшәүче барлык кешеләргә мөрәҗғәгать итәм:
мөмкин булган урында үзара ышанмаудан арыныгыз, төшенкелекне оны-
тыгыз. Бөтен дәрманыгызны яңартылган Татарстанны төзүгә, яңартылган
Союзны төзүгә туплагыз. Безнең язмышыбыз уртак. Шушы зарур һәм
изге максатка бары уртак тырышлыгыбыз белән генә ирешергә мөмкин!

ادبی میراث ہم صنعتِ حکیمہ سی

ADABI MURATH

ادبی میراث

Casey & Co

Низаметдин Галишер Нәваи

Ғарһад һәм Ширин^{*}

(Шигъри роман)

ХӨСРӘУНЕНҢ МИҢИНБАНУГА КАРШЫ СУТЫШ БАШЛАВЫ

Фикер гаскәрләрен туплаучы оста
Болай үз гаскәрен тезде сугышта:

Каһәр һәм үч коралын кайтарып тиз,
Юнәлтте гаскәрен Әрмәнгә Пәрвиз.

Бу яуның булмады чиген күрерлек,
Шулай ук булмады санын белерлек.

Шәмен көннең тузаннар каплап алды,
Миен күкнең бу хәл тәшвишкә салды.

Явыз бу шаһ җибәрде шундый гаскәр,
Явыз күк тә җибәрмәс мондый гаскәр.

Бу юлдан берничә көн үтте алар,
Килеп Әрмән иленә җитте алар.

Барып белдерде һәркем шул заманны
Бануга илне ташкын чолгаганны.

Бу яктан тормаганга алданып ул,
Ныгытты бар эшен дә алдан ук ул.

Аның курганнарын һәрчак уяу күк
Таза иткән гүя үз курганы күк.

Җитә күккә диварлардагы сырлар,
Тирә-яктан урап алган чокырлар.

Эчендә шул кадәр күп саклык орлык,
Хисап тапмый, акыл хәйран калырлык.

* Дәвам. Башы журналның 2002 елгы 10, 11, 12, 2003 елгы 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 һәм 2004 елгы 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 саннарында.

Әгәр әйләнсә дә тирмән булып күк,
Итә алмас аны мең елда он күк.

Күреп алдан камалу ихтималын,
Барын монда Бану туплаган аның.

Пәрийөз һәм Бану, үтми озак та,
Тиз үк Фәрһадка белгертте бу хакта,

Сөйләп эшнәң аңарга барчасын да,
Чакырттылар аны курганга шунда.

Аларның сүзләрен ул җиргә салмый,
Хәтерләрен аларның таптый алмый.

Теләмәстән генә курганга барды,
Тик эчкә кермәде, тыш якта калды.

Күреп курган янында бер биек таш,
Аның торганлыгын күккә сузып баш,

Басарлык бер урын ул алды шуннан,
Атармын, дип, сугышта таш шушыннан.

Алып гаскәрне, Хәсрәү килде җилләп,
Ләкин тукталды калгач ярты милләп.

Явын урнаштырып Хәсрәү яланга,
Карар бирде тирә-якны карарга.

Алып меңләп егет ул үз янына,
Юнәлде, ат менеп, курган ягына.

Аның курганга шунда төште күзе,
Карауга төрле уйга төште үзе.

Хәер юк һич алырга тырышудан да,
Нигә килдем, дип үкенеп, пошынутан да.

Тора Фәрһад басып өстендә ташның,
Булып энҗе кебек таңында башның.

Кинәт Пәrvиз аңарга күзне салды,
Гүя күкрәккә бер хәнжәр кадалды.

Диде: «Нинди гажәп адәм баласы!
Күңелгә кайгы салды бер карашы!

Белеп тиз кайтыгыз: нинди кеше ул,
Йөрәккә ник сала кайгы эзе ул?»

Тиз үк берсе юнәлтте шунда атын,
Барып аның, сорады аннан атын.

Диде шаһзадә: «Ат әһле түгел мин,
Чыгарырга атым бирмим күңел мин.

Кушып язмыш, бу туфрак булды затым,
Шушы туфрак эчендә калды атым.

Салып гыйшкым мине ялкынлы утка,
Атым да һәм затым да чыкты юкка.

Гыйшык итте ат аңлаудан мине ят,
Хәзер ят булдык: атка — мин, миңа — ат.

Ләкин уйлаучылар тик төскә карап,
Мине күптән үлеп беткәнгә санап,

Тәнемнең туфрагын иткән заман яд,
Дияләр һәрвакытта: авыру Фәрһад».

Ишеткәч Хөсрәү, аның мондый сүзен,
Үзе чак-чак югалтмый калды һушын.

Белә иде аны халык сүзеннән,
Ишеткәч сүзләрен бүген үзеннән,

Аларның сафлыгына таңга калды,
Шулай да аны көнләү чолгап алды.

Диде ул: «Татлы булса да сүзе бик,
Миңа аннан насыпдыр бер зәһәр тик.

Аны тыңлау күңелләргә сала шик,
Түгел сүз ул, бизәкле бер елан тик.

Газап һәм әрнү кузгатты ул әчтә,
Гашыйк мин чөнки, ул көндәш бу эштә.

Минем бәхтемдә уртаклык тели ул,
Түгел, — тартып алырга ук йөри ул.

Тигәнәкне кирәк юлдан алырга,
Женаза сазларын соңра чалырга.

Кушып бәхтем, эләккән чакта кулга,
Алып ташлыйм үзен, чыкканда юлга.

Тигәнәкне бу бакчадан юк итсәм,
Гаҗәп булмас теге алгөлгә җитсәм!»

Биш-ун атлыга ул кушты барырга,
Тотып шундук янына кайтарырга.

Килеп җиткәч алар шунда менеп ат,
Чыгып таш өстенә, кычкырды Фәрһад:

«Синең күп, әй, батыр, гаскәр кулыңда,
Итә ярдәм бәхет һәм күк юлыңда.

Әгәр Хөсрәү икәнсең, бел бу сүзне,
Ишет, ул булмасаң да гел, бу сүзне:

Синеңчә нәрсә соң бу, чакруыңмы?
Ләкин мин аңламыйм бу чакруыңны.

Җибәрдең син ун-унбиш пәһлеванны,
Үтертергә зәгыйфь бер шундый җанны.

Үтөртсәң дә миңа аннан зыян юк,
Сиңа да файда юк моннан шулай ук.

Бу юлда син гөнаһсызга түгөп кан,
Кырырсың гаскәреңне үз кулыңнан.

«Бу сүз ялган», дисәң син, сакласын Хак,
Күрерсең хикмәтен син Хакның ул чак.

Сәлам итеп юнәлдергән бу ташым
Тубылгаңның очыртыр очлы башын».

Тагын бер таш атып, диде: «Бусыннан
Төшөр куйган аең байрак очыннан».

Ике таш бер-бер артлы ул җибәрәп,
Икәвен дә төшерде җиргә бәрәп.

Диде: «Әй, бу халыкның патшасы син!
Әгәр ул булмасаң, гаскәр башы син!

Гашыйкларның көче шул, — белдегезме?
Үзең дә, гаскәрең дә, күрдегезме?

Алып тиз китмәсәң бу гаскәреңне,
Җибәрмәм мин исән-сау һичбәрәңне!

Тубылгаңның очын ватты минем таш,
Кирәк булса әгәр, ул таш ватар баш.

Берәр гаскәр башы килсә сиңең күк,
Янында булса да тубылгалы күп,

Кулын сузса гөнаһсыз җанга шул чак,
Биреп лаек бүләк шунда аңа Хак,

Берәр мәҗнүн чыгып тауга, атар таш,
Очар шунда аның муйнындагы баш!

Башыңны калдырам мин үз кулыңда,
Башыңны ал да, бул тизрәк юлыңда!

Сиңа мин кылмасам да һич яман эш,
Җанымны тырнадың, кайрап миңа төш.

Мине бер авыру итте гыйшкым аһы,
Ни эпләтсәм сиңе, булмас гөнаһы.

Бу таудан мин атарга башласам таш,
Ачык бел син, ватар һәр ташы бер баш.

Акыл булса башыңда, уйлама тик:
Бирер шаһлык белән гаскәр җиңү, дип.

Насыйп булган сиңа шаһлык кылырга,
Насыйп булды миңа туфрак булырга.

Масаясың шушы шаһлык белән син,
Минем алдымда ул туфрак белән тиң.

Бер эш зур дан китерсә патшаларга,
Карар тик чирканып ярлы аңарга.

Жәбер мәйданына һәркөн сөрөп ат,
Чыгарган кем жиһанда изге бер ат?

Гаҗәп шунсы, кылыч кулга алып син,
Болыт күк яу белән дәһшәт салып син,

Теләп бу илне ялкынга салырга,
Тажын, тәхтен аның тартып алырга,

Егып бар нәрсәне, алга барасың,
Гүзәлнең күңленә хәсрәт саласың.

Атарга, дип, аңа син ук корасың,
Гашыйк, дип, шул вакытта лаф орасың.

Гашыйкларның чарасы булдымы шул?
Сузасыңмы шулай син ярыңа кул?

Гашыйклыктан шулаймы кайгыралар?
Ярың уйлап шулаймы аһ оралар?»

Кулыннан ул элек атты аңа таш,
Соңыннан тел белән итте аны фаш.

Ташы Хәсрәүгә аның курку салды,
Бу сүзгә ул җавабын тапмый калды.

Аның көнне итәсе килмичән кич,
Һөҗүмнән дә күрәп эш чыкмасын һич,

Явыннан да ризасыз шунда калып,
Шулай ук курган әһленнән оялып,

Теләген булдырырга тапмыйча юл,
Ирексез кайтты гаскәр янына ул.

Китер, сакый, мәң — хәсрәт явын җиң,
Гыйшыкта чөнки шаһ та, ярлы да тиң.

Тик аңлый аны таңлылар үзенчә,
Шулай ук аңлый ярлылар үзенчә.

(Дәвам бар.)

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТОРМЫШ ҺӘМ ИЖАТ ХРОНИКАСЫ*

Июнь.

«Мияубикә» әкиятә басылып чыкты. Шагыйрь Габдулла Тукаев әсәре. «Живописное обозрение» журналынан икътibas ителеп, шигырьгә әйләндерелде. Г. Т., — дип куелган китапның ахырында.

Нашире — «Сабах» китапханәсе.

«Русча бер журналдан алып эшләнгән бу әсәрнең мөндәрижәсе зиянсыз. Балалар шаять берәз күңел табарлар. Тик ялангач әкият кенә булмыйча, берәз тасвирларга, нечкәләргә тырышылган булуы гына балалар өчен ул чаклы якын булып бетми. Дәхи тынышлар (знаки) хакында бик мөһимләле¹ үтелгән, аларны я бер дә куймаска, куелса, урыннары дикъкат ителергә тиеш иде.

Җиңел, ачык, чат татарча һәм аңлаешлы язылган вә оста гына тәржемә дә кылынган бу әсәрнең бөтен фәзыйләте² телендә, тик телендә генәдер (берничә гәрәби сүзне истисна белән)³.

Моның теле шагыйребезнең «Жуаныч» вә «Балалар күңеле»н искә төшерә — матур, уңган һәм үзбездә генә. Бу ягы белән караганда балалар рәхәтләнеп укырлык кына түгел, ана телебезне гамәли белүләре ала-чола булган кайбер язучыларыбыз да күз салсалар, байтак өлгә алырлыктыр.

Китапның азагында «русчадан алынып шигырьгә әйләндерелде» диелгән. Бу яңлыш. Безгә шигырь белән назымны аера белергә күптән вакыт инде. Бу әсәр шигырь түгел, бәлки назым вә манзумә генә.

Соңгы әсәре мөнәсәбәтилә Габдулла Тукаев әфәнденең барышы хакында бер-ике сүз әйтеп узасы килә. Ул да шуннан гыйбарәт. Наширләребезнең, башка һәрнәрсәгә кул селтәп, әлифба, тәҗвид таратырга, үзләре тәҗбиренчә, ибтидаи⁴ мәктәп китаплары басарга тотынулары билгеледер. Боны күп яздылар, язалар, ләкин нәтижә көтү кыен. Бу агымга башка юлга карарга тиеш булган язучыларыбыз да кереп баралар. Мөхәррирләребездән һәрберенең ирек-сез бу якка күз салгалаулары күрелмәктә.

Тукаевның һәр як белән «азат шагыйрь» генә булуы табигый улдыгы хәлдә, үзе сизмичә генә, акрын гына шул якка авыша барганлыгы сизелә — ул әллә нинди әһәмиятсез. Ләкин «мәктәп баласы өчен» исеме белән күп китәргә юлы булган нәрсәләргә тәржемә кыла башлады...

Тукаевтан эш вә җиддият⁵ көткән дуслары, аның соңгы көннәрдә чыгарган манзумә әтәч, сунарчы һәм пәси әкиятләрен вә башка шуңа охшаш мәктәп мокафаты, мәктәп фәләнә рәтендәге парчаларын күрәп, иптәш, синнән «китапчылар» исе килә башлады, диячәкләрендә шөбһә юктыр. Сүз Габдулла әфәнденең оригиналлары хакында түгел, тик тәржемәләре турында, аның да «ни өчен боларны тәржемә итә, болар кирәкми» дип түгел, бәлки һәрвакыт шул тирәдә әйләнүендә, ягъни тәржемәне шуларга гына хасыр итүдәдер⁶. Башка якларын куеп, тик тел, иншат вә тәржемәи куәсен генә игътибарга

*Дәвам. Башы журналның 2004 елгы 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 саннында.

алганда да, Тукаев — үз юлында байтак нәрсә эшли алуына иман иттергән⁷ адәм. Ул үзенең куәтен, гел түбән нәрсәләргә хасыр итмичә, рус, гарби дөнья⁸ әсәрләреннән мөһим вә жидди бер нәрсә тәржемә кылса, һәрхәлдә, һәр як өчен «Алтын этәч»тән дә, «Мияубикә»дән дә күп дәрәжә хәер булса кирәк.

Бөтен дөньяның башын идергән, тарих тарафыннан алгы сафка куелган кыйммәтле асарның⁹ бер генә юлы да тәржемә кылынган, халкыбызга таныштырылган юк. Песи әкиятләреннән, иясен гаять түбәнәйтә торган хыялый этәчләрдән жырылып чыгып, шул уртак хәзинәләргә кул салынса, матбугатыбызга зур вә бик кадерле бүләк бирелгән булып иде дип уйлыйм.

Габди. 18 июнь.

«Йолдыз», № 699, 21 июнь, 1911.»

25 июнь.

«Аз гына төзәтү»

Мөгтәбәр «Йолдыз»ның 699 номерында «Габди» әфәнде «Мияубикә» исемдә бер әсәремне интикад иткәндә, сүз арасында болай дип әйтә: «Бу әсәр шигырь түгел, бәлки вә манзумә генә һәм безгә шигырь белән назымны аерырга күптән вакыт инде», — ди.

Минемчә, соңгы жөмләдән мөхтәрәм укучылар «Мияубикә»не язучы назым белән шигырьне саташтыра икән, дигән фикергә заһип булу¹⁰ ихтималлары бар. Шунның өчен изах итәмен¹¹ ки, «Мияубикә»не шагыйрь саф поэзия, чын шигырьгә әйләндердем дип ышанганга күрә, шигырьгә әйләндерелде, дип куйган.

Бинаән галәйһи «Габди»нең югарыдагы сүзләре мөхәррир яки матбага хатасының тәнбиһ¹² түгел, бәлки ялгыз бер интикадчының¹³ фикере генә дип тәләккый ителсен¹⁴.

Габдулла Тукаев.
25 июнь, 1911 сәнә.»

Июль.

«Яшен ташлары»ның 1 кисәге басылып чыкты.

Нашире — «Су анасы». Өмит матбагасы.

Әсәрнең эчтәлегә: «Бер лыгырдау», «Керешү хотбәсе», «Авыл җырлары», «Озын көйгә», «Ачы хакыйкәт», «Төрлечә дөнья тану», «Гашыйк уты», «Көйле нәрсә», «Милләтче», «Актык сүзләр», «Ахыр күрешү» һәм «Матбугат каһарманнары».

Сентябрь.

Соңгы көннәрдә генә «Яшен ташлары»ның II кисәге басылып чыкты. Нашире — «Су анасы». Өмит матбагасы. Икенче кисәкнең эчтәлегә: «Өйләнү — түгел сөйләнү», «Кайда? Кем?», «Борын», «Бозау кадерле зур фәлсәфә», «Исемнәребез хакында», «Йокы», «Сефилегә каршы язарга теләгән каләмгә», «Сибгатуллин», «Гаилә тынычлыгы», «Зур бәшарәт» һәм «Тотса Мәскәүләр якаң!»

Ноябрь.

«Вакыт» газетасының соңгы номерларының берсендә: «Шагыйрьләремездән Габдулла әфәнде Тукаев авыру һәм тәрбия кылырга кешесе юк икән», — дип язылган иде. Габдулла әфәнде бу хәбәрне тәсхих итәргә идарәмезне вәкил кыладыр.

Гәрчә Габдулла әфәнде моннан берничә атна мокаддәм үзәндә кәефсезлек хис итсә дә, кеше ярдәменә мохтаж булырлык авырганы юк, һәм хәзер сәламәтлегә яхшы булып, эшләре илә шөгыйльләндер.

«Йолдыз», № 757, 15 ноябрь, 1911.»

Декабрь.

Габдулла әфәнде Тукаевның балалар өчен язылган шигырьләре мәҗмугасы «Балалар күңеле»нең 2 нче басмасы мәйданга чыкты. Эчтәлегендә беренче басмасына караганда бер генә шигырьгә үзгәреш бар.

Наширлар: «Ушбу шигырьләр мәҗмугасының беренче басмасы тиз арада сатылып бетеп, гаять гүзәл рәвештә икенче мәртәбә бастырылды. Әүвәлгегә караганда мөхәррирнең иң гүзәл шигырьләреннән булган «Кадер кич» нам шигыре арттырылды», — дип хәбәр ителәр.

Нашире — «Сабах» китапханәсе.

Декабрь.

1911 елның декабрь урталарында Габдулла Тукай хат язып, Өчиле авылыннан (Казаннан 75 километр) анасы белән (ана башка, ата бер) бертуган абыйсы Кәбир мулланы чакырып китерә дә: «Жңңи нинди табигатьтә, әгәр дә берникадәр вакыт мин сезгә кайтып ятсам, миннән тартынмас микән?» — дип сораган. Абыйсы:

— Жңңәң бик әйбәт кеше, кайт, бер дә тарсынмас, — дигән.

— Алайса кайтам, докторлар миңа авыл һавасында торырга киңәш бирәләр, — диеп, салкын кыш уртасында аягына зур киез итек киеп, зур толышка төренеп, Өчиле авылына кайтып китә.

Өчиле авылыннан Казанга бер дустына язган хатында Тукай болай ди: «Ниһаять, авылга кайтып жңттем. Сандык шикелле кечкенә генә агачтан салган ак өй үземнеке. Көнәңә ике ягылганга, бик жңлы, тәмам чишенеп йоклыйм. Иртә белән яңа сауған жңлы сөт эчәм. Гомумән, тегенди сөтне дә күбрәк эчәргә тырышам. Фәкать әле авылларда сыерлар бозауламаган икән. Хәзер үк үземдә берәз яхшыру вә хәлләнү сизә башладым. Казаннан алып кайткан даруларны да истигъмалъ итәм. Эшләр болай барса, бер-ике айдан сихәтләнермен кебек» (гыйнвар, 1912 ел).

Тукайның авылдан кайтып китүе турында жңңгәсе Рабига Әмирова-Мөхәммәтжанова болай яза: «Бездә март ахырларына кадәр барлыгы өч ай ярым чамасы торды. Яхшы гына тазарды, рухы күтәрелде. Төннәр буена утырып, бик күп яза башлады. Авылга килеп, үзен сорашып йөрүчеләр барлыгын ишеткәч, китәргә ашыга башлады. Без: «Жңйгә кадәр тор», — дип кыстасак та, тормады. «Жңйгә яңадан кайтырмын», — диде. Март ахырларында абыйсы Казанга үзе илтөп куйды».

«Мин әле аурым авылда, монда кайттым кыш көне;

Ял итә монда агайлар, жңйдә калган эш көне.

Сызганып мин дә агайлар берлә ялкаулык итәм;

Туйдым инде хәстәлектән, яз көтәм, саулык көтәм...

дигән шигырен Тукай энә шул авылда ятканда язды.

(Бу бүлек өчен Тукайның үз хатыннан һәм жңңгәсе Рабига Әмирова-Мөхәммәтжанова истәлегеннән өзеklär китерелде).

1912 ел.

Апрель.

«Мәшһүр шагыйрь вә әдипләремездән Габдулла әфәнде Тукаев жңнаплары дүртенче көн (13 апрель) Самарага сәфәр кылды. Габдулла әфәнде берничә көннәр икамәт кылганнан соң, жңй буена кымыз эчү һәм истирахәт итү өчен Троицкига китәчәктер.

«Йолдыз», № 320, 17 апрель, 1912.»

16 апрель.

Габдулла Тукай Уфага килә. Ләкин берәүгә дә хәбәр итмиçә килүе сәбәпле, аны, билгеле, берәү дә каршыламый. Вокзалдан извозчикка утырып, «Сабах» китапханәсенә килеп төшә. Китапханә мөдире Хәбибрахман Зәбири дә ул вакытта өйләнмәгән яшь егет булуы сәбәпле, шул магазинның артындагы бер бүлмәдә яши торган була.

Шагыйрь Мәжит Гафури Тукай белән энә шул «Сабах»та күрешәләр. Мәжит Гафури Тукайны үзләренә чакыра, ләкин гаиләдә тормышны тарсындырасы килмәве сәбәпле, Тукай аның чакыруын кабул итә алмый. Алар икәү бергә Уфа бакчаларында йөриләр. Кызганычка каршы, бу вакытта әле Уфа яшәреп жңтмәгән, бакчалар күңелле түгел һәм шәһәрдә кымыз да сатылмый.

Уфаның шул хәленнән файдаланып, Тукай элегрәк бер чакырылу буенча Петербургка китеп тә бара.

24 апрель.

Тукай Петербургка килә. Монда да аны каршылаучы булмый, чөнки килүе турында берәүгә дә хәбәр итмәгән була. Ләкин ул килгәндә инде аны чакыру сәбәбенең нигезе сүтелгән була, ягъни аны секретарь итеп куярга уйланылган газетаны чыгару мәсьәләсе туктатылган була.

Дуслары Кәбир Бәкер, Шакир Мөхәммәдъяров, Кәрим Сәгыйть һәм Шәрифель-Әхмәдиләр (Шәриф Манатов) аны җиһазландырылган аерым бер бүлмәгә урнаштыралар.

Тукай Петербургта 13 көн кунак була, ләкин Петербургның томанлы юеш һавасы Тукайны тәмам йончыта, кешеләктән чыгара. Шуның өчен ул артык тора алмыйча, 6 нчы майда кире Уфага кайтып китә. Кәбир Бәкер Мәскәүгә кадәр аны озата бара.

Уфага кайткач, Кәбир Бәкергә җибәрелгән хатында Шакир Мөхәммәдъяровка, Кәрим Сәгыйтькә һәм Шәрифель-Әхмәдигә сәлам яза да: «Шакирга шундый пигамбәр төсле кешесе өчен (Тукайны караган доктор) рәхмәтне, ни генә әйтим», — ди.

10 май.

«... Мин кайтып җиттем. Эшләр көткәнчә... Уфада кымыз бер генә җирдә. Публика дәрхаль эчеп бетерә. Шулай да күп көнне бер-ике бутылка ләктерәм...

Монда чәчәк тә агач исе. Теге аспирын йоттыра торган авыру (бизгәк) күптән бетте... Мәскәүдән соң, Ходай тугры китереп, урыным яхшы булды. Вагонда буфет та бар иде. Бернәрсәгә дә аптырамадым.

Тиздән китмәк булам (ягъни Троицкига).»

(Тукайның Уфадан К. Бәкергә язган хатыннан.)

11, 12 майда Тукай дусларына хатлар яза, 14 майда Мәҗит Гафури һәм Г. Баттал белән күрешә. 15 майда Г. Баттал аны вокзалга китереп, Троицкига озатып җибәрә.

16 май.

«Троицк вокзалында Тукайны Габдрахман мулла Рахманкулов кешеләре каршы алдылар. Тукай Габдрахман муллада бер генә кич йоклады да, икенче көнне Габдрахман Рахманкуловның Троицкидан 25 километрдагы кымыз хәзерләү хужалыгына китте. Анда Тукай өчен махсус киез өй корылган иде.

Тукай кымыз эчә башлады. Аны тәрбияләргә махсус кеше куелган иде. Бу хәлне Тукай болай тасвир итә:

Валлаһи, и валлаһи, и валлаһи,
Бәхете барлар кырда җәйли, валлаһи!

Ак күмәч берләп ашарлык саф һава;
Җир яшел; кошлар да сайрый, валлаһи!

Ак болыт, күмәк казахлардай күчеп,
Бер кунушлык күкне сайлый, валлаһи!

Аз гына бер җил исү берләп үлән
Җирдә уйный, кайный-кайный, валлаһи!»

(«Габдулла Тукай». 2 нче том. 195 бит.)

Май.

«Петербург мөгътәбараныннан¹⁵ берничә кешенең дөгъвәте¹⁶ буенча Габдулла әфәнде Тукаев апрель ахырларында Петербургка килеп, 13 көн кунак булганнан соң кичә (6 нчы майда) кичке поезд илән Мәскәү аша Уфага китте. Вокзалга шагыйрь әфәндене озатырга Петербург имамнарыннан ахун Сафа әфәнде Баязитов илә Лотфулла әфәнде Исхаков вә төрле мәктәптә укучы яшьләр, мөгаллим әфәнделәр һәм төрле сәүдә йортларында хезмәт итүче мөселман приказчиклары да чыкканнар иде. Яшьләрдән берсе авыру шагыйрь әфәндене Мәскәүгә кадәр озатып юлга да китте.

Гомумән, Петербург мөселманнары үзләренең милли шагыйрьләрен яхшы тәкъдир иткәнлекләрен белдерделәр, җылы кабул иттеләр. Шулай ук җылы һәм бик бөөк бер ихтирам белән вокзалга кадәр килеп озатып калдылар. Килешмәгән бер нәрсә булса, ул да юеш, салкын Петербург һавасы булды. Шуның аркасында Габдулла әфәнде бөтен сәламәтлеген югалтып, кунак итәргә теләгән кешеләрнең уннан берсенә дә бара алмады. Тизрәк табишка күренеп, Петербургтан китү ягын карады.

Дарелфөнүн табипларыннан берсенә күрендектә табиб әфәнде Тукаевка

Кавказ Швейцариягә китәргә кушты. Шәраиты килеп, тиз һәм жылы һавалы бер җирдә кымыз эчеп дәваланган вакытта сәламәтлөгә кайту ихтималын сөйләде. Табиб әфәнденең шул мәслихәтеннән соң, Петербург яшьләре үзара киңәш ясап, Тукаевны Швейцариягә (күкрәк авыруыннан дәвалана торган җирләренең берсенә) җибәрергә теләгәнлекләрен гарыз кылып,¹⁷ хажәте микъдар¹⁸ акча табуны да үз өсләренә алачакларын белдерделәр. Ләкин Тукаев (күңелендә бер карар тапкан фикерен бозасы килмәдеме?) борынгыча Троицкига барып кымыз эчеп дәвалану тарафын тәкъвия кылды¹⁹ вә шул фикер илә Петербургтан Уфага сәфәр кылды.

Китәр алдыннан Петербургта төрле тижәрәтханә вә сәүдә йортларында хезмәт итә торган приказчик вә сәүдәгәрләр исемәннән жыелып (50 кадәр кеше) шагыйрь әфәндегә озату мәҗлесе ясадылар. Мәҗлес ахырында шунда иштирак иткән²⁰ бөтен хазыйрун²¹ исемәннән адрес (конверт эчендә 50 сум акча да бар иде) тәкъдим итеп, бөтен яшъ балаларның остазы булган милли шагыйрьләренә сәламәтлек теләделәр...

Шул ук көн «Нур» мөхәррире Сафа Баязитов мәктәбендә укый торган шәкертләр исемәннән бер вәкаләт (өч кыз, ике ир бала вә бер мөгаллим) килеп, бер букет илә кыйммәтле бер кара савыт — бүләк тәкъдим иттеләр. Букет кыз балалар исемәннән мәгъсүм мәхәббәт галәмәте — аллы-гөлле чәчәктән гыйбарәт булып, кара савытта (монысы ир балалар исемәннән) садакать вә мәхәббәт галәмәтен мөшгыйрь²² бер рәсем (эмблема) куелган иде.

Бу юлы Тукаевның заһире²³ миңа бик авыр тәэсир итте. Хосусән Петербургта торган 13—14 көнлек бер мөддәт эчендә бик зәгыйфьләнгән кебек күренде. Өмит баглый торган бер җире булса, ул да фәкать²⁴ рухының терелеге. Рухы белән Тукай — һәнүз борынгы Казан Тукае әле. Шунлыктан мин Тукайны озаткан вакытта «яңадан әллә күрә алам, әллә юк» шөһәләренә юл таба алмадым.

«Бер шагыйрьнең сихәтен тәэмин итәрлек кенә милләт агалары бар бит әле!» — дип калдым.

К. Бәкер. Петербург.»

Июль.

Шагыйрьләремездән Габдулла Тукаев җәнаплары, Троицкида кымыз эчеп сәламәтлөгә яхшырганлыктан, Казанга кайтты.

«Йолдыз», № 859, 22 июль, 1912.»

Август.

Казанның алдынгы татар яшьләре арасында әдәби бер журнал чыгару кирәклөгә мәсьәләсә күтәрелә. Журналны нәшер итү өчен сәрмая (средство) кирәк булганлыктан, бу әһәмиятле мәсьәләне вәҗүткә чыгаруны эшнә башлап җибәрергә сәрмая ягыннан көче җитәрлек булган Әхмәтгәрәй Хәсәниягә йөклиләр. Менә шул кеше журнал чыгару турында киңәшлөшү өчен әдип Фатих Әмирханны һәм шагыйрь Габдулла Тукайны үзенә дачасына чакыра. Бу киңәштә башка яшьләр дә катнашалар, әлбәттә.

Шул мәҗлестә әдәби бер журнал чыгару кирәклөгә беркетелә һәм Тукай тәкъдире буенча журналга «Аң» исеме бирелә.

«Ике атнада бер тапкыр чыгарылачак әдәби, фәнни, сәси һәм иҗтимагый рәсемле «Аң» журналы 1912 елның 15 декабрендә чыга башлый һәм журналның беренче саны шагыйрь Тукайның «Аң» исемле шигыре белән башлана:

Без бишенче елны бер көнне уяндык таң белән,
Эшкә дэгъвәт итте безне кемдер изге нам белән...

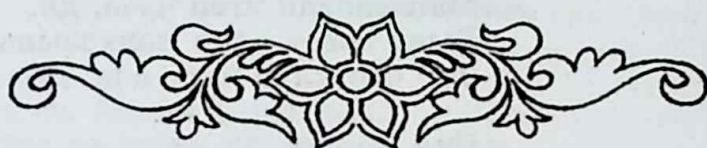
Үтте инде, дусларым, ул үткән эш, ни булса ул;
Инде эшлик саф, ачык күзләр белән, чын «Аң» белән.»

(Дәвам бар.)

ЯҢГЫРЛЫ ТӨН*

(Шигъри роман)

3

Шуннан соң мин Камалиның
Гаризасын күрдем клубта,
Алар икәү эшкә атладылар,
Алсу кояш балкып чыгышка.

Жыелышта булды Бану да,
Йотылып-йотылып доклад тыңлады,
Ире аның,
Сөйгән жан кисәге,
Шушы көнне өйдә булмады.

Өйгә кайтып керсә, аптырады,
Бану жинги бүген үзгәргән,
Аның матур юка иреннәре
Күк кәгазьдәй булып күгәргән.

Ул шулай да, ачуын сиздермичә,
Башлап самоварын китерде,
Ул ачулы бүген.
Шуңардыр шул,
Нурыена карап жикерде.

Нурий уйга чумды...
Ник соң болай
Биш-алты ел торган хатыны?
Ник соң киткән чакта,
Башын сыйпап,
Озатып калган аның алтыны
Бүген болай булып үзгәргән?
Юка иреннәре күгәргән.
Нурий аны шушы кыяфәттә
Бер тапкыр да әле очратмаган,
Бер тапкыр да әле күрмәгән.
Ул дәшмәде,
Серне төшенмәде,
Бануының йөзен күзләде,
Ник соң алай, озатып калган кебек,
Көлми бүген соры күзләре?

— Син, атасы!
Үзең теләсәң нишлә,

*Ахыры. Башы журналның 2004 елгы 5, 6, 7, 8 саннарында.

Мин колхоздан читтә калалмыйм.
Моннан түбән инде тәүбә булсын,
Ялкау, дигән сүзләр алаалмыйм.

Бүген шундый зур жыелыш булды,
Күп эшләрне карап үттеләр,
Бик күпләрне анда мактадылар,
Синдәйләрне бик нык сүктеләр.

Күрше-тирәдәге күп колхозлар
Машинадан иген чәчә, ди,
Быел совет алар колхозына
Зур бер клуб инде ача, ди.

Син, атасы, ни дисәң дә диген,
Үпкә тотыш-фәлән булмасын,
Кеше кәргән җирдән кала алмыйм,
Кирәк булсам, мине юлларсың.

Шулай дигәч, Нурий башын иде,
Ачуын да чыгарып карады,
Ә соңыннан Бануына
Зур иттереп бармак янады:

— Азынгансың, хатын,
Азынгансың,
Кемдер сине, ахры, котырткан,
Соң колхозга ничек итеп
Чыгып китик инде бу йорттан?

4

Һәрбер өйдә кичке
Семья ашы
«Колхоз» дигән сүздән башлана,
Һәрбер уйлар, бер үк җиргә кайтып,
Машиналы кырга ташлана.

— Колхоз, колхоз дисез.
Ул колхозга
Ничек җитәр икән машина,
Кемнәр генә аны йөртер икән,
Кемнәр генә безнең басуда?

— Син, анасы,
Юкка баш ватасың.
Син белмисең әле МТСны,
Белсәң иде,
Анда машиналар
Ай-һай, чабышалар ни төсле...
Берсе алда,
Икенчесе
Ашыгып-ашыгып куа алдагын.
Мин берәүсен таптый диеп торам,
Карый торгач, котым калмады,
Күзем текәп шунда онытылганмын,
Нәкъ уртага кереп калганмын,
Мин йөгерәм,
Ә ул куган кебек,
Ай-һай, карчык, шунда алдандым.
Үзе: «Дөньяң җимерәм», — дигән төсле

Бер үкерә,
Тагын пошкыра.
Ныклабрак баксам,
Нәкъ өстендә
Әлеге безнең Баттал утыра.
Туктады да:
— Фәйзи ага!
Нишләп бире килеп эләктең?
— Әлэгәсең икән, жан кисәгем,
Тотып кара минем йөрәкне! —
дигән буламы,

Ә ул келә,
Үзе эштә,
Машинасын һаман боргалый,
— Бу трактор менә «Интер», — диде,
Әллә нәрсә шунда буталый,
Берни аңламадым.
— Ярый, туган,
Инде тизме безгә кайтасың,
Хат килгәлиме соң атаңнардан,
Йорт-илеңә нәрсә әйтәсең? —

дигән идем:

Ак яулыкка битен сөртте дә
Менеп басты «тимер» өстенә.
Жаны да юк баскан әйберсенен
Үзе күкрәк кагып көрсенә.

— Кайткач та әйт әле ячейкага,
Биш трактор эшкә бара, дип,
Тракторчы-бригадир булып,
Ул якларга үзем барам, дип, —
диде Баттал.

Парк дигән җиргә барып кердем,
Килеп керсәм...
Анда машина!..
Алар килсә, белмим, анасы,
Эшкә күз иярмәс басуда.

VII

1

Икмәк өчен илдә көрәш бара,
Бу көрәштә күпләр сынала.
Бу көрәштә көчсез кешеләр
Төшеп кала,
күздән югала.

Көрәшләрдә җиңеп чыгу өчен,
Батыр кирәк анда,
Көч кирәк.
Ныклык кирәк анда,
Берлек кирәк,
Акыл кирәк анда,
Уй кирәк.

2

Совет йорты,
Эчтә зәңгәр төтен,

Төтен баскан нәни бүлмәне,
Анда Әхми икмәк цифрын
Һәр исемгә ваклап бүлгәли.

Иске рәис агач трубкасын
Бармагына чиртеп какты да,
Ачу катнаш,
Уйга чумган килеш,
Идән буйлап сузылып ятты да,
Мыгырданды:
— Тутырып булмый, Әхми,
Бу цифрны,
Хет саламы белән салыгыз.
Кимемәсме,
Исполкомга берәр барыгыз.

— Нишләр икән,
Белмим, Сирай туган,
Белмим инде ничек тулырын.
Башкалар да, бәлки, шулайдыр,
Быел коры минем ындырым.

Урыныннан Сирай сикереп торды,
Ручкасын атты ачудан,
Ул сүгенде йөрәге ярсудан.
— Кем урды соң кырдан арышны,
Кем урды соң кырның солысын?
Сезнең кебек куркак кешеләрне
Күреп кыса минем сулышым.

.....

VIII

1

Язын булса,
Чәчер авылын
Күмеп китә чия чәчәге,
Анда сирень,
Шомырт бакчалары
Тирә-якка хушбуй чәчәләр,
Ярлыларга анда
Авыр булган,
Байның мыегы да бал эчкән,
Ә муллалар, таңнан кичкә кадәр,
Ит чүпләргә йөргән бәлештән.

Шул авылның мәчет гөмбәзендә
Алсу байрак бүген җилләрдә;
— Әйдә, дуслар, бөек коммунага, —
Дигән кебек булып җилләнә.

2

Кыш.
Салкын бу кыш.
Ашыгып атлый Котдус клубка,
Әлеккедәй бүген шат түгел,
Йөзен сыткан, үзе боеккан.

Котдус торган биек йортларда
Комячейка,
Шунда комсомол,

Кем ул анда толымын артка ташлап
Эшкә чумган,
Анда кем соң ул?

Анда Суфия бүген,
Котдус әкрен генә бүлмә буйлап
Эчкә табан адымын атлады,
Лента буйлап үткән картина күк
Хәтерләде үткән чакларын.

Каршыдагы өстәл, урындыклар
Каршы алган кебек тоелды,
Ул, өстәлгә барып җитмичә,
Атлавыннан кисәк тыелды.

— Рөхсәтме,
Белмим, Суфия,
Ачуланмыйсыңдыр кәргәнгә.
Сораячак бары бер сүзем бар,
Һаман онытам сине күргәндә.

— Безнең ячейкада түрәләр юк,
Сөйлә әйдә булган сүзеңне!

— Ячейкага атлап керү өчен
Түбән саным хәзер үземне.
Мин комсомол түгел,
Билетымны
Күптән инде сезгә тапшырдым.
Бәлки, кәргәнгән дә булып идем,
Шул билетым монда бастырды.
Комсомолда мине
Калдыру өчен,
Гаризам бар,
Җавап алмыймын,
Әйт, Суфия,
Болай йөрәп,
Әллә үземнеме алдыймын?

Һәр көн өзәлеп кәтәм
Билетымны,
Ник кайтарылмый соң билетым?
— Безнең сафта сиңа
Моннан түбән
Урын булмас,
Йөрмә, егетем!..

Котдус күкрәгенә
Соңгы сүзләре
Уктай очлы булып кәрделәр,
Каршындагы өстәл, урындыклар
Шәүлә кебек йөзеп йөрделәр.

Аның йөзе, яңгыр болытыдай,
Кара янды,
Ирене тешләнде.
Минутында, бәлки, өзәр иде,
Турар иде бөтен кешеләрне.

Әкрен генә артка чигенде дә
Өстәл буйлап йөртте күзләрен,

Пиджак кесэлэрен капшый-капшый,
Кулын йөртеп нидер эзлэде,
— Син, Суфия,
Белмим,
Болай читтэн,
Үкенмэссеңме икэн соңыннан,
Кыр буенча кызыл чэчэклэрне
Минем утаган бар солыдан.

Мин бүгүнгә:
«Ярый, хуш», — дисәм дә,
Сабуллашырбыз без, ахрысы,
Әйт, Суфия!
Синең өчен яхшы кайсысы?

— Бите шадра булса,
Котдус, кем дә
Ачулана алмый көзгегә,
Марш моннан,
Уңайсызлап йөрмә син безгә!

IX 1

Урамда кыш.
Анда балалар
Йөгереп йери алмый штансыз,
Тик шулай да кыш ул күңелле,
Шуып йери яшьләр эштән соң,

Эх, кыш матур,
Кышын яшьләр
Клубларда кичә ясыйлар,
Яз да матур,
Язын тирән ярга
Сулар тулып ага башлыйлар.

Салулы юллардан чаналарга
Кырын ятып печән ташыйсың,
Бит очларын салкын көйдереп ала,
Кычытмый да,
Кашый башлайсың.
Кышын таулар,
Ялан,
Урманнар
Ап-ак итеп күлмәк кияләр,
Кырлар диңгез була,
Ә бураннар
Дулкыннарда охшап киләләр.

Нәни йортлар
Диңгез читендәге
Өермәле дулкын чагында,
Сирәк-сирәк кенә күренеп киткән
Көймәләрдәй күзгә чагыла.

2

Жил, урманнар үтеп,
Ак карларны
Ашыгып ярга табан себерә,
Әремнәрнең башын бөгә-бөгә

Туктап тормый
Алга йөгәрә.

Комсомоллар шулай
Кыш булдымы,
Жил-буранга каршы баралар.
Жыелышта киңәш итәләр дә,
Кулларына көрәк алалар.

Алар шулай киң кыр күкрәгендә
Кара жиргә
Ак кар ташыйлар,
Жир өстенә энҗе карлар белән
Биек-биек түмгәк ясыйлар.

Жил үтә алмый,
Ыжгыра-ыжгыра
Күмеп китә түмгәк тирәсен,
Күмеп китә авыл буйларын,
Салам япкан
Абзар түбәсен.

Кыш матур ул,
Кышын чаналарга
Кырын ятып печән ташыйсың,
Һәр көнне кич, ашыга-ашыга,
Клубларга таба атлыйсың.
«Һәр кешенең яшылек чагы була,
Үзенә күрә якын сөйгәнә.
Һәр баланың үзенә күрә
Үз атасы,
Ана дигәнә».
Суфияның ташый йөрәге,
Борчый аны Сирай — гүзәле,
Бүген, Сирай, нәни бүлмәдә
Суфияны әйдә күр әле!

Суфия анда, сине
Якын итеп,
Серен сөйләр,
Ә син тыңларсың,
Әйдә киттек,
Озак тормассың!

Суфия ул Гайфи йортында,
Бер ялгызы нәни бүлмәдә,
Ул ике ел буе
Күз текәми
Синнән башка, Сирай,
кемгә дә.

Ул яшерә өзәлеп сөюен,
Кыймый сиңа серен сөйләргә,
Синең күзең,
Килеш-килбәтләрең
Һәр кич саен мактап сөйләнә.

3

Чәчер башка хәзер,
Уйлар башка,

Жңир бҗленми аерым милеккә,
Ғәрбер сабан,
Ғәрбер ат, тай, арба
Авылдагы бөтен өйнеке.

X
1

Алачыкта Хәсни
Чүкеч тоткан,
Көчәнәп суга утлы тимергә,
Чүкеч тавышына биегән күк,
Сикеренә читтә тимерләр.

Камали карт, жырлап, камыт теге,
Кадап-кадап ала энэсен,
Тәрәзә аша келгән
Яз кояшы
Ялтырата камзул теймәсен.

Яз кояшы жїрдә йөгәрә-йөгәрә,
Карлар куып йөри урманнан,
Чәчер өстен каплап
Яткан бозлар
Вак-вак кисәкләргә туралган.
Чәчер кайный.
Бозлар, үкерә-үкерә,
Кама буйларына агалар,
Боз сулары, Идел үтеп,
Каспий диңгезенә баралар.

Бозлар китәр,
Бозлар берсе калмый
Кама буйлап
Агып бетәрләр,
Шат йөрәкле колхоз батырлары
Кырга табан тезелеп үтәрләр.

Сельсоветта бүген жыелыш бара,
Көләч йөзле райком вәкиле
Исемлекне кат-кат
 карый-карий,
Ул санады Бикмуш... Гайфине...
— Без, иптәшләр, һәр көн
Зур гигантлар,

Зур заводлар илдә салабыз.
Сыйнфый көрәш аша
Сыйныфсызлар
Жәмгыятенә табан барабыз.

Сез үзегез аны төзүчеләр,
Сез гасырның батыр кешеләре,
Сез беләсез бөек эшебездә
Аяк чала торган кешеләрне.

Сез беләсез Чәчер авылының
Кулак Гайфи кебек дошманын,
Сез беләсез авылыгызның
Бикмуш кебек кулак куштанын.

Без шуларны бүген
арабыздан
Дошманыбыз итеп куабыз.
Илебездә колак ишетмәгән
Бөек гигантларны корабыз.

2

Иске рәис Вәли түзә алмады,
Урыныннан кисәк кузгалды,
Жыелышта
Гайфи турысында
Иң ахыргы,
Соңгы сүз алды.

— Миңа брат түгел,
Сват түгел,
Мин Гайфине аңар якламыйм,
Ләкин Гайфи китсә,
Советка да,
Колхозга да аяк атламыйм.
Бу нинди эш!
Әүвәл йорты китте,
Хәзер инде читкә сөрәбез,
Нинди ярамаслык эше бар соң?
Я, сөйләгез әле,
сөйләгез!

Ул баеган икән,
Аннан нәрсә...
Без бирмәдек ич ул байлыкны,
Икмәк салсаң —
Аңар күп сал,
Йорт кирәксә — алыяк аныкын.

Бер кешене ике үтермиләр,
Йортын алдык, шунда тукталыйк,
Торсын инде, картлар,
Мунчасында,
Читкә куу белән буталмыйк!

3

Ачу белән жыелыш дулкынланды,
Кисәк тынды,
Тагын гөжләде,
Суфия басты,

Күзен йөртә-йөртә,
Зал буенча нидер эзләде:

— Мин, иптәшләр,
Бүген шатлыгымнан
Сикерер идем,
Тиле диярләр.
Минем турыда кайбер шалапайлар
Өйдән өйгә әкият сөйләрләр.

Ләкин монда
Гайфи турысында
Сөйләмичә түзә алмадым,
Беләсездер,
Анам үлгәч,
Мин Гайфигә эшкә ялландым.

Беләсездер
Анда Гөлсемне дә?
Ул Гайфидә көн-төн эшләде.
Ә беркөнне Гайфи,
Исерек килеш,
Тар бүлмәдә аны көчләде.

Иртәгесен
Муллага да бардык,
Советка да,
Ярдәм бирмәде,
Әле чыккан Вәли
Рәис иде,
Аяк тибеп безне тиргәде.

— Ачлык вакыт
Сезне, ачыктырмый,
Йорт-илендә йөрткән кешегә
Рәхмәт, — диде,
Тамак төбе белән,
Гырылдатып бугаз тишеген.

Кайтып киттек.
Алты айдан соң Гөлсем апа
Корсак белән йөри башлады,
Хәсрәтеннән яшен түгә-түгә
Хәлсезләнде,
Эшен ташлады.

Хәтерегез әле дә
Саклый булыр,
Ул елларны яңгыр яумады,
Авылыбызда бик күп кешеләр
Бер көлтә дә икмәк алмады.
Карт-корылар, яңгыр тели-тели,
Икмәксез кырларга киттеләр,
Кайту белән, Гөлсем апаны
Урам буйлап
Кыйнап йөрттеләр.

Шул көнне ул
Кара канга чумды,
Үз йортына кайтып кермәде,

Шул көннән соң
Яшел үләннәрне
Чабатадан таптап йөрмәде.

Жамал апаны да
Үле килеш
Кызыл ярдан табып алдылар,
Гаеплеләр ул көн табылмады,
Алар исән,
тыныч калдылар.

Кем гаепле дисез
Сез боларга?
Барына да кулак Гайфи бит!
Ул һәр таңны безгә
Каршы барсын,
Шуны кичер,
Шуны гафу ит!

Булмый, картлар!
Андый кешеләр
Йөрмәсеннәр безнең арада!
Сүз бирелсен иде,
рәис иптәш,
Ак сакаллы Кәлим бабайга.

4

Йөзен жыерчык баскан
Алтмыш яшьлек
Кәлим бабай әүвәл елмайды,
Ак сакалы белән булыша-булыша
Хәтерләде үткән елларны:
— Мин, балалар, инде
картайганмын,

Ләкин
Рәхәт-фәлән күреп үсмәдем,
Иртә таңнан алып
Төнгә кадәр
Һаман бай кулында эшләдем.

Унбиш елым
Гайфи атасында,
Жиде елым үтте үзендә.
Үскәндә үк Гайфи
Бик шук үсте,
Көн күрсәтми иде ул безгә.

Хәтеремдә:
Беркөн Шәйди солдат,
Бизгәк тотып, эшкә чыкмады,
Икенче көн Шәйди бичараны
Хәлдән тайдырганчы тукмады!

Мин шатланам хәзер, балаларым,
Шатланыгыз сез дә, туганнар,
Хәзер туган яшьләр
Бик бәхетле,
Яхшы заман өчен туалар.

.....

XI

1

Жыелыштан бүген
Суфия,
Сирай
Икесе бергә чыгып киттеләр.
(Урам — караңгы төн);
Алар икәү, култыклашкан килеш,
Сирайларга килеп життеләр.

Тышта яңгыр,
Язгы жылы яңгыр,
Күктә кара-кучкыл болытлар,
Авыл йоклый,
Авыл буенча
Сирайларда бары
бер ут бар.

Ул көн Акбай,
Борынын суза-суза,
Аш пешергән жирне эзләде,
Аяк асты пычрак,
Тайгаккамы,
Ялкауланды,
Озак йөрмәде.

Ул уйлады:
Исән булсам,
Бәлки, иртән чыгып карармын.
Башкаларга тикле
Тора алсам,
Берәр сөяк, бәлкем, табармын.

Табанына каткан
пычракларны
Теле белән сөртеп алды да,
Кара болытларга карый-карый
Сүгенеп-сүгенеп куйды яңгырга.

— Чурт килсә дә бүген дәшмәм, —
диде.

Кереп ятты печән астына,
Уйга чумды,
Төрле уйлар төште башына.
.....

Йокла, Акбай,
Тышта пычрак бүген,
Яңгыр ява —
өстең чыланыр,
Авыл буйлап урап кайтыйм, дисәң,
Аягыңа балчык сыланыр.
Өйдә бишле лампа, чеж-чеж итеп,
Филтәсенә керосин суыра.
Эч чәеңне, Сирай,
Чынаякта
Салып куйган чәең суына.

2

Сирай газета тоткан кулына.
Алар бүген газета укыйлар,

Төн караңгы,
(Тышта жыл уйный), —
Ә авылда күптән йоклыйлар.

Сирай газета укый,
Туктап-туктап,
Суфияга төби күзләрен,
Ара-тирә бер сүз тапкан булып
Шаяргалап ала үзләре.
.....

— Киттем, Сирай,
Сәгать ике,
Сизми калдым,
Төнгә калганмын.
— Ох, Суфия,
Бер план бар,
Күрсәтергә оныта язганмын.

Өстәлдәге киндер портфеленнән
Ак кәгазьләр тартып чыгарды,
Ак кәгазь өсте бизәкле,
Ак кәгазь өсте чуарлы.

Бу планда Чәчер урамнары
Чуер ташлар белән күмелгән,
Кыр юллары, маяк кадаган күк,
Ак каеннар белән төрөнгән.

Ул планда Ильич лампалары
Һәр йорт саен чәчәк аталар,
Колхоз кырларыннан
Тракторлар
Колоннага тезелеп кайталар.

Ул планда
Кырлар буенча
Грузовиклар чабып йөриләр,
Молотилка буйлап грузовикка,
Ашыга-ашыга, икмәк төйиләр,
Колхоз фермасының сыерлары
Тулып йөри урман буенда,
Иске калдыкларны йолкып ташлау
Һәм юк итү кеше уеннан.

Суфияның йөрәген шатлык басты,
Шатлыгыннан Суфия сикерде,
Биш елдан соң
Чәчер авылының
Киләчәген башына китерде.

Ә тышта жыл,
Яңгыр болытын
Жыл көтүләп йөри яланда,
Тәрәзәгә килеп жыл сызгыра,
Төн күңелсез,
Шыксыз,
караңгы.

Өй буенда Акбай,

Жирне тырнап,
Ыргый-ыргый өрө башлады,
Инә тыккан икмәк кисәкләрен
Бер күлөгә эткә ташлады.

Ришвәт алган
Чиновниктай,
Акбай тынды,
Икмәк ашады,
Бугазыннан кайнар кан агызып,
Елый-елый, кырга ташланды.

Өйдә тынлык.
Тик Суфияның:
— Бүгенгә хуш, Сирай,
Киттем мин,
Кайчан бергә тора башлыйбыз соң?
Болай йөрү инде
Житте бит! —

дигән тавышы

Котдус йөрәген
Чәнчеп-чәнчеп алды инәдәй,
Чайкалдылар йортлар,
Жир,
Урамнар,
Дулкыннарға чумган көймәдәй.

3

Суфия, пычрак ерып, әкрен генә
Өйләренә таба атлады,
Тышта жыл сызгыра,
кисәк
Жылгә кушылып мылтык шартлады.

Минем героиням Суфияны
Шушы төнне хәлсез иттеләр,
Иртәгесен, канга чумган килеш,
Больницага илтәп керттеләр.

4

Шушы төнне
Колхоз амбарында
Камал абый икмәк саклаган,
Шул төнне кич

ике шәүлә

Амбар тирәсеннән атлаган.

Һәр таң саен урап китә торган
Акбай шушы төнне килмәгән.
Көндөзгәчә сикерә-сикерә уйнап,
Камал тирәсендә йөрмәгән.

Шушы төнне Гайфи
Бөктәр белән
Ындыр артлап чыгып йөгөргән,
Бик ерактан күкселләнеп торган
Урман эченә кереп күмелгән.

XII

1

Милиционер килде,
Милиционер
Жавап ала
 клуб эчендә,
Ак кәгазь өстен бизәгәннәр
Кан буенча бик күп исемнәр.

Камал абый анда
Жавап бирә,
Рәхимгә тери тел төбен,
— Жңилле яңгыр иде,
Сакта торган идем мин бүген.

Төн караңгы,
Сәгать ике бардыр,
Ар урамда мылтык шартлады,
Ә кич белән ике күлөгә
Ындыр буйлап
Посып атлады.

Берсен танымадым,
Берсе телсез
Рәхмәтулла кебек тоелды,
Белмим, мине күрде,
Артык атламады,
Борылды.

Мин шуннан соң орлык амбарыннан
Бер адым да читкә китмәдем,
Гомеремдә курка белми идем,
Әнә шул көн никтер шикләндем.

Игеннәрнең
Дошман тарафыннан
Янып китүеннән курыктым.
.....

2

Милиционер бүген
Жавап ала,
Ялтырап китә кызыл йолдызы,
Комсомоллар язгы эшкә чыкты,
Тик күренми анда ил кызы.

Больницада
Нәни ак бүлмәдә
Ап-ак марля белән чорналган,
Яшел киemenең күкрәк тирәләре
Алсу каннар белән чыланган.

Күкрәген тотып ыңгыраша,
Яңгырап-яңгырап китә бүлмәсә,
Докторларга карап текәлгән
Күзләренең кара төймәсә.

Элеккедәй күзе елмаймый,
Күз төпләре кара көйгәннәр,
Ул саташа,

A vertical decorative line with a central ornate medallion. The medallion is teardrop-shaped with a central Swastika symbol, flanked by two circular motifs. The line is adorned with small diamond and floral shapes at the top and bottom.

A vertical decorative line with a central ornate medallion. The medallion is teardrop-shaped with a double-lined border and contains a Swastika symbol. It is flanked by stylized floral or foliate motifs. The line is decorated with small diamond shapes at the top and bottom and a larger diamond shape near the center.

3

.....

40

Европадан чиксез
Артта калган,
Россияне алда иттердек.

Без, иптәшләр,
металл,
автомобиль
Иле булып инде барабыз.
Тракторга хәзер үзе хужа
Атсыз йөргән мужик агабыз.
Инженерлар элек,
Бәлки, бер дә
Аяк басмагандыр авылга,
Салам башлы йортлар
гасырларча
Тузгыгандыр
жылгә-давылга.
Бүген безнең
Яңа авылларда
Агроном да йөри,
Техник та,
Безнең бөөк
Төзү чорыбызда
Хәл итә ул барын техника.

ЭПИЛОГ

1

Суд залында бүген
Хөкем бара,
Яңгырап китә судья сүзләре,
Котдус
Башын түбән игән килеш
Төбәлдергән җиргә күзләрен.

Бүген залда
Аны яклаучы да
Соңгы сүз алмады якларга,
Бүген суд залында
хөкем булды:
Котдус Гайфиевне атарга.

2

Шатлыгыннан Суфия
Больницадан
Сөенеч хаты язды Сирайга:
«Сәлам, Сирай,
Бик борчыдым бугай, шулай да...
Хәзер сикхәтләндем,
Озакламый килеп алыгыз,
Салкын кебек,
Я бер пальто,
Я тун салыгыз.
Мин сагындым анда
ячейканы
Һәм колхозчы яңа авылны.
Эшләр идем кырда тирли-тирли,
Таптый-таптый куге камылны.
.....
Артык язмыйм,
Больницадан

Соңгы хатым булсын бу сиңа,
Һәрбер сәгать саен ат кәтәмен,
Сәлам белән, сагынып,
Суфия».

3

Ә Әхмәди амбар буенда
Кызыл олау тезеп озата,
Тракторлар бара,
Баттал анда
Колхоз басуларын урата.

4

Сыңар күзле,
Кыек борынлы
Вәли
Уйга чумган килеш килеп басты
Колхоз идарәсе янына.

Бер ишеккә килә,
Бер чигенә,
Тагын тота ишек тоткасын,
Күз алдына килә үткәннәре,
Ат, арбасы,
Агач сукасы.
Ул, аягын кызу атлый-атлый,
Идарәгә кереп тукталды,
— Мин ялгыштым, иптәш идарә,
Бик күп кешеләрне тукмадым.
Гайфи белән якын дус булдым,
Аның күп сүзләрен тыңладым.

Аның белән бергә сүгенеп йөрдем,
Ул ни кушса —

шуны җырладым.

Мин ялгыштым,
Мин колхозны болай булыр ул дип,
Торыр диеп искә алмадым.

Мин ялгыштым, иптәш идарә,
Мин Гайфигә шулай алдандым,
Бик күп кешеләрне тыңламадым,
Күпне белгән кебек тоелдым,
Алыгыз сез мине колхозга,
Ташладым мин иске уемны.

5

Чәчер суы һаман тын ага,
Су буйлары иртән күк томан,
Тәңкә карлы кышка

печән ташый

Колхозчылар, ашыгып, хутордан.
Чәчер ага,
Чәчер суына
Динамо алган безнең батырлар,
Анда быел
Утыз өченче ел,
Электрлар чәчәк атарлар.

Яр-Чаллы,
1932—33

Тәмам

XVI ГАСЫР ПРОЗАСЫ

«БӨСТАНЕЛ-КОДДЕС ВӘ ГӨЛСТАНЕЛ-ӨНЕС»

(Мирас ядкаре)

Татарстан Үзәк дәүләт музеенда танылган әдәбият белгече Зәйнәб Максудова фонды бар. Бу искиткеч бай архивта татар әдәбияты тарихында исем генә телгә алынган, әдәбиятчылар тарафыннан әлегә тиешенчә өйрәнелмәгән XVI гасырда Казанда яшәп иҗат иткән татар әдипе Нух дигән авторның ике зур әсәре төпләнгән кулъязма китабы саклана. Икесе дә проза әсәрләре.

Автор үзен һәр ике әсәрдә муәллиф Нух дип күрсәтә, ягъни автор, әсәрне язучы, китапны төзүче — Нух дип атый. Нух, үзенең ватаны булган Болгар, Казан дәүләтләре җимерелгәч, Мисыр, Гарәп, Госманлы илләрендә йөрәп, андагы галимнәрнең хәлләрен дикъкатъ белән күздән кичереп, шуларны кәгазьгә теркәп калдырырга тырышкан.

Беренчесе «Рисаләи әт-Тәүхидия», ягъни «Бер Аллага баш ияргә чакырчы әсәр» дип исемләнгән. Ул төрки телдә. 31 кәгазьдә, ягъни 62 бит тәшкил итә.

Биредә 1394 елда Өзәрбәйҗанда Фазлулла Мираншаһ җитәкләгән дини мәһәбнең игъдам ителүе (бетерелүе) хакында мәгълүмат та бирелгән. Кайбер мәсәләләр буенча госманлы мөфтиләрәннән Әхмәд паша Кәмал углы һәм Шәйхелислам Әбел Сәгыйд кебекләренең җаваплары, фикерләре файдаланылган. Соңгы битләрдә Казан голямаларыннан Мортаза хажиниң фәтваи сүзләре теркәлгән. «Рисаләи әт-Тәүхидия» дидактик әдәбият үрнәге булып тора. XI гасырдан ук килә торган традициягә тутрылык сакланган. XVI йөздә әле барлык нәфис әдәбият әсәрләрендә, шулай ук фәнни әсәрләрдә дә теге яки бу күләмдә әхлак өйрәтү, үгет-нәсыйхәт, киңәш бирү шактый урын ала. Чөнки урта гасыр татар әдәбияты борынгы төрки поэзия белән аерылгысыз бәйләнештә яши. Йосыф Баласагунидан ук килә торган әдәп-әхлак өйрәтмәләре «Рисаләи әт-Тәүхидия»дә Ислам дине нормаларына нигезләнгәннәр. Гаделлек-явызлык, хәрәм-хәләл, рәхим-шәфкатьле булу, кешегә ачык йөз күрсәтү сыйфатлары бу әсәрдә үтемле рәвештә аерым хикәяләр, әдәби парчалар аша бирелгәннәр.

Нухның икенче әсәре — «Бөстанел-коддес вә гөлстанел-өнес» исемле хикәяләр җыентыгы. «Сафлык, изгелек бакчасы яки кешелеклелек гөлбакчасы» дип тәрҗемә итәргә мөмкин. Хикәяләр, билгеле булганча, урта гасырлар татар нәфис прозасының төп жанры дип санала. Әсәр 90 кәгазьдә, 180 битле кулъязма китапны тәкшип итә. Гадәти форматта. Икенче битнең азыгында әсәрнең язылу датасы — «тарихе хижрәтнең мең сәнәсенең башында» дип теркәлгән. Бу исә милади белән 1591 елларга туры килә.

Керештә Бабурлардан ук башланган Һинд традициясә күзәтелә. Артык күпертелгән (гипертрофик) кереш. Алланы мактау бик озын (күпчелек әсәрләрдә, гадәттә, 2—3 юлдан гына тора). Аннан соң Мөхәммәдкә мәдхия биредә ике биткә сузылган. Кереш башта рифмалы проза, аннары шигырь белән һәммәсә дә фарсы телендә югары стильдә, пафос белән язылган.

Традиционлык китапның язылу тарихын ачканда да күренә. Автор хикәяләүне башлаганда нәкъ С. Сарайның «Гөлстан бит-төрки», Адниш бине Аднашның «Сираҗел колүб», Рабгузийның «Кыйссасел-әнбия», Ялчыголның «Рисаләи Газизә» һ. б. кайбер әсәрләрдәге кебек үк, бу җыентыкта да үтенеч,

сорау буенча язылды дип күрсәтә. Кемдер сорый, үтенә һәм аның теләген хөрмәтләп, язучы җиһанда үзеннән ядкяр калдыра. Автор үзе бу хикәятләр җыентыгын 1591—1592 елларда хажга барган вакытта Мәккә, Мәдинә шәһәрләрендә төзедем, дип яза. Бериш дусларымның үтенече буенча, үзем ишеткән бәгъзе гаҗәиб хикәятләр һәм гарәиб риваятьләргә бер җиргә туплап бирәм, ди. Һәм бу китапны укыган кемсә аның мөһәммәд вә кәтибәне рәхмәтле булып искә алса, максатка ирештем дип санармын, ди.

Нух үз иҗатының онытылмасын, юкка чыкмасын алдан күрә һәм бу фикерен фәлсәфи ике юллык төрки шигырь белән язып та куя:

Ки мәлик китсә анда вәҗүде,
Ләкин монда калыр иҗады, —

ди.

Әдәбият тарихы фәннән билгеле булганча, XVI йөз татар әдәбиятының иң күренекле шагыйре Мөхәммәдъяр санала.

Ләкин Казан чорында әдәбият һәм поэзия бер генә талант иясеннән тормаган. Каләм ияләренә иҗат белән шөгыльләнәр өчен билгеле бер әдәби җирлек тә булган.

1507 елда Казанда төркічә «Тәфсир» языла. Һижри белән 921, ягъни 1517 елда Максуди дигән шагыйрь үзенә 6300 бәеттән торган «Мөгъҗизәтен нәби» («Пәйгамбәр мөгъҗизалары») дигән китабын язып тәмамлый. Бу зур әсәр шигъри хикәятләрдән тора. 1552 елда «Хәдисләр» җыентыгы төзелә. Бу чорда Гәрифбәк, Кол Шәриф, Мөхәммәдшәриф кебек әдипләр, шагыйрьләр яшәп иҗат иткән билгеле. Шуларның берсе — Нух. Һәм, чынлап та, бу әсәре белән ул әдәбият тарихында үз урынын алырга лаек. 1591 елда иҗат ителгән «Бөстанел-коддес вә гөлстанел-өнәс» дигән хикәятләр җыентыгына автор халык фантазиясе катнашында барлыкка китерелгән тарихи легендаларны, риваятьләргә, гыйбрәтле кыйссаларны, маҗаралы хикәятләргә туплаган. Мәсәлән, Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аннан соң килгән хәлифәләр турындагы тарихи хикәятләр, «Мең дә бер кичә»дән үк билгеле карак-угрылар турындагы әкиятләр, халык авыз иҗаты герое булган Су иясе хакындагы фантастик әкиятләрнең төрле вариантлары халык арасында, әлбәттә, күп таралган булган. Чөнки урта гасыр татар әдәбияты борынгы төрки әдәбият, бигрәк тә болгар чоры әдәбияты белән аерылгысыз бәйләнештә үсә. XVI йөздәге әдәби һәм мәдәни мохит Идел-Урал буена гына бикләнәп яшәмичә, Гарәп көнчыгышы, Урта Азия, Иран әдәбиятлары белән бәйләнештә торган. «Бөстанел-коддес...»нең авторы Нух та, бу әсәрен язганда, үзеннән алдагы әдәбиятның зур ядкярләрен күз алдында тоткан, алар белән билгеле күләмдә таныш булган, кайберләрен үз иҗатында үрнәк итеп тә файдаланган, тәрҗемә дә иткән.

«Бөстанел-коддес...» тоташ сюжетлы әсәр түгел. Ул тематик яктан өч кисәктән тора. Беренче бүлек Мөхәммәднең мигъраҗга ашуын тасвирлый, аның өммәтләргә белән булган әхвәлләрен уникаль төрле ситуациядә сурәтли (һәрберсе аерым бер хикәят эчендә, 4а—216 битләр). Икенчесе пәйгамбәрнең кәрәмәтен һәм кайбер гадәтләрен баян итә (216 — 266 битләр). Өченче бүлек гаҗәиб һәм гарәиб хикәятләрдән гыйбарәт (27а — 906 битләр).

Әсәрнең өч битен традицион кереш алып тора. Ләкин, кызганычка каршы, китап тулы түгел — бетем өлешә юк, сакланмаган, әмма ул булган. Чөнки беренче бүлектә керешкәндә үк автор искәртә:

Исеме Аллаһ илә кылдым ибтида
Булмак өчен бу китабым интиһа.

Бүлекләрнең исемнәреннән үк күренгәнчә, «Бөстанел-коддес...»тә тематик төрлелек зур. Әүвәлге бүлек, фарсы шигъре белән аралаштырып, проза белән язылган хикәятләр тупламыннан гыйбарәт. Биредә шигъри юллар «бәет», «мәснәви», дип биреләләр. Алар Нухның фарсыча үзе иҗат иткән шигърьләргә, әллә башка бер авторныкымы — бу мәсьәлә алда махсус тикшерү-чагыштыруларны сорый.

Бер урында классик фарсы-тажик шагыйре Ф. Гаттар (1119—1229) шигърен дә очратабыз (11 бит, 10 юллык мәснәви). Шәех Гаттар дәхи «Җәүһәр дат» атлы китабында мигъраҗ хакында болай бәян әйләмешдәр ки:

Хакыйкәт бәдиде бәр сәре чәшм
Гәрчә нәс заригән әзин хәшм.

(Мәгънәсе: «Ул хакыйкатыне һәрвакыт күзгә бәрәп әйтәдер,
Соңыннан үзенә кыен күрергә туры килсә дә».)

Күренекле әдәбият галиме Габдрахман Таһирҗанов: «Жәүһәр намә» — Гаттарның безнең көнгәчә килеп җитмәгән, югалган әсәре», — дип күрсәтә («Тажик һәм фарсы кулъязмалары тасвирламасы». — Ленинград: 1961, 115 б.).

«Жәүһәр намә» әсәре турында Гаттар үзе «Мөфтад намә» әсәренә керештә искә алып китә. Димәк, Ш. Гаттарның хәзер инде югалган дип исәпләнгән әсәре XVI йөздә Казанда укымышлылар арасында билгеле, таралган һәм укылып йөргән булып чыга. Шулай ук Нух та бу әсәр белән яхшы таныш булган.

Үзеннән элек яшәгән танылган әдип-шагыйрьләренең әсәрләренә тукталып, алардан үрнәкләр китереп, Нух үз хезмәтен популяр итү, аның игътибарга лаеклы әсәр икәнен күрсәтү, раслауны да максат иткән.

Нух, әлбәттә, ислам мохитле татар дөньясында билгеле, киң таралган әсәрләргә, булсын төркічә, фарсыча, гарәпчә, җиңел укыган, яхшы белгән.

Икенче бүлектә, мәсәлән, ул болгар галиме Сөләйман бине Дауд Суваринның (XII гасыр) гарәп телендә язылган «Зөһрәтер-рияз вә нөзһәтел-колүбел-мәраз» дигән китабыннан «Мигъраж» хикәясен тәрҗемә итеп китергән. Бу турыда Ш. Мәрҗани «Мөстафадел әхбар» (1 т., 78—79 б.) китабында әйтеп китә. Чөнки Сөләйман бине Даудның «Зөһрәтер-рияз...» әсәрен Идел буендагына түгел, Анатолиядә, Урта Азиядә дә укымышлы кешеләр белгәннәр, аннан файдаланганнар. Нухтан башка авторларның да бу әсәргә күпләп мөрәҗҗәгать итүләре һәм аны тәрҗемә итүләре дә фәндә мәгълүм.

«Бөстанел-коддес...»нең өченче бүлгә безнең өчен иң кызыклы һәм аеруча игътибарга лаек. Биредә кырык өч хикәят сакланып калган. Һәм алар шулай саннар белән аталган да. Ләкин эчтәлектән чыгып, аларга шартлы исемнәр дә куярга мөмкин.

Алдагы ике бүлектәге дини мифологик сюжетка корылган, авторның карашы да ислам өйрәтүләре белән сугарылган хикәятләрдән аермалы буларак, биредә вәгазь, әхлак, әдәп темасына караган сәнгатьле сюжетлы парчалар, тормышчан хикәятләр, һәм мифологик-әкияти риваятьләр тупланган. Аларда язучының дөньяви омтылышы, кешелекле уйлары күренә. Мисал өчен беренче хикәяткә тукталыйк. Ул бик гыйбрәтле.

«Мөхәммәд пәйгамбәр Мигъраждан иңеп төнне өендә үткәрә. Иртүк торып тышка чыкса, җилкәсенә йөк күтәргән бер җариянең, елый-елый, урам буйлап барганын күрә. Мөхәммәд аннан:

— Ни булды, нигә елыйсың? — дип сорый.

Кыз:

— Мин бер яһүдинең җариясе идем. Хужам мине кичә үк он тарттырырга тегермәнгә җибәргән иде. Ләкин авырып китеп, хезмәтемне вакытында башкара алмадым. Инде хәзер хужам мине җәзалар, кыйнар, диеп куркып елыйм, — ди.

Мөхәммәд әйтә:

— Әй, җария, елама, мин сине озатып куйыйм һәм әфәндеңнән гафу итүен сорармын, — ди. — Оныңны бир, мин күтәрим, — дип, аннан алып, үз җилкәсенә куя. Шулай бергә китәләр. Юлда җария арып, артыннан җитә алмавын күргәч, Мөхәммәд аңа хөлләсенә итәк очына тотынып барырга куша. Шул рәвешчә болар яһүдинең йортына ирешәләр. Капка ачарга дип чыккан хужа яһүд, Мөхәммәдне танып, ни өчен килгәнен белешә. Мөхәммәд сәбәбен сөйләп, җариянең хәлен аңлата. Яһүди, бу сүзләргә ишеткәч, Мөхәммәдне өенә чакырып, үзе, бик тиз киләм, дип, кауме-кабиләсен Мөхәммәд хозурына чакырып китерә һәм әйтә:

— «Тәүрат»та язылган: ахыр заман пәйгамбәренең барлык төрле сыйфатларыннан берсе бу булыр — Мигъраж шәрифтен кайткач, яһүди җариясенә онын җилкәсенә алып, яһүдинең капусына китерер. Инде белегез: ул ахыр заман пәйгамбәре Мөхәммәд рәсүл — будыр, — ди. Һәм: «Әшһәдү ән лә илаһе аллаһ вә әшһәдү ән Мөхәммәдә габдеһү вә рәсүләһү», — диеп иман китерде. Аны күреп, барча кауме иманга килделәр һәм мәселман булдылар.

Хикәянең азагында автор, бу кыйссадан бер хисса диеп, хикәяттән тиешле гыйбарәт, нәсыйхәтне үзе үк аңлатып бирә: пәйгамбәребездән үрнәк алыгыз, тәкәббер булмагыз, якыныгыздагы бәлагә очраган кешеләргә игътибарлы булыгыз, түбәнчелек, тыйнаклык, әдәплелек күрсәтеп, ярдәм кулыгызны сузыгыз. Шулчакта гына үзегез дә хөрмәткә лаек булып, бөөклекләргә ирешерсез. Һәм кыямәт көнне Аллаһ каршында күркәм булып, жәннәткә ирешерсез, ди.

Гадәттә, кыйссадан хисса чыгарган әсәрләр суфыйчылыкка буйсындырылган булса да, биредә дөнъяви рух, оптимизм, кеше көченә ышану, тормышны сөю, золым белән килешмәү алгы планда.

Автор чынбарлык һәм кешеләр тормышының гыйбрәтле, күп төрле күренешләре аша гаделлек, тыйнаклык, тугрылык, юмартлык, дуслык, киң күңеллек кебек матур әхлакый сыйфатларны сурәтли, хуплый.

Белгәнәбезчә, әсәр татар халкы тормышында гаять авыр бер чорда язылган. Дәүләтчеләген югалткан татарлар өчен халык буларак таркалу, сибелү, юкка чыгу куркынычы яный. Шундый экстремаль хәлдә фидакяр затлар, фикер ияләре алдында халыкны саклап калу бурычы калка. Бу очракта алар төшенкелеккә, кыенлыкларга каршы тору максатында алгы планга якты идеалны, мораль кыйммәтләренә куеп эш итәләр. Гаделлек, ярдәм итешү кирәклегенә аеруча басым ясала. Әсәрнең киң катлау халыкка атап, мөрәҗғәгать рәвешендә язылуы да сизелә торы. Хикәяләрдә фольклор мотивлары, халыкчан гыйбарәтләр киң кулланылган. Тормышта булган яки булуы ихтимал гажәеп хәлләр дә, уйдырма вакыйгалар, ягъни борынгы мифологиянең чагылышы — барысы да кыйссадан хисса чыгарып, гыйбрәт бирү максатына юнәлдерелгән. Ә хикәядән килеп чыккан гыйбрәт исә, гадәттә анда сурәтләнгән вакыйгага гына карамыйча, киңрәк мәгънә белдерә. Мәсәлән, бер хикәядә: «Һәрбер тарлыкларда сабырлык иң яхшысыдыр», — диелә. Бу нәсыйхәт аерым бер кешегә генә түгел, ул чордагы бөтен татар милләтенә карый: дәүләтсез калып коллыкка төшкән халыкка үзен саклап, юкка чыкмый исән калу, алдагы азатлык көрәшенә әзерләнү өчен рәхимсез тарлыкларда сабыр, түземле булу кирәк иде, ихтыяр көчен, иманын югалтмау кирәк иде. Мондый нәсыйхәтнең әле дә әһәмиятен жуйганы юк.

Бу хикәятләренә укыгач, күз алдына катлаулы, каршылыклы чынбарлык килеп баса. Анда төрле табигатьле, социаль хәллә кешеләр: пәйгамбәрләр, шәехләр, дәрвишләр, гади кешеләр, гавам, балыкчылар, караклар, сәүдәгәрләр, мәселманнар, мәжүсиләр, кяферләр һәм башкалар сурәтләнгән. Аларның эш-гамәлләре, уйлары, фикер-кичерешләре, жәмгыятькә мөнәсәбәтләре әсәрне идея-эстетик яктан баета, тормышчан итә. Фантастик затларны, фольклор персонажларын да әсәргә кергү моннан 400 ел элек язылган хикәятләр жыентыгын уку өчен тагын да мавыктыргыч итә.

Автор әсәрендә гарәп-фарсы сүzlәрен киң куллана, ләкин шулай да бу — төрки телле әсәр. Әлбәттә, анда борынгы төрки сүzlәр күпчелек урынны алып тора. Әмма сүз, жөмлө төзөлеш — нәкъ Казан-болгар төрки теленә хас булган гади төзөлеш. Жөмлөләр ачык аңлаешлы.

Һәрхәлдә, бу китап Нухның гыйльми-әдәби куәтен, фикерләү дәрәжәсен, сәнгатьле телен, оста каләмен югары бәяләргә бик ышанычлы нигез булып хезмәт итә.

Нәтижә ясап әйткәндә, татар әдәбиятында поэзия генә түгел, проза жанры да бик күптәннән яшәп килгән. XIV гасырда ук чәчмә формада иҗат ителгән Насреддин Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия» (1311), Мәхмүд бине Гали бине Гомәр әл-Болгарыйның «Нәһжел-фәрадис» (1358) кебек әсәрләре рәтендә XVI гасырда Казанда яшәгән әдип Нухның «Бөстанел-коддес вә гөлстанел-өнес» (1591) исемле хикәятләр жыентыгы да проза жанрының булуына, яшәвенә һәм шундый зур күләмле әсәрләр иҗат ителүенә бер дәлил булып тора.

ЭНИСӘ АЛИЕВА,
филология фәннәре
кандидаты.

ЭШ КӘГАЗЬЛӘРЕНЕҢ ГОМУМИ РУС-ТАТАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЕ ФОНДЫ

1. Чит телләрдән алынмалар

Танып белүнең төрле өлкәләрен чагылдыручы терминнар һәм сүзтөзмәләргә барлыкка китерүче чыганаclarның берсе — чит телләрдән алынмалар.

Рус теле үз тел фондын төрле чит тел чыганаclarыннан алынган терминнар белән тулыландыру өчен һәрвакыт ачык булды. Борынгы телләрдән (грек һәм латин телләре) алынмалар, тюркизм, галлицизмнар, немец, голландия, инглиз һ.б. телләрдән кергән сүзләр, терминнар рус теле тарафыннан төрле тарихи чорларда үзләштерелде. Алар, күпләп керсә дә, рус теле-нең милли үзенчәлегенә зыян китермәде, бары тик аны баетты һәм аның куллану даирәсен киңәйтте.

Татар теле өчен Көнбатыш Европа терминнарының алынма чыганаclarы булып нигездә рус теле торды. Чөнки бу ике тел күп гасырлар бие бер-берсен тулыландырды, бер-берсенә сүзләр һәм терминнар күчте. Рус теленә татар теленә үз сүзләргә һәм татар теле аша төрки телләрдән, төрек, гарәп, фарсы телләреннән кергән сүзләр күчте. Мәсәлән:

а) рус теленә татар һәм төрки телләрдән үзгәрешсез кергән алынмалар — *башлык, балык, казна, товар, аргамак, нефть, чалма* һ.б.; кайбер фонетик үзгәрешләр белән кергән алынмалар — *казначей (казначы), деготь (деготь), ералаш (аралаш), чулан (чолан), улан (улан, олан), товарищ (товар + иш), Астрахань (Хажитархан), Тюмень (Төмән), Саратов (Сары Тау), лошадь (алаша)* һ.б.;

б) фарсы теленнән кергән алынмалар: *богатырь (баһадир), тамаша (отсюда — тамошиться), чайхана, шакал, шах, шахматы, яшма* һ.б.;

в) гарәп теленнән кергән алынмалар: *амир, аллур, гяур, фараон, алгебра, караван, мусульманин, шайтан, шафран, шериф, элексир, алхимик* һ.б.

Рус теленнән татар теленә саф рус сүзләргә һәм рус теле аша Көнбатыш Европа телләреннән күпләгән термин күчте.

1.1. Рус теленнән алынмалар

Татар теле, рус халкы белән гасырларга сузылган аралашып яшәү нәтижәсендә, рус теленнән гаять күп рус сүзләргә һәм совет реалийларын кабул итеп алды. Мәсәлән, термин-сүзләр: *расписание, учреждение, указ, грамота, дума, закон, налог, приют, промышленность, производство, приказ, председатель, почерк, поручитель, понятой, ставка, недоимка, залог, запас, заем, призывник, самодержавие, срок, поселок, суд, самовар, самокат* һ.б. — Октябрь революциясенә кадәр күпләп алынган сүзләрнең бер өлеше.

Октябрь революциясеннән соң татар теленә совет терминнары да күчте. Аларның күбесе, татарчага тәржемә ителмәсә дә, контекстта кулланданда татар теле законнарына буйсынды.

Мәсәлән:

Совет — Совет Министров (Министрлар Советы)
Верховный Совет (Югары Совет)
городской Совет (шәһәр Советы)
районный Совет (район Советы)
поселковый Совет (поселок Советы) һ.б.

большевик, меньшевик, коммуналка, кулак; кушма термин-сүзләр: белогвардеец, продналог, колхоз, совхоз, съезд, райком, обком, исполком; аббревиатуралар: КПСС, СССР, РТС, МТС, КГБ, ВЦСПС һ.б.

Моннан тыш, совет чорында әдәби телгә дә, сөйләм теленә дә революция, коммунистлар партиясенә бәйле күпләгән чит тел алынмалары — интернационализмнар килеп керде. Мәсәлән, *революция, пленум, президиум, парламент, сессия, олимпиада, секретарь, Генеральный секретарь, комитет, коммунизм, социализм, капитализм, интернационализм* һ.б.

Башка телләрдән алынган термин-сүзләр татар телендә ничек бирелә, ничек тәржемә ителә? Түбәндәге мисаллардан бу сорауларга җавап эзләп карыйк:

а) термин-сүзләр тәржемә ителми, әмма контекстта кулланганда татар теленә хас аффиксларны кабул итә:

Рус телендә	Татар телендә
По этому вопросу Президентом давно подписан <i>указ</i>	Бу мәсьәлә буенча Президент инде күптән <i>указга</i> кул куйды
Некоторые государственные <i>учреждения</i> , финансируемые из республиканского бюджета, освобождаются от налога на прибыль	Республика бюджетыннан финанслана торган кайбер дәүләт <i>учреждениялар</i> табышка салымнан азат ителәләр
Несколько представителей Татарстана избраны депутатами в Государственную <i>Думу</i> Российской Федерации	Татарстанның берничә вәкиле Россия Федерациясе Дәүләт <i>Думасына</i> депутат итеп сайланды
Чтобы получить ссуду из банка, нужны два <i>поручителя</i>	Банктан ссуда алу өчен ике <i>поручитель</i> кирәк

б) термин-сүзләр тәржемә ителми, әмма кайбер фонетик үзгәрешләр кичерә һәм контекстта татар теле законнарына буйсына:

Рус телендә	Татар телендә
Баба Дуня поставила <i>самовар</i> , а сама пошла на базар, вот и случился пожар	Дуня әби <i>самаварын</i> куйган да үзе базарга киткән, шуннан янгын чыккан
При присутствии <i>понятых</i> сделали опись вещей в квартире	<i>Пүнәтәйләр</i> алдында квартирдагы әйберләр исемлеген яздылар
<i>На скамье</i> подсудимых сидели два рецидивиста, злобно глядя на всех присутствующих	Гаепләнүчеләр <i>эскәмиясендә</i> , бүлмәдә утыручыларга усал карашларын төбәп, ике рецидивист утыра иде

в) термин-сүзләр татар телендәге эквиваленты белән тәржемә ителәләр:

Рус телендә	Татар телендә
<i>По приказу</i> директора завода инженер Ю. Кузнецов освобожден от занимаемой должности	Завод директоры <i>боерыгы белән</i> инженер Ю. Кузнецов вазифасыннан азат ителде
Несмотря на снятие <i>налога</i> от продаж, некоторые магазины до сих пор включают его в цену товара	Сатудан <i>салым</i> гамәлдән алынган булса да, кайбер кибетләр аны товар бәясенә һаман да кушалар
Под <i>председательством</i> С. Нафиева Конституционный суд Республики Татарстан рассмотрел множество <i>исков</i> разных предприятий и физических лиц и вынес справедливое <i>решение</i>	С. Нәфиев <i>рәислегендә</i> Татарстан Республикасы Конституция суды төрле предприятие һәм физик затларның байтак <i>дәгъвасын</i> карап тикшерде һәм гадел <i>карап</i> чыгарды
Если одна <i>Сторона Соглашения</i> в течение последних шести месяцев до окончания <i>срока</i> действия письменно не заявит о прекращении действия <i>Соглашения</i> другой <i>Стороне</i> , то <i>срок</i> его действия автоматически продлевается еще на 5 лет	Әгәр <i>Килешүдә</i> катнашучы бер <i>Як Килешүнең</i> гамәли <i>вакыты</i> бетәр алдыннан алты ай кала <i>Килешүне</i> өзү турында икенче <i>Якка</i> язмага хәбәр итмәсә, аның гамәли <i>вакыты</i> үзеннән-үзе 5 елга озайтыла

Мисаллардан күренгәнчә, рус теленнән татар теленә кергән терминнар йә тәржемә ителми — кабул ителгән килеш языла, әмма контекстта татар теле законнарына буйсына, йә бу терминнар кайбер фонетик үзгәрешләргә дучар була (*самовар* — *самавыр*, *скамья* — *эскәмия*, *понятые* — *пүнәтәйләр* һ.б.), яки бу терминның татар телендәге эквиваленты бирелә (*налог* — *салым*, *приказ* — *боерык*, *решение* — *карап*, *срок* — *вакыт* һ.б.).

1.2. Интернационализмнар

80 нче еллар ахырында һәм 90 нчы елларда сәяси тормышта, икътисад, мәдәният өлкәсендә һәм җәмгыятьнең әхлакый юнәлешендә туган кинәт үзгәрешләргә бәйле рәвештә, рус теленә чит тел сүзләре агылып керә башлады. Профессор Ю. А. Бельчиков билгеләп үткәнчә, «... тел һәрвакыт хәрәкәттә... һәр яңа буын чынбарлыкны фәлсәфи һәм эстетик аңлауга гына түгел, аны тел чаралары белән чагылдыру формалары һәм ысулларына да ниндидер яңалык кертә»¹.

Чит тел лексикасының киң таралуын, тоткарлыксыз үтеп керүен барлык өлкәләрдә дә күрәбез: ул илнең сәяси тормышында алдагы позицияләргә биләп алды: *президент, парламент, инаугурация, спикер, импичмент, электорат, департамент, муниципалитет, легитимный, консенсус* һ.б.; чит телдән кергән терминнар фән һәм техниканың иң алдынгы тармакларында өстенлек итә башлады — *компьютер, дисплей, файл, модем, мониторинг, плейер, пейджер, факс* һ.б.; шулай ук финанс-коммерция эшчәнлегенә дә яңа терминнар күпләп үтеп керде — *аудитор, бартер, брокер, бизнес, дилер, инвестиция, конверсия, спонсор, траст, холдинг* һ.б.; мәдәни тормышта исә *бестселлерлар, триллерлар, хитлар, шоуменнар, дайджестлар* һ.б. шундый сүзләр үз урынын алды.

Көнүрештә сөйләм теле шулай ук читтә калмады — *сникерс, гамбургер, чизбургер, спрайт, кока, маркетинг, супермаркет, шоппинг* һ.б. шундый сүзләр безнең көндәлек тормышыбызга «бәрәп» керде.

«Яңа, матур, көчле яңгырашлы, кайчакларда гомумән аңлаешсыз исем

артыннан куу шуңа китереп житкерде ки: хосусый милекче-крестьян бары тик *фермер* булырга гына тели, кеше талап көн күрүче бандит үзенә *рэкетир* дип исем кушты, ә түбән әхлаклы жылбәзәк хатын-кызны гадәти булмаган «матур» һәм «серле» итеп *путана* дип йөртә башладылар»².

Чит тел сүзлекләре яңа үтеп кергән сүзләргә үзләштерергә һәм теркәргә өлгерә алмый, шуңа күрә инглиз телен белмәгән укучы, газет-журналларда аңлаешсыз сүзләр күрә, Дәүләт Думасы һәм Дәүләт Советы сессияләрендә халык депутатлары чыгышларын ишетеп, еш кына ярдәмчесез кала. Мәсәлән, *эксклюзивный* (исключительный), *пресс-релиз* (специальный бюллетень для работников средств массовой информации, выпускаемый правительственным учреждением), *консенсус* (согласие), *рейтинг* (индивидуальная оценка популярности) дигән терминнар бары тик шушы өлкәдән хәбәрдар булган кешеләргә генә аңлаешлы.

Лексиканы читтән кертелгән алынмалар хисабына болай баету бүгенге көндә гамәлдә булган барлык телләрдә дә урын алды. Фәнни-техник, хәрби, финансы, банк, спорт лексикасы бөтен дөньяда интернациональләштерүгә омтыла. Чит терминнарда мондый тартылу телдә нык чагылыш таба башлады, аерым алганда, рус теле сүзлеген инде халыкара стандартларга тигезләү күздә тотыла. Бу — рус теленә йөзән ни дәрәжәдә үзгәрттер: баетырмы әллә бозармы — вакыт үзе күрсәтер.

Алда санап кителгән терминнар — икенче төрле әйткәндә, интернационализмнар — рус теле аша татар теленә алынма лексикасына да үтеп керде. Алар бүгенге көндә яшәешнең барлык өлкәләрендә дә киң кулланыла. Татар телендәге эш кәгазьләре, рәсми документлар шулай ук күп төрле интернационализмнар белән «бизәлде».

Түбәндәге мисаллар безне моңа инандырыр, дип уйлыйбыз:

Рус телендә	Татар телендә
1. Некоторые депутаты в заграничных командировках, завтра, наверняка, на сессии не будет кворума	Депутатларның кайберсе чит илләрдә командировкада, иртәгә сессиядә кворум булмас, мөгаен
2. Некоторые материалы, введенные в компьютер, исчезли	Компьютерга кертелгән кайбер материаллар юкка чыккан
3. Без спонсоров этот праздник не сможем провести	Химаячеләрсез бу бәйрәмне уздыра алмабыз
4. Этот импортный товар — только на бартер	Чит илдән кайтартылган бу товар — бары тик бартерга
5. На инаугурации Президента России участвовал и Президент Республики Татарстан	Россия Президенты инаугурациясендә Татарстан Республикасы Президенты да катнашты
6. Вчера пролонгировали Соглашение между Правительством Республики Татарстан и Администрацией Пензенской области о торгово-экономическом, научно-техническом и социально-культурном сотрудничестве	Кичә Татарстан Республикасы Хөкүмәте һәм Пенза өлкәсе Администрациясе арасында сәүдә-иқтисадый, фәнни-техник һәм социаль-мәдәни хезмәттәшлек турында Килешүнең гамәли вакытын озайттылар

Мисалларга таянып, шуны әйтә алабыз: рус теленнән татар теленә күчкән интернационализмнар үзләрен төрлечә тота: бер очракта алар тәржемә ителми, ничек кабул ителгән булса, шулай бирелә, әмма кон-

текстта татар теле законнарына буйсына.

Мәсәлән: *депутат* термины (1 нче мисал) — контекстта *депутатлар-ның* дигән форманы алган: күплек саны аффиксы *-лар*, һәм иялек килеше аффиксы *-ның* бары тик арткы рәт калын әйтелешле сузыклардан гына тора (сузыклар сингармонизмы); ә *на инаугурации* терминының тәржемәсе *инаугурациясендә* (5 нче мисал), урын-вакыт килеше (предложный падеж) флексиясе *-и* (*-ия*) төп рольне уйнап, бу терминга кушылган барлык аффикслар (берлек сандагы III зат тартым кушымчасы) *-се(-н-)* һәм урын-вакыт килеше кушымчасы *-дә* — барысы да алгы рәт нечкә әйтелешле сузыклардан тора.

Калган башка мисалларда татар телендә бу терминнарда туры килүче эквивалентлар (нигездә мәгънә буенча) бирелә, ә кайчакларда термин-сүз ике, өч һәм аннан да артык нигездән торган сүзтезмәләр белән тәржемә ителә.

Мәсәлән: *без спонсоров* — *химаячеләрсез* (3 нче мисал); *импортный* — *чит илдән кайтартылган* (4 нче мисал); *пролонгировали* — *гамәли вакытын озайттылар* (6 нчы мисал).

Сүз уңаеннан шуны да әйтик: *вакансия* (фр. *vacance* < лат. *vacans*) терминын тәржемә иткәндә игътибарлы булу сорала, чөнки бу терминны кайчакларда *буш вакансия* (*свободная вакансия*) дип тәржемә итәләр. Бу дәрәс түгел. Чөнки *вакансия* болай да *буш урын* дигәнне аңлата. Әгәр аңа тагын *буш* дигән сүзгә өстәсәк, *буш буш урын* дигән мәгънәсез термин барлыкка килә. Мондый очракларда аны йә *вакансия* дип язарга, йә *буш урын* (*буш эш урыны*) дип тәржемә итәргә кирәк.

Байтак интернационализмнар тормышыбызда һәм телебездә (рус телендә дә, татар телендә дә) шулкадәр «оста яшәп» киттеләр, без бүгенге көндә аларның чит телдән алынганмы яки үз сүзләребезме икәннен аера да алмыйбыз, хәтта бу турыда уйламыйбыз да. Бу мәсьәлә — аерым тикшерү өлкәсе.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Бельчиков Ю. А. Что было выражено словом, то было и в жизни// Русская речь. — 1993. — № 3. — С. 30

² Новиков Н. В. Звонкое иноязычие// Русская речь. — 1992. — № 4. — С. 57 и сл.

ФЛЁРА ТАРХАНОВА,
Татарстан Республикасы
Министрлар Кабинеты
Аппараты Баш референты.

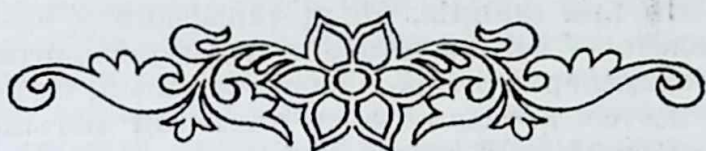
Кадерле укучыларыбыз! Журнал тышлыгының 4 битендә Мигъраж кичәсенә карата рәссам Ләйсән Сәмигуллинаның шәмаиле урнаштырылган. Шәмаилнең өске өлешендә сөлес язуы белән: «Һижри — 1424 ел, рәжәб аеның 26сы», аска: «Милади — 2004, сентябрьнең 11е»; шәмаилнең уртасында куфи язуы белән: «Мигъраж кичәсе», — дип язылган.

ШӘХЕСНЕ ХАЛКЫНА МӘХӘББӘТ ТУДЫРА

(Иҗат портреты)

Хәзерге көндә дистәләгән шигырь китаплары басылып чыга. 60—70 елларда чыккан шигырь җыентыклары белән чагыштырганда аларның күбесе бик калын булып, авторларының исемнәре алтын хәрефләр белән язылып, китап тышына ук аларның төсле фоторәсемнәре ябыштырып чыгарыла. Әйтерсез лә шигырь китабын алучылар шагыйрьнең әсәрләрен түгел, фоторәсемнәрен укырга, экстрасенс сәләтенә ия булырга тиешләр. Кыскасы, күп шигырь китапларының сәнгатьчә бизәлеше яхшы, китаплар затлы. Мыеклы һәм мыексыз шагыйрьләрнең «кыйммәтле» китапларын сатып алырга теләүчеләр генә күренми, шигырь җыентыклары китап кибетләрендә тузан җыеп ята. Авторлары да — указлы халык шагыйрьләре, төрле дәрәҗәдәге бүләк ияләре. Кайбер китапларның бәяләре дә трамвай, автобус бәясеннән кыйммәтрәк түгел. Сәбәп нидә соң? Шагыйрьләр зәвыксыз шигырьләр яза башладымы, әллә шигырьне аңлаучылар кимедеме?

Бу сорауларга җавап гади түгел, шулай да бар. Бу очракта безгә логика ярдәмгә килер.

Нинди генә фәлсәфә корсак та, без төп сәбәпне урап үтәлмибез. Төп сәбәп — мәктәпләрдә, югары уку йортларында тел, әдәбият фәненең түбән дәрәҗәдә укытылуы, әдәбиятны укыту буенча аңлаешлы дәреслекләр булмауда, югары уку йортларында да әдәбият теориясен, поэтик мирасыбызны тиешле дәрәҗәдә укытмауда, булчак укытучыларда шигърияткә мәхәббәт тәрбияли алмауда. Шагыйрьләр иҗаты турында кеше аңларлык, поэзиянең серләрен җанлы тел белән аңлатып язган китаплар да күп түгел, аларның тиражы да кечкенә.

Шигъри җанны аңлаучы тәнкыйтьчеләр күп түгел, бармак белән генә санарлык. Мәсгуд Гайнетдинов, Марсель Бакиров... Әлбәттә, бүгенге көндә поэзияне аңлау сәләте буенча да, активлыгы буенча да аерылып торган галим, поэзия белгече — Тәлгат Галиуллин. Ул — сәләтле, кирәк чакта юморны да читкә куймаган галим, тәнкыйтьче, педагог, проза остасы, дистәләгән еллар бие поэзиянең серләрен укучыга җиткерү өчен фанатикларча зур көч куя. Аның тикшерү объекты гаять киң, Тукайдан алып хәзерге яшь шагыйрьләр иҗатына кадәр.

Кайвакытта: «Ничек барысына җитешә, өлгерә икән бу кеше?» — дип сокланып куясың. Үзе тыныч кына йөри, көтмәгәндә проза, тәнкыйть китаплары, әдәбият сөючеләрне шатландырып, китап кибетләрендә пәйда була.

Тәлгат Галиуллин шатландырып кына тора. Аның бер-бер артлы татар поэзиясен анализлауга багышланган «Шигърият баскычлары» (Казан, «Мәгариф», 2002), «Шәхесне гасырлар тудыра» (Казан, Татарстан китап нәшрияты, 2003) исемле китаплары басылып чыкты. «Шигърият баскычлары»на кергән әдәби тәнкыйть мәкаләләрен Татарстанның Мәгариф министрлыгы укытучылар, педагогия колледжлары, югары уку йортлары студентлары өчен кулланма буларак та тәкъдим иткән. Тәкъдим бик урынлы!

Тәлгат Галиуллинның бу китабын мин поэзияне аңларга өйрәтүче ме-

тодик кулланма дип атар идем. Ялгышмыймдыр дип уйлыйм. «Шигърият баскычлары» кебек тиешле рәвештә фәнни анализга нигезләнгән китаплар мәктәп библиотекаларына барып җитсә, һәр әдәбият укытучысының кулына барып керсә, һичшиксез, мәктәпләргә тәмамлаучы балалар поэзиянең ни икәннән аңлап, югары уку йортларына кергәндә поэзия теориясә буенча белемнәре тирән булуын расларлар иде. Шигърият — кешене авырлыкларны җиңәргә өйрәтә, күпсанлы киртәләргә җиңел генә үтү мөмкинлеген тудыра, ул — яктылыкка, гүзәллеккә тартып баручы көч.

Тәлгат Галиуллинның мәкаләләре халыкчан, аңлаешлы тел белән язылган, әдәбият сөючеләргә катлаулы поэтик процессларны аңларга ярдәм итә. Мондый китаплар күп язылмый, андый хезмәтне язу өчен авторның үзенә шигъри җанны, аның тарафыннан язылган поэтик әсәргә аңлый белү сәләте — поэзия тәнкыйтенең зур таланты булу кирәк. Мондый аңлаешлы китаплар зур тираж белән басылып, иң ерак татар авылларына кадәр барып җитсә, арбадан төшеп калмаган шагыйрьләрнең алтын тышлы китаплары сатылмый ятмас иде.

XX гасырда поэзия тәнкыйте нык үстә дип булмас иде. Шигъриятне аңларга теләүче галимнәргә санап чыгар өчен кулдагы бармаклар да җитә: Хатип Госман, Гали Халит, Нил Юзиев, Ибраһим Нуруллин, Хәсән Хәйри, кызганыч, алар инде безнең арабызда юк. Хәзерге көндә мин поэзияне тирән анализлаган, шигъри җан халәтен аңлаган, әдәби процесстан аерылмаган өч галимне, таләпчән тәнкыйтьчене — филология фәннәре докторлары — Тәлгат Галиуллин, Мәсгуд Гайнетдинов, Марсель Бакировларны гына күрәм. Аларның һәрберсенең үз язу стили, үз позициясә бар. Шулай да поэзия турында язучы башка бер генә тәнкыйтьче дә юк икән дигән фикер калмасын.

Тәнкыйть эшенә алынучылар бар, әлбәттә, язучылар бар; аларның язмаларын укып нәрсә дә булса аңларлык түгел, текстлары фәннилектән дә, гадилектән дә ерак тора, бу хезмәтләргә укыганда, әйтерсәң лә телләргә өскә каратып куелган тырма өстеннән барасың.

Тәлгат Галиуллинга килгәндә, ул күп шагыйрьләрнең рухи дөньясын тирән итеп ачып бирергә тырыша, аның тикшерү объекты — төрле стильдә иҗат итүче шагыйрьләр иҗаты. Ул Рәдиф Гаташ, Ренат Харис, Гәрәй Рәхим, Әхмәт Рәшит кебек шагыйрьләрнең иҗатына аерым туктала, аларга гына хас сыйфатларны ачып бирергә тырыша. Кайвакытта гуманитарлык күрсәтеп, мактау сүзләрен мул яудыра, кайбер шагыйрьләрнең поэзиядә тоткан урынын арттырып җибәрә.

Хәзерге заман — «демократик үзгәрешләр» чоры. Үзгәрешләр поэзиядә дә сизелерлек булырга тиеш иде. Әмма поэзия яңа баскычка күтәрелүдән ерак тора. Югарыда төп сәбәпне билгеләп үттек инде, мәктәпләрдә әдәбиятны укыту бик түбән дәрәжәдә.

Кыю фикерне дәлилләп әйтер өчен бүген бөтен мөмкинлекләр бар, тәнкыйтьчене беркем дә чикләми. Шулай да ныклап карасаң, әдәби тәнкыйть юк, хәрәкәттәге эстетиканың барлыгы сизелми.

Бөтен нәрсә үзгәрде: үз фикереңне яшермичә, ачык аңлаешлы итеп әйтү, матбугатта чыгару мөмкинлегә бар. Һәр нәрсәгә чикләп торган кырыс идеологиягә алмашка «базар экономикасы» килде. Басылып чыккан китаплар тиз арада укучысын табарга, ягъни сатылырга, китапны дөньяга чыгару өчен тотылган акчаны булса да капларга тиеш. Китап укучыны кызыксындырсын өчен иң беренче чиратта әдип тарафыннан әйтелгән фикерләр күңелләргә иң түрәнә үтеп керердәй дәрәжәдә булырга тиештер. Китапларның сәнгатьчә эшләнеше дә заман таләпләренә җавап бирерлек булуы шарт. Беренче карашка барысы да үз урынында кебек.

Үз урынында түгел шул. Хәтта үзәк урамның китап кишетендә язучыларның әсәрләре тузан җыеп ята. Шигърь китаплары тезеп куелган, бизәлешләре дә матур, алып кайт та, йомшак диванга сузылып ятып укы да укы гына!

Шагыйрьләр Равил Фәйзуллин, Роберт Миңнуллин, Зөлфәт китапларына кагылучылар да сирәк. Аларның китаплары белән янәшәдә үк — Резеда Вәлиева, Хәнәфи Бәдигый, Зиннур Мансуров, Харрас Әюп китапла-

ры.

Без шул дәрәжәдәге — китап укымас, шагыйрьләрен сөймәс — деградацияләнгән халыкка әйләндөкмә? Халыкның китап алырлык акчасы юкмы? Алай дисәң, арагы сатучы кишетләрдә чиратның кимүен беркайчан күрмисең.

Хәсән Туфан, Сибгат Хәким кебек шагыйрьләренең тормыш юлына, ижатына багышлап язылган, зәвык белән, уйлап төзелгән фотоальбомнарының сатылмый ятуы да аптырашта калдырды.

Яшь буында, мәктәпне тәмамлаучыларда әдәбиятка, китапка карата мәхәббәт тәрбиялибезме, югары уку йортларында әдәбият белеме фәнен укыту тиешле югарылыктамы? дигән сорау да килеп басты.

Татар халкы гасырлар буге китапны кулдан төшермәгән, сугыштан соңгы иң караңгы чорларда да авыл кешеләренең кечкенә өйләренең иң түрәндә китап киштәләре булуын, аларның күз карасыдай иң түрдә саклануын, иң мөһиме — халык тарафыннан саклануын гына түгел, укылуын хәтерлим.

Китапларның сатылмый ятуында, халыкның газета-журналларга язылмавында да берничә сәбәп бар.

Беренчеге әдәбият укыту методикасының түбән дәрәжәдә булуында, мәктәпләр өчен язылган дәреслекләренең аңлаешсыз, хәтта буталчык булуында; әдәбият фәнен мәктәпләрдә, югары уку йортларында тиешле дәрәжәдә укытмауда, үсеп килүче яшь буында тиешле эстетик зәвык тәрбияли алмауда, гади генә итеп әйтсәк, поэзияне аңлатып бирә торган дәресләр үткәрә алмауда, ягъни поэзияне укыту методикасының түбән дәрәжәдә булуы, шигърият турында кеше аңларлык итеп, мавыктыргыч итеп язылган китапларның сирәк булуында. Миңа өч ел буге бер югары уку йортында дәүләт аттестациясе комиссиясе рәисе булырга туры килде, студентлар бер шагыйрьнең «Акмулла арбасы» дигән язмасының эчтәлеген сөйләп, арбада, имеш, китаплар, эш кораллары йөрткән (бу турында Риза Фәхрәддинов та язып калдырган), Акмулланың кем икәннән дә белмиләр. Кыскасы, югары уку йорты мәктәпләргә надан белгечләр җибәрә. Югары уку йортларын тәмамлаучыларның күбесе мәктәпкә бару юлында адашып кала.

Югары уку йортларында «Поэзия методикасы» исемле фәннең кирәк-леген көннән-көн ачыклана бара. Мондый таләпне гуманитар югары уку йортларына карата гына куярга ярамый; техник югары уку йортларында да программа буенча эстетика, культурология, этика кебек фәннәренең укытылуына, шул фәннәргә укытканда да сәнгатьнең бер төре буларак әдәбиятны, поэзияне өйрәтүгә дә зур урын бирергә буладыр.

Поэзия белгече Нил Юзиев вафат булганнан соң татар шигъриятенең үзенчәлекле сыйфатларын аңлатып бирә алган галимнәргә аз булуы, булса да, аларның китаплары сирәк чыгуы эчтәенә пошыра иде.

Тәлгат Галиуллинның 2003 елда Татарстан китап нәшриятында «Шәхесне гасырлар тудыра» исемле нигездә поэзиягә багышланган китабын кулга алгач, йөзем яктырып китте.

Галим үзен бик күптән поэзиянең серләрен белгән, татар шигъриятендә булган зур ачышлар турында аңлаешлы гади тел белән яза белүче тәнкыйтьче буларак та күптән раслады. Егерменче гасырдагы поэзия тәнкыйте турында сүз барганда, ирексездән, аның исемен телгә аласың. Аның һәр китабы кызыклы күзәтүләргә бай, практик яктан әһәмиятле, мәктәп өчен кирәкле китаплар исемлеген баета, бигрәк тә аның поэзиягә багышланган китаплары мәктәп укытучысының көндәлек эшендә бик кирәк.

Китап «Үткәннәрдән гыйбрәт ал», «Бүгенгеләргә кадәр бел», «Хикәяләр» исемле өч зур бүлектән тора.

«Үткәннәрдән гыйбрәт ал» исемле беренче бүлектә тәкъдим ителгән «Г. Тукайның Җаек чоры ижаты дөнья әдәбиятлары югарылыгына беренче адым» дип аталган макаләсә мәсьәләнең кабыргасы белән куелышы ягыннан бик әһәмиятле. Тәлгат Галиуллин Тукайның дөнья эстетик культурасы югарылыгына илтүче адымнары Уральск шәһәрәндә башлануын бик дөрес билгеләп үтә.

Тукай Уральск шәһәрәндә яшәгән чор — Россия өчен көтелмәгән боры-

лыш, үзгәрешләр чоры; XIX гасыр ахыры — XX гасыр башында татар халкының милли ұзаңы сизелерлек дәрәжәдә үсеп китә. Әмма татар халкының үз тормышын тамырдан үзгәртеп коруга булган омтылышы читлектән чыгып күккә күтәрелгән кошның очып юануы кебек кенә була шул.

1905—1907 елгы революция ил тормышына билгеле дәрәжәдә үзгәрешләр алып килә, Санкт-Петербург, Мәскәү кебек үзәк шәһәрләрдә кискен бәрелешләр булуы, монархиянең җиңелмәс нигезләренең какшавына, ил күләмендә ирекле фикернең мәйданга чыгуына китерә.

Әлбәттә, үзәктәге шәһәрләрдән, хәтта Казаннан да шактый еракта булган Уральск шәһәрен дә революцион вакыйгалар урап үтмәгән.

Күренекле шагыйребез Сибгат Хәким дә Тукайның Уральскига элэгүен «аның бәхете» дип атаган. Габдулла Тукайны поэзиябезнең эталоны буларак кабул иткән Сибгат Хәким дә аның тормыш юлына һәм ижатына карата булган фикерен бик ачык һәм бик төгәл язып калдырган: «1895 елның кышы (Г. Тукай Уральскига күчеп килгән ел, 1907 елның көзендә ул Казанга күчә) — үзе искиткеч давыллы чор. Тукай 1905 ел революциясен шунда каршылый. Аның иң дәртле, иң ашкынулы егет чагы нәкъ шул чорга туры килә» (Сибгат Хәким. Халык язмышы — шагыйрь язмышы. Казан, 1979, 17 б.).

Тәлгат Галиуллинның язуына караганда да Тукайның Уральскида яшәү һәм ижәт итү чоры Сибгат Хәкимнең билгеләвеннән (1895 елның башынан алып 1907 елның көзенә кадәр чор) аерылмый да кебек, галим түбәндәгечә яза: «Теке — Жәек — Уральск шәһәренә Тукай 9 яшендә килеп, 20 яшенә кадәр шунда яшәгән, системалы белем алып, биредә дөнъяга карашы, фәлсәфәсе, шигъри осталыгы калыплаша» («Шәхесне гасырлар тудыра», 5 б.). Сибгат Хәкимнең язуы буенча исәпләсәк, гомеренең 12 елдан артыгын Уральскида үткәргән, Казанга кайтканда, шагыйрьгә 21 яшь тулып үткән була инде. Габдулла Тукайның 4 томлык әсәрләренә искәртмәләргә язучы Рашат Гайнанов: «Тукай Жәекка (Уральскига) 1894 елның ахырында яки 1895 елның башында килә», — дип яза. (Г. Тукай. Әсәрләр. Дүрт томда. 4 том. Казан. 1977, 337 б.)

20—21 яшьләрдә кешенең тормышка карашы, милли ұзаңы, эстетик аңы формалашып беткән була. Хәзерге көндә югары уку йортын сәләтлерәк егетләр 22 яшьтә тәмамлыйлар, аспирантурада укырга тырышалар. Тукай белем алган Уральскидагы «Мотыйгия» мәдрәсәсе дә үзенең татар дөнъясында тоткан урыны буенча һич кенә дә үз заманының югары белем биргән уку йортларыннан ким булмагандыр. Хәзерге көндә Казан университетының татар бүлеген тәмамлаган кешеләрнең Тукай, Лермонтов, Байрон, Бальмонт кебек зур шагыйрьләренең, Толстой кебек прозаикларның әдәби мирасын, көнчыгыш поэзиясе классикларын тирән белүләре сизелми. Тукай кебек поэтик дөнъяга кыю килеп кергән шигърь язучы яшьләр дә күренми. Бу урта мәктәпләрдә, югары уку йортларында татар әдәбиятын укытучының куелышы бик түбән булу, сыйфатлы белгечләрнең дә җитәрлек булмавы, вуз укытучыларының күбесе 70 яшьләрдә булуы, аларның хәзерге әдәби процесстан бик ерак, офыклар артында торулары белән дә аңлатыладыр. Димәк, Тукай бөеклеге — ул шагыйрьнең белем дәрәжәсе дә. Тәлгат Галиуллин моны асызыклап билгеләп үтә. Авторның «Шәхесне гасырлар тудыра» исемле китабында эзләнү шушы юнәлештә бара.

Уральскида яшәгән чорда Габдулла Тукайның шигъри таланты бөтен тулылыгы белән ачылып китә. Аның тематик яктан төрле, әмма XX гасыр башында татар тормышы өчен бик әһәмиятле проблемаларны күтәргән «Мужик йокысы», «Государственная Думага», «Мактанышу», «Шүрәле» әсәрләренең нәкъ Жәек чорында язылуы үзе генә дә шагыйрьнең җитлеккәнлегенә турында сөйли. Тукайның эстетик карашлары Уральскида формалашуын Тәлгат Галиуллин асызыклап билгеләп үтә.

Тукай белән бер чордарак ижәт иткән кайбер рус шагыйрьләренең 15 яшьтә үк 300ләп шактый тирән эчтәлекле шигърьләр язуы мәгълүм. Аристократлар гаиләсендә тәрбияләнеп, уңайлы инкубатор шартларында яшәгән, югарыдан карап фикерләргә яратучан бу шагыйрьләренең тормышы белән

жәбер-золымны үз жылкәсендә татыган, дөньяга карашлары күз яшьләреннән жыелган дәрәя эчендә формалашкан Тукайның тормышын чагыштырып буламы соң?

Җиңшиксез, Тукай тормышына караган һәр мөһим вакыйга Тәлгат Галиуллинның игътибарынан читтә калмый.

Тукайның тормыш һәм иҗат юлын да, шәхси фәжигасен дә кемнәндер язмышы һәм иҗат юлы белән чагыштырып карау урынсыздыр. Бөтен халәте авыру булуга карамастан, Тукай үзенең көч-күәтен яшь вакытынан ук мобилизацияли алган. Гажәпләндергәнә шул: ул чигенүнең ни икәннен бервакытта да күз алдына китермәгән сыман, һәрвакытта һөҗүм итүчән позициядә торган.

1906 елда ул үз тормышының максатын билгели торган программалардагы «Сорыкортларга», «Государственная Думага» исемле шигырьләрен яза. Бу әсәрләр — Уральск чорында иҗат ителгән иң көчле шигырьләр.

Тәлгат Галиуллинның китабы шактый кызыклы ачышларга бай. Тукай иҗатына караган хезмәттә китерелгән мәгълүматлар шигырь сөзүчеләр өчен дә, поэзия серләрен мәктәп балаларына аңлатырга тырышучылар өчен дә файдалы.

Тәлгат Галиуллин Тукайның Уральск чорындагы иҗатына дәлил, объектив бәя бирә: «Тукайның өйрәнчек чоры бик тиз үтте ките. 1905 ел — аның өчен тулы иҗади ел. Ул ноябрь, декабрь айларында «Фикер» һәм «Нур» газеталарында 224 юл шигырь бастыра. 1906 елның урталарынан 1907 елның көзенә кадәр, ягъни Казан тарафларына юл алганчы, меңнән артык шигъри юл, илләгә якын мәкалә һәм фельетон язганы исбатланган» (6 б.).

Әдәбият тарихынан күренгәнчә, шигырьнең җегәре, тәэсир итү көче күп очракта әсәрнең күләмле булуы белән бәйлә түгел. Тукай белән бер чорда ук иҗат иткән икенче мәшһүр шәхес — зур шагыйрь Дәрдемәнднең бөтен поэтик мирасы мең юлдан артмый, күренекле әдип Галимҗан Ибраһимов та аның иҗатына искиткеч югары бәя биргән.

Хәзерге болганчык чорда Тукайның шигъри бакчасына таш атарга тырышучылар да юк түгел. Үзләрен татар патриотлары дип санап йөрүче адәмнәр тарафыннан рус телендә чыгуы кайбер газеталарда Тукайның туган халкы мәнфәгатьләрен яклавын шик астына алырга теләүчеләр дә булмады түгел, хәтта кайбер татар газеталарына Тукай иҗатына карата кискен тәнкыйть сүзләре әйтелгән язмаларның керүе дә мәгълүм. Имештер, Тукайның иҗаты нигездә тәрҗемә әсәрләреннән тора, татарлар арасында рус идеологиясен пропагандалый; ул татарларны изеп торган Романовлар династиясенең өч йөз еллыгын данлап, «Олуг юбилей мөнәсәбәте илә халык өметләре» дигән әсәр язган...

Тәлгат Галиуллинның бу мәсьәләләргә карата да карашы ачык — шагыйрьнең иҗатын ил тарихынан, халык язмышынан аерып карарга ярамый!

Негатив фикерләренң калкып чыгасын алдан күрәп, Сибгат Хәким 1961—1974 елларда ук инде Тукайның иң көчле адвокаты сыман бу мәсьәләгә карата булган карашларын ярып салган иде: «Тукайның күңеле йомшап китеп, либеральлек күрсәткәнме? Юк, күрсәтмәгән. Бу шигырьнең исеме үк күп нәрсә турында сөйли. Юбилей уңае белән халыкның өметләрен, күптән күз текәп көткәннәрен зур итеп куя, татар халкының да... Ватанда хокукка хакы барлыгын ачык әйтә. Берәз әйләнәп, чигенешләр ясап әйтә. Бу — бары шигъри дипломатия. Бездә моны йомшак җәеп катыга утырту, диләр» (С. Хәким. Халык язмышы — шагыйрь язмышы. Казан, 1979, 25 б.).

Күрүебезчә, Тәлгат Галиуллинның фикерләре Сибгат Хәкимнең фикерләре белән аваздаш.

Нигә бүгенге шигырь уты йөрәкләрне яндырмый? Ни өчен кешеләр поэзиягә карата битараф? Ни өчен хәтта Тукай кебек бөек шагыйрьләрнең китаплары да кибет киштәләрендә тузан җыеп ята?

Бу күңелсез күренеш шигырьгә карата уңай караш тәрбияләү методи-

касының булмавы белән аңлатыладыр дип тә уйлап куясың.

Тэлгат Галиуллин кебек шигырь турында аңлаешлы, үтемле итеп яза белүче галимнәрнең, тәнкыйтьчеләрнең бик аз булуын да шәйләп аласың.

Тэлгат Галиуллинның «Шәхесне гасырлар тудыра» дип исемлэнгән китабы кебек хезмәтләр сирәк басыла. Бу китапның тиражы да зур түгел — 2000 данә. Татарстан мәктәпләренә, китапханәләренә шигырь дөнъясы, әдәби мохит турындагы китап берәр нөсхәдә генә булса да барып житсә, укучыны шигърият дөнъясына якынайту өчен кечкенә булса да адым ясалыр иде.

Тукай ижатына килгәндә, бик сак булырга кирәк, аның ижаты турында аркылы-торкылы уйдырмалардан торган, дәлилләрдән ерак булган язмаларны басып чыгарып, Тукайның абруен төшереп булмый; мәгънәсез матбугат органының абруен гына төшереп була, әлбәттә, ул газетаның авторитеты булса.

XX гасырда элеккеге Советлар Союзы кебек зур илдә яшәүче халыкларның әдәбиятларына мөрәжәгать итсәк тә, Тукай кебек фаҗигале шәхеснең, шагыйрьнең, кабатланмас талант иясенең булмавын күрербез.

Тэлгат Галиуллинның Тукайның Уральск чорына мөрәжәгать итүе бик урынлы, чөнки өйне түбәсеннән түгел, нигезеннән тәзи башлылар.

Тукай халык тарафыннан танылган бердәнбер халык шагыйре дисәк тә дәрәс булыр. Мәсьәләнең бу ягына Тэлгат Галиуллин да мөрәжәгать итә.

Халык шагыйре Габдулла Тукай инде мактауга да, тәнкыйтьләүгә дә мохтаж түгел. Аның исеме, шигърият галәм киңлекләре аша үтеп, башка халыкларның күңелләрендә дә жылы хисләр уята. Бер гасыр элек язылган, Уральск чорының жәүһәр ташы булган «Сорыкортларга» әсәре бүгенге көндә дә уйлау, фикерләү сәләтен югалтмаган кешене битараф калдырмый.

Аристократ — сорыкортлар, калын корсак,
кечек башлар;
Ашыйлар соң бирән булган кешеләр,
ну гажәп, ай-йй!
Вә һәрберсе — губернатор, кикерәләр
дөбер-шатыр;
Тамак туйгач төкер-какыр, —
Бөтен эч май гына, май-май!

Бу чорда — халыкның күпчелеге начар хәлдә яшәгәндә, матди хәлләре мактанырлык булмаганда, приватизация нәтижәсендә дәүләт милкенә хужа булырга өлгергән яңа аристократларның халыктан ераклашканнан-ераклаша баруын күреп тә Тукайның «Сорыкортларга» шигырен искә төшерәсең.

Тэлгат Галиуллин «Тукайның Жәек чоры ижаты — дөнъя әдәбиятлары югарылыгына беренче адым» исемле мәкаләсендә Габдулла Тукайның Жәек чорында язылган «Мужик йокысы» (1905), «Хөррият хакында» (1905), «Сорыкортларга» (1906), «Хур кызына», «Татар кызына», «Пушкиннән», «Пушкинә» (1906) шигырьләрен тирән анализлай, Тукай ижатын хәзерге чор биеклегеннән карап бәяли: «Тукай нәкъ менә 1906 елда үзенә кумир итеп Пушкинны алуын игълан итә. «Пушкиннән», «Пушкинә» кебек шигырьләре белән нәзирә алымын ижади яңарта, гасырлар дәвамында Көнчыгышка гына йөз тоткан татар поэзиясен Көнбатышка, урыс һәм аның аша Аурупа поэзиясенә борып җибәрә, дөнъя әдәбияты сынаган рифма, жанрлар төрлеләген, кабатлауларны, рефрен, анафора, ялгауларны иркен куллана» (7 б.).

Тэлгат Галиуллин Тукайның Жәек чоры ижатына киң тукталмый, шигырьләренә штрих белән генә билгеләп үтә сыман. Теге яки бу шигырьнең тууына китергән сәбәпләр дә ачыкланып, әсәрләренең проблематикасы да тулылыгы белән ачылып бетми. Ни әйтсәң дә, Тукай ижатының нигез ташлары Уральск шәһәрәндә салынган, шагыйрь гомеренең яртысы диярлек киң дала җилләренең жылысын да, салкынын да тойган шушы Жәектә үткән, шул сәбәпле Тукайның бу чордагы ижаты киң планлы анализга лаеклы. Бу кимчелек эзләү түгел, китапның басмаларын эзерләгәндә истә тоту өчен авторга киңәш кенә!

XX гасыр поэзиясенә мөрәҗғәгать итү белән тетрәп куя. Аның бөтен тарихы шагыйрьләрнең фаҗигале язмышыннан гыйбарәт икән. Мифологик инанганлык белән социаль тигезлеккә өндәгән яңа тормыш концепциясе арасында янган Ғади Такташ... Кешенең материя-җисем булуын раслаучы Хәсән Туфан. Мылтык прикладына башын иеп, үлемсез шигърьләрен язган, Кенигсбергны штурмлаганда һәлак булган Фатих Кәрим, гильотинада башлары киселгән Муса Җәлил һәм Абдулла Алиш, каты авырып, сугыштан гомерлек күңел ярасы алып кайткан Сибгат Хәким...

Бу исемлекне дәвам итәргә дә булыр иде. Сугыштан соңгы чорда да фаҗигале язмышлар күп булды.

«Шәхесне гасырлар тудыра» исемле китабында да Тәлгат Галиуллин фаҗигале язмышлы мәшһүр Ғади Такташ, Хәсән Туфан иҗатларын читләтеп үтми. «Бөөк хыяллар, олы хисләр җырчысы» исемле мәкаләсендә Тәлгат Галиуллин совет поэзиясенә башында торган ике талантлы шагыйрьне — Такташны һәм Туфанны аерып ала, алар иҗатында уртак якларны билгеләп үтә.

«Ике яшь талант — гасыр чордашлары, гыйсъян егетләр — иске өслүпне ватып-җимереп, пыран-заран китереп, китап сүзеннән баш тартып, яңа сулышлы, киң аһәңле, тышкы киеме белән элеккегә һич кенә дә охшамаган яңа чор поэзиясен тудыру хыялы белән күтәрелделәр. Шигърияتكә уртак идеаллар, олы хыяллар чакырса да, Такташ белән Туфан сәнгати яктан берберсенә охшамаган иделәр», — дип яза галим (12 б.).

Чынлап та, Такташны кайсы да булса шагыйрь белән чагыштыру урынсыздыр кебек. Мәшһүр Сибгат Хәким дә Такташ традицияләрен татар поэзиясендә дәвам иттерүчеләр буларак Илдар Юзеев һәм Рәдиф Гаташларны атаса да, бу чагыштыруның да өлешчә генә дөреслеккә туры килүе ачыкланды. Такташның дөньяга карашы киң — Сократлар, Аристотельләр югарылыгында, башлангыч чор иҗаты дини мифологиягә, фәлсәфи җирлеккә корылган. Киң галәм, иксез-чиксез Күк дөньясы Такташның стихиясе, яраткан темасы булса да, ул кешелекнең бишеге булган җирдән аерылмый, үзенә поэзиясендә адәм баласының мәхәббәте дә, бәхете дә, мәхәббәте белән фаҗигасе дә фәкать җирдә генә булуын геройларның уй-кичерешләре, фикерләре аша «Җир уллары трагедиясе»ндә осталарча раслый.

Тәлгат Галиуллин Такташ шигърьләренең тукумасына үтеп керергә тырыша, әсәрләрнең җылысын укучыга илтәп җиткерә. Такташ биеклеге бик еракта, руслар әйтмешли, аңа җитү мөмкин дә түгел: «Как до звезды небесной далеко». Сибгат Хәкимнең бер фикере белән килешми мөмкин түгел: һичшиксез, татар шигъриятендә Такташ традицияләренең дәвам иттерелүенә, үстерелүенә ирешергә кирәк.

Такташ иҗаты төрле төскә керә алган иксез-чиксез диңгез кебек. «Җир уллары трагедиясе»ндә ул күкләр, аллалар белән сөйләшә, мифологик образлар аша дөньяга булган карашларын әйтеп бирә. Тәлгат Галиуллин Такташ иҗатының бу үзенчәлекле сыйфатын да билгеләп үтә.

Күп тәнкыйтьчеләр Такташның гыйсъянчы-бунтарь шагыйрь булуын билгеләп үттеләр. Бер яктан дөрестер дә...

Әмма Такташның гыйсъянчы булуы яшәешне җимерүгә түгел, яшәешне раслауга кайтып кала. Такташның гыйсъянчылыгы рухи халәтнең җимерелүенә, дөнья күләмендә, ил масштабында булган хаоска каршы чыгуда, караңгы төннәр аша яктылыкны күрә, матурлыкны раслый алуда. Тәлгат Галиуллин, поэзиянең оста теоретигы буларак, шагыйрьгә хас төп сыйфатларны күрә, алар турындагы төгәл фикерен укучыга җиткерә алган: «Такташ мирасының мөһим һәм кыйммәтен югалтмаган төп өлешен, инде ничәмә буынны гүзәллекне аңларга, табигать ямен, рухи матурлыкны тоярга ярдәм итеп, чакырып, югары эхлак, туган илгә бирелгәнлек рухында тәрбияләп килгән поэзияне тәшкил итә...

Аның иҗатында чордашларын борчыган низаглар, чишелешен көтеп яткан мәсьәләләр төгәлрәк, тулырак шигъри чагылышын таба» (12 б.).

Бу чорда шактый абруйлы шагыйрьләр, тәнкыйтьчеләр Такташ иҗатын читләтеп үтми, «Ике шагыйрь турында»гы («Ударниклар», 1931, № 5—6)

мәкаләсендә Муса Жәлил дә аның производство темасыннан читләшүе турында яза, Такташның ата казлар темасына мөрәжәгать итүе турында юмор белән язып үтә, эшчеләр темасын үз поэзиясендә яктыртучы сәләтле шагыйрь дип Мансур Крыймовны Такташтан югары куюы искитәрлек сизелми. Бу нюансларны да Тәлгат Галиуллин читләтеп үтми, Салих Батталның Такташка «Минем хат», «Вак-төяк» исемле пародияләр языын да күргән, Галимжан Нигъмәти, Парсин кебек тәнкыйтьчеләрнең бик үк объектив булмаган бәяләрен дә күрмәмешкә салынмый. Тәнкыйть итүче әдипләр туксанынчы елларда да күренде, әйтик, прозаик М. Мәһдиев Такташның мәчетне, храмны сүккән, муллаларга карата хөрмәт хисе булмаган шигырьләрен программалардан алырга, «Жир уллары трагедиясе» кебек әсәрләрен үзәккә куярга кирәклегенә турында да язган иде. М. Мәһдиев Тәлгат Галиуллинның дустан булса да, ул Такташ турындагы «Биек хыяллар, олы хисләр җырчысы» исемле мәкаләсендә аның карашларына тукталып китүне кирәк таба.

Шулай инде — әдәби тәнкыйть бүгенге көндә дә иң алгы фронтта булган поэзия артыннан өлгерә алмаган хәлдә кала бирә. Эстетик фикерләрнең формалашуын, билгеле бер системага салынырга тиешлеген күп галимнәр, әдәбият турында язучылар аңлап та җиткерми әле. Ярый әле шигырьнең пульсын тоя белүче Тәлгат Галиуллин, Мәсгуд Гайнетдинов кебек тәнкыйтьчеләр бар. Алар бервакытта да шагыйрьләрнең лирик геройлары белән авторларның үзләрен бутамыйлар.

Такташны да бүген ата казларны, муллаларны кыйнарга өндәүдә гаепләү әдәбият белгеченең наданлык билгесен генә дәлилләр иде.

Никадәр күкләрдә очарга теләсә дә, шагыйрь җәмгыятьтә яши, илдә барган процесслардан аерыла алмый, күпләр атлап барган юлдан барырга мәжбүр, параллель юлдан бик барырга тырышса да, иҗтимагый тормыш орбитасынан ерак китми.

Такташның гомере кыска була. Хәзерге көндә утыз яшь тирәсендәге шагыйрьләр әдәбиятта борын гына төртә башлыйлар, кыяр-кыймас кына әдәби дөньяга килеп керәләр. Тукай — 27, Такташ 30 яшендә дөнья белән алыш-бирешне өзеп китеп барганнар. Алар киткән, «симергән ишан-хәзрәтләр», «кыйнап кителмәгән» муллалар калган; алар бүген дә бар, бәгъзеләрнең динне «кәсеп»кә әйләндерүе, нәзарәтләрдә урын өчен көрәшүләре бүген инде беркемгә дә сер түгел. Ёичшиксез, «Нәни разбойник»та Такташ шундыйрак дин әһелләрен күз алдында тоткан. Мәчетне «сугыш» урынына әйләндерү — Аллаһы Тәгалә алдында зур гөнаһ. Тукайлар, Такташлар бу халәтне күргән, мондый хәлләрдән сак булырга өндәгән, Аллага табынучыларны кисәтеп куюны да үзләренең изге бурычлары дип санаган.

1905—1907 еллардагы, 1917 ел Октябрь вакыйгалары, 1914 елдагы сугыш, Гражданнар сугышы, утызынчы еллардагы коллективлаштыру кампаниясе, татар халкының әлифбасын берничә тапкыр алыштыру, 1924 елда совет дәүләтенә нигез салучыларның берсе — Ленинның вафаты һәм башка истә калырлык вакыйгалар.

Бу вакыйгаларны Блок та, Есенин да, Такташ та читләтеп үтә алмаган. Аның «Гасырлар һәм минутлар» поэмасы да, «Син — дошманым минем» («партияле» һәм «партиясез» солтангалиевчеләргә), «Байрак тегәбез», «Провокатор» кебек яңа режимның идеологиясен яклауга багышланган шигырьләре дә аз түгел. Мондый шигъри лабиринтлардан чыгу юлын табу Тәлгат Галиуллинга да җиңел булмагандыр.

Тәнкыйтьче алдына катлаулы сораулар килеп баса. Кызыл шигырьләргә күрмәмешкә салыныргамы, Такташның зигзаглы, бормалы иҗат юлын тудайтып, күрмәмешкә салышып, «Таң кызы», «Сагыну», «Зәңгәр күзләр» кебек шигырьләре турында гына сүз алып барыргамы?

Бу сорауларга да Тәлгат Галиуллинның «Бөек хыяллар, олы хисләр җырчысы» исемле мәкаләсендә җавап табып була.

Язу процессында Тәлгат Галиуллин нәтиҗәләр ясап бара, аның дәлилле, төпле фикере белән килешми мөмкин түгел: «Аның илаһилык, кешелекле моң белән сугарылган поэзиясе яклауга да, аклауга да мохтаж түгел. Халыкның яктыга, азатлыкка омтылган бөек хыялларын сәнгатьчә камиллеккә төрәп

биргән Такташ поэзиясе төрле сынауларны үтеп, яктыга, мәңгелеккә юл алган үлемсез шигърият» (17 б.).

Тәлгат Галиуллин хаклы. Такташ поэзиясе хәзерге көндә дә серлелеген дә, тәэсир итү көчен дә югалтмаган. Аның шигърияте жентекле анализга, дөнья эстетик культурасы нигезендә бәяләүгә мохтаж. Шулай итеп, Тәлгат Галиуллин Такташның эстетик идеалын, дөньяга карашларын хәзерге «демократик чор» дип аталган чор биеклегеннән торып ачуга ирешкән.

Такташны Тәлгат Галиуллин Туфан ижаты белән чагыштырып анализлай, аларның шигъриятенә хас уртак сыйфатларны ачыкларга тырыша. Тәнкыйтьче фикеренчә, Такташ та, Туфан да җәмгыятьтә кешеләр арасында яңача мөнәсәбәтләр, әхлакий сафлык идеясен күтәрәп чыгалар, әмма Такташ фикеренчә, «хатыннарынның бөтен матурлыгы, бөтен күрке ана булуда». Туфан карашынча, «ана булыр кеше күп күбән дә, иптәш булыр кеше аз әле».

Күрәсең, Туфан киләчәккә яхшырак, ераккарак карап сиземли белгәндер. XX гасыр ахырында иптәш булырга теләгән хатын-кызларның гаять күп, ана булырга теләүчеләрнең күп булмавын күрәп торабыз. Соңгы сан алу нәтижәсе дә хәтта Татарстанның үзендә дә татар халкының искитәрлек дәрәжәдә артмавын раслый.

Кызганыч, дөнья шагыйрьләр уйлаганча гына корылмый, кешеләр «шагыйрьләр юлы»ннан атласа, кан коюлар да, ятим үскән балалар да, тол калган аналар да булмас иде.

Ике шагыйрь ижатына мөрәҗғәгать итеп: «Кыскасы, яңа гаилә, дуслык, мәхәббәт моделен эзләү 20 нче еллар поэзиясендә шактый киеренке вә катлаулы бер төс ала. Күпчелек шагыйрьләр ижатына шәхес хисләрен табигый муллыгында, шатлыгы-кайгысы, мәхәббәте, югалтуы, яшәү мәгънәсе аша сурәтләү җитешми», — дигән нәтиҗә ясап куя Тәлгат Галиуллин (13 б.).

Күрәсең, Туфан ижатына тәнкыйтьченең хөрмәте зурдыр, ул ике шагыйрь ижатын чагыштырып, уртаклыкны эзләп кенә чикләнмәгән, китабында аның ижатына багышланган «Акыл һәм җан берлеге» исемле мәкаләсен урнаштыруны кирәк тапкан.

Туфан ижатына үзенең жылы мөнәсәбәтен белдерүче, аның гади күзгә күренеп тормаган поэтик сыйфатларын ачып бирүче Сибгат Хәким, Мәсгуд Гайнетдинов кебек әдипләрнең роле зур булды. «Туфан-күпер» (1980, 9 июль), «Совет әдәбиятының горурлыгы» (1981, август), «Аккош күлендә сагыш, моң» (1982—1983) исемле язмаларда Туфан ижатын һәрьяклап анализлауга, аның 70 нче еллардагы рухын бөтен тулылыгы белән ачып бирергә омтылып: «Аның йөзүендә татар әдәбиятының бөтен бер буынын тоеп яшәдем», — дип язган иде Сибгат Хәким (С. Хәким. «Яшә, борчулы җаным», 1988, 134 б.).

Тәнкыйтьче өчен Туфан турында яңа фикер әйтү мөмкин дә түгелдер сыман. Әмма чын галим, тәнкыйтьче өчен бернинди дә ясалма киртәләр юк. Сибгат Хәким Туфанның соңгы еллардагы тормышы турында тулырак язса, Тәлгат Галиуллин Туфан ижатын комплекслы итеп анализлау эшенә керешкән. Мәкаләсен шигърият сөючеләргә Туфанның ижат портреты буларак тәкъдим иткән (17 б.).

Туфан минем хәтеремдә табигатьнең үзе кебек гади һәм беркатлы, шул ук вакытта катлаулы һәм аңлаешсыз шәхес буларак истә калган. Аның елмаюы да шаман елмаюын хәтерләтә. «Елмаегыз, елмаегыз, барыбер иң соңыннан мин елмаячакмын» дип әйтәләр сыман иде аның күзләре.

Әйе, адәм заты табигатьне дә, чын кешене дә богаулый, үзен дә, вакытлар үткәч, пычракның иң уртасына ыргытачакларын белми.

Тәлгат Галиуллин укучыны еракларга алып китә, аның нахакка гаепләнүе, 16 ел буе иленнән читтә — төрмәдә һәм Себердә сөргенлектә яшәргә мәҗбүр булуы, Сталин үлеп, өч ел үткәннән соң гына Татарстанга әйләнеп кайтуы турында яза.

Бер уйласаң, зур фәжигале язмышның тормыш юлы турында бер кечкенә, кыска җөмләдә әйтеп биреп тә була сыман: Аксубай районы Иске Кармәт авылында туа, укырга-язарга әтисеннән өйрәнә, авыл мәктәбендә укый, 1914 елда Себер якларына китә, бакыр рудникларында эшли, чорының иң югары

белем бирүче «Галия» мәдрәсәсендә укый. Г. Ибраһимов, С. Рәмиев, М. Гафури, Ш. Бабич, С. Сүнчәләй кебек әдипләренең жылы мөнәсәбәтләрен тоеп яши. 1917 ел вакыйгаларын Уралда каршылый, 1918—1924 елларда Себердә һәм Уфада балалар укыта, Казанга кайта, 1924—1928 елларда радиокомитетта, соңрак «Совет әдәбияты» журналында эшли, 1940 елда кулга алына, 16 ел гомерен төрмәдә һәм сәргенлектә үткәрә, 1956 елда Казанга кайта, 1981 елда вафат була. Татар зиратына җирләнә.

Бу вакыйгалар турында Тәлгат Галиуллин үз мәкаләсендә тулырак яза. Гомумән, XX гасыр татар поэзиясен «фажигалелек поэзиясе» дип кенә атыйсы кала.

XX гасыр башында Тукай, Октябрь вакыйгаларынан соң Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиевләр, Шамун Фидай, Шәехзадә Бабичлар якты дөнья белән алыш-бирешне өзеп китеп баралар.

Сугыштан Муса Җәлил, Фатих Кәрим, Абдулла Алиш, Гадел Кутуйлар әйләнеп кайтмыйлар.

Югалтулар кичерә-кичерә, татар поэзиясе давылларда, афәтләрдә чыныга. Туфан шигърияте дә халыкның яшәү көчен, рухының ныклыгын раслаучы күренеш буларак тарихта калды. Тәлгат Галиуллинның «Акыл һәм җан берлеге» исемле мәкаләсендә йомгак рәвешендә бирелгән фикерләре белән һич кенә дә килешми мөмкин түгел: Туфан — татар поэзиясенең бай һәм олы тарихында мактаулы урыннарның берсен биләгән, үз шигъри мәктәбен тудырган шагыйрьләренең берсе. Хәзерге шигъриятнең гомуми үсеш дәрәжәсенә, аның аерымы вәкилләренә Туфан исеме белән билгеләнгән юнәлешнең шифалы тәсире зур һәм давамлы» (27 б.).

Тәлгат Галиуллин сугыштан соң әдәбият майданына килгән Р. Гаташ, Г. Рәхим, Р. Харис, Р. Әхмәтҗанов кебек әдипләргә дә читләтеп үтми, китабында шагыйрь Әхмәт Гадел турында «Үр артында таулар бар» исемле зур мәкалә язган, тормышының күпләргә билгеле булмаган якларын, иҗатының үзенчәлекле сыйфатларын ачып биргән (90 б.).

Тәлгат Галиуллин замандашлары иҗатына таләпчән булса да, шул ук вакытта ул аларга карата бик жылы мөнәсәбәттә, кешелекле карашта. Авторның «Бакый» романын язучы, оста тәрҗемәче, сәнгатькәр Кыям Миңлебаев турында язылган «Дөньяны сүз җиңәр» исемле мәкаләсә шактый үзенчәлекле, игътибарны җәлеп итәрлек.

Әдәби шәхеснең зурлыгын һәм дөньяга карашларын аңлатып бирү өчен галим кеше дә, проза өлкәсендә зур ачышлар ясауга ирешкән тәнкыйтьче булу да кирәк икән. Тәлгат Галиуллин укучының игътибарын әдипләренең күзгә күренеп тормый торган сыйфатларына юнәлтә. Кайвакытта язучының урынсыз тәнкыйть итүчеләргә карата үз фикере булуы, хәтта дәшми торуы да файдалырак икән. Тәнкыйтьче Кыям Миңлебаев иҗаты белән соклануын яшерми, үзенә хас булган «кимчелекле» яктар турында да әйтеп китәргә онытмый. Талантлы скульптор Баки Урманчага багышланган романы белән генә дә Кыям Миңлебаев әдәбиятта зур язучы буларак урынын алган булып иде. «Бакый» романы турында уңай фикерләр дә күп була, әсәргә карата тискәре карашта торучылар да була, әлбәттә.

Роман турындагы төрле фикерләргә истә тотып, Тәлгат Галиуллин Кыям Миңлебаевның бу әсәре хакында түбәндәгечә яза: «Бу — интеллектуаль роман үрнәге. Нечкә зәвыклы, тылсымлы өслүп белән язылган бу әсәр матбугатта төрле фикерләр уятты. Берәүләр аны Урманченең якты истәлегенә багышланган эчтәлекле, психологизм алымнарына киң таянган әсәр дип бәяләсә, икенчеләре анда рәссам образын бозып күрсәтү күреп, каһарманны тормыш-көнкүреш ваклыктары эчендә «эретеп» калдыруда гаепләделәр. Тәнкыйтьнең күп өлеше нигезсез, дәлилсез һәм шәхси иде. Мин, каләмдәшем өчен гарьләнеп: «Нигә җавап бирмисең, аңлатмыйсың?» — дигәч, «Алар минем игътибарыма лаеклы кешеләр түгел», — дип кырт кисте. Мин аның хаклы икәнен соңрак аңладым. Иҗаттан бөтенләй ерак яисә әдәбият тирәсендә шуышып йөргән үчле, көнче бәндәләренең коткысына бирелеп, үземне буш, файдасыз бәхәсләргә тартып кертергә мөмкинлек биргән идем заманында. К. Миңлебаев үзенең оппонентларына мондый юл калдырмады. Бу

үзе акыллылык билгесе иде» (120 б.).

Тэлгат Галиуллин хаклы. Ул — үзенәң ижади гомерен укучыны дөнъя классикасы белән якынайтуга багышлаган кеше. Лев Толстойның «Балачак» (1955), «Үсмерчак», «Егетчак» (1957) исемле әсәрләрен тәржемә итеп бастыру, В. Шишковның «Хәсрәт дәрәясы» («Угрюм река») романын татарча яңгырату өчен дә зур әзерлек, ике телнең дә нечкәлекләрен белү кирәклегенә турында искә төшермәскә дә буладыр.

Кыям Миңлебаевның сәләтле редактор икәннен Тэлгат Галиуллин читләтеп үтсә дә, аның редакторлык сәләте турында аеруча билгеләп үтәргә кирәктер. Шамил Анакның татар поэзиясендә вакыйга булган «Тыйнак табын» (1982) исемле шигырь жьентыгының редакторы да булды.

Тэлгат Галиуллин хаклы, Бакый Урманче кебек зур шәхес — рәссам турында роман язу өчен эстетика фәннен дә тирән үзләштергән кеше булу шарт. Ёичшиксез, «Бакый» романы кебек әсәрләр укытучылар өчен бик файдалы, мондый әсәрләр мәктәп укучыларында да сәнгатькә мәхәббәт уятуда зур роль уйныйлар.

Кыям Миңлебаев ижаты турында Тэлгат Галиуллин тарафыннан тиешле нәтижә ясала: «Бакый» романы — К. Миңлебаевның ижат казанышы, Урманче шәхесен ачу юлында беренче житди адым» (120 б.). Автор белән килешми мөмкин түгел.

Тэлгат Галиуллин шигърияте аргамак аты итеп караса да, проза өлкәсендә зур уңышларга ирешкән язучылар ижатына да мактаулы урынны биргән, кызыклы күзәтүләр ясаган, Гомәр Бәширов, Гариф Ахунов, Мөхәммәт Мәһдиев, Аяз Гыйләҗев кебек язучыларның күпләргә билгеле булмаган уңай сыйфатларын ачып биргән. («Гомәр Бәширов ижатында чор проблемаларының чагылышы», 27 б.)

Мөхәммәт Мәһдиевкә багышланган «Кояшлы ижат» (39 б.), Гариф Ахуновка хөрмәт йөзеннән язылган «Чын шәхес иде» (60 б.) кебек мәкаләләр дә укучының күңелендә бик озакка истә калалар. Бу әдипләр татар әдәбиятының әйдәп баручы көчләре иде.

Тэлгат Галиуллинның «Шәхесне гасырлар тудыра» исемле китабын укыган кеше галимнең тагын да бер үзенчәлекле сыйфатын ачыклар. Тэлгат Галиуллин үзе дә — хикәяләр язучы, чор проблемаларын әдәби әсәрләрендә кабыргасы белән куйган шәхес, талантлы прозаик. Мәсәлән, «Сәмруг кош» хикәясенә төп герое — доцент Мифтах Сәләхетдинов образы аша да заманыбызның әхлакый халәтен бик ачык күз алдына китерергә була. Кыскасы, Тэлгат Галиуллинның «Шигърият баскычлары», «Шәхесне гасырлар тудыра» исемле китаплары — аеруча укытучылар өчен файдалы хезмәтләр. «Ижат портреты» дигән ачыкламышның шартлы икәнлеген искәртәсе килә. Алабуга педагогия институтында 15 ел ректор булып эшләгән, рус төбәгенә татар рухы алып кергән (ул чорда С. Хәким, Ш. Галиев, И. Юзеев, М. Мәһдиев, Г. Ахунов, Ф. Миңнуллин кебек олы каләм ияләренең студентлар белән очрашуга теләп йөрүләре хәзергәчә хәтердә), 20гә якын фәнни, тәнкыйди, публицистик һәм әдәби китаплар авторы кебек энциклопедик шәхес булардагы фикерләргә бер мәкалә кысаларына сыйдыруы кыен. Аның ижаты турында монографик тикшеренү чыгару турында уйларга да вакыт житкәндер. Әйтик, Т. Галиуллинның болгавыр чорыбызны үзәккә алган «Тәүбә», «Әлмәк», «Төнге юллар» кебек мажаралы жанр кысаларын психологик анализ, яңача фикерләү ысуллары белән киңәйткән романнары, тәнкыйтьнең нигездә аларны күрмәмешкә салышуына карамастан, житди сөйләшүгә нигез була алалар.

Иманым камил, XIX гасыр ахыры яшәшән З. Бигиевның «Зур гөнаһлар» («Гөнаһе кәбаир») романы буенча күзалласак, XX гасырның соңгы чиреге кешеләргә һәм җәмгыяте турында мәгълүматны киләчәк буыннар шул трилогиядән танырлар. Заманыбызны ачы дәрәҗәләргә ач күзәнә карап, курыкмыйча киң эпик полотнога төшергән әсәрләр хәзергә татар әдәбиятында күп түгеллеген генә искәртәсе килә.

Т. Галиуллинның «Шигърият баскычлары» китабын поэзияне аңларга өйрәтүче методик кулланма дип атаган идем. «Базар экономикасы»н, «мафия дөнәясы»н фаһ иткән әсәрләрен яшәргә ярдәм итүче тормышчан әсбап дип әйтергә була. Автор яхшыны яманнан аерып, пычрак тормышта батып,

югалып калмаска, авырлыкларны жиңә белергә, шул юлда халык әхлагына таянырга чакыра. Милләтебез киләчәктә дә яшәсен дисәк, чал тарих тоمانында югалып калган бөөкләкләргә табынып, шулар белән юанып кына ерак китеп булмый, замана вазгыятьләренә җайлаша белү лазем, балигъ милләтнең мафиясе дә, яңача фикерли торган яшьләре булырга тиеш, ди автор. Коммунистлар үз догмалары файдасына уйлап тапкан «уңай герой» теориясеннән татар тәнкыйтеннән котыла алмый бугай, һаман шул хакта сафсата сата. Черек идәнне иң затлы буяу белән буясаң да, ул яңа булмаячак. Әдәби каһарманнар, нәкъ тормыштагыча, төрле булырга, араларында гаделлекне үзенчә аңлаган Сәет Сакмановлар да яшәргә хаклы.

Т. Галиуллинның галим, педагог, оештыручы буларак эшчәнлегенә яңа бер канатына кагылып үтүгә ихтыяҗ бар дип саныйм. 1989 елда «Татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре» факультеты оешкач, ул аның беренче деканы була һәм 1991 елда шул ук Казан дәүләт университеты каршында Тәлгат Нәби улы рәислегендә татар, гомумән төрки телләре һәм әдәбиятлар буенча докторлык диссертацияләре яклау Советы оештырыла. Бу татар тел һәм әдәбият белемнәре үсешен өчен тарихта күренмәгән баяләп бетергесез олы вакыйга иде. Төгәлләнгән хезмәтләрен кайда якларга белми аптыраган, элек Мәскәүгә, союздаш республикаларга ялынып йөргән байтак галимнәр алдында яшел ут кабынды. Шул вакыт аралыгында совет аша дистәләгән докторлык, йөзгә якын кандидатлык диссертацияләре, шул исәптән Т. Галиуллин җитәкчелегендә алтай, хакас әдәбиятлары буенча хезмәтләр якланды һәм, белүемчә, бер генә диссертациянең дә Мәскәүдә расланмыйча кире кайткан очрагы булмады. Диссертация советы төрки телләре һәм әдәбиятлар буенча югары квалификацияле кадрлар әзерләү үзәгенә әверелде. Жөмләдән, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире (Х. Миңнегулов), Казан мәдәният һәм сәнгать университетының әдәбият кафедрасы мөдире (О. Кадыров), Казан педагогия университеты, Чаллы, Тобол педагогия университетларының милли кафедра хужалары (Ф. Галимуллин, Ә. Шәрипов, Х. Алишина), шул советта докторлык диссертацияләрен яклап, гыйльми үзәкләргә җитәкләделәр. Т. Галиуллин яшь галимнәргә, тикшеренү темасын сайлауда, проблемасын, концепциясен ачыклауда һәрдаим киңәшләре белән ярдәм итеп, төп юнәлешне, проблеманы билгеләргә булыша. Әйтик, Гаяз Исхакый иҗатын өйрәнәргә алынган, хәзер инде дистәгә якын монография авторы ул чорда әле яшь галим Әхмәт Сәхаповка совет рәисе бөөк язучы иҗатын XX гасыр татар әдәбияты үсешенә фонына куеп өйрәнәргә киңәш бирә, «Г. Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты» дигән теманы факультет советында раслата. Әхмәт Сәхапов шул хезмәтен докторлык диссертациясә буларак яклады. XX гасырда татар матур әдәбияты үсешенә дип аталырга лаеклы хезмәтләрен халкына ирештерде, шул рухи бердәмлектә Г. Исхакый иҗаты яңача яңгыраш алды.

Иҗтимагый, сәяси шөгыйльләр Т. Галиуллинны яшьлегендә сайлаган төп юнәлештән — поэзия тарихын һәм аның бүгенгә халәтен өйрәнүдән читкә алып китми. 2003 ел ахырында дөнья күргән хәзерге татар шигъриятенәң антологиясен төзүчеләрнең берсе һәм сүз башы авторы — Тәлгат Галиуллин. Муса Җәлилнең тууына йөз еллыкны каршы алу җәһәтеннән дә ул, өлгерлек күрсәтеп, шәкерте Н. Гафиятуллина белән берлектә, яңача язылган сүз башы белән шагыйрьнең иң затлы әсәрләрен эченә алган җыентык бастырып чыгарды.

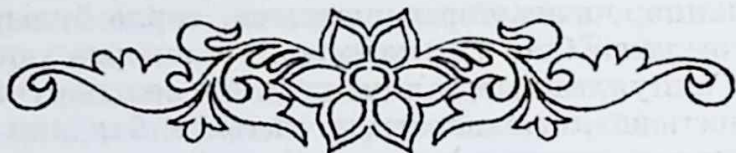
Вакыт ягыннан соңгы китапларының берсен галим, Тукай, Такташ, Туфаннарны күз уңында тотып, «Шәхесне гасырлар тудыра» дип атаган иде. Шул затлы атаманы берәз үзгәртеп, Тәлгат Галиуллинны да шул исәпкә кертәп, мәкаләмә «Шәхесне халкына мәхәббәт тудыра» дигән исем бирергә булдым.

ЭМИР МӘХМУДОВ,
филология фәннәре
докторы, шагыйрь
һәм әдәби тәнкыйтьче.

МЕНЭРГЭ ИДЕ УРАЛ ТАУЛАРЫНА!..

(Ижат портреты)

Бабаларыбыз тарихи Ватаннары итеп иң гүзэл туфракларны сайлаганнар. Сандугачлы Идел, Агыйдел, Чулман буйларын бер ил белән дә чагыштырып булмый. Мин Урал итәкләрен, аның таулы, урманлы табигатен дөньяның иң сихри почмакларының берсе дип саныйм. Урал тау тишәкләрен Көнчыгышка чапкан поездларга утырып кичкән вакытларда мин дә, бу сихри манзарага хушланып, чын күңелемнән хисләнеп: «Менәргә иде Урал тауларына!» — дип әйткәнемне үзем дә сизми кала идем. Урал кешеләре бөтен гомерләре буена шул зәңгәр тауларга карап яшиләр, хыялланалар...

Татар тел белеменә тау-тау хезмәтләрен багышлаган Фуат Әшраф улы Ганиевның фәнни ижатын ул туып үскән Урал таулары белән чагыштыру миңа бер дә купшы сүз булып тоелмый. Уралның иң гүзэл почмагында — Янган таулар, серле урманнар, чәчәкле аланнар кочагында туып үсү аның холкында шундый сыйфатлар булуга сәбәп булгандыр, бәлки...

Ул Башкортстанның Салават районы, татар халкына үзенең талантлы улларын бүлгән Насибаш авылында туып үскән. Балалык һәм яшьлек еллары бик авыр шартларда уза. Әйләнә-тирә авылларның иң чибәре, иң уңган, иң күркәм, сабыр холыклысы булган Фәсилә апа ике баласын берүзе үстерә. Әнисенең әнисе Гайнур әби дә оныкларын аякка бастыру өчен кулыннан килгәннән барысын да эшли. Авыл мәктәбендә укыганда Фуат әнисенең һәм әбисенең зур шатлыгы да, ныклы терәге дә була. Мәктәпне бик яхшы билгеләргә генә тәмамлап, ул Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга керә. Фуат Ганиев университетта да бик яхшы укый, аны кызыл диплом белән тәмамлый. Булачак галимнең остазлары аңа фән юлыннан китәргә тәкъдим итәләр. Фуатның үзенең дә күңеле шуңа тарта. Гыйлемгә, мәгърифәткә хирәслек аларның нәсел шәжәрәләреннән үк килә. Фуатның дәү әтисе Шәяхмәт абый һәм татар халкының талантлы язучысы Нәкый Исәнбәтнең әнисе — бертуганнар. Кыргыз халкының үлемсез «Манас» эпосын беренче булып язып алган һәм бастырып чыгарган, Джамбул Джабаев әсәрләрен матбугатка әзерләгән Каюм Мифтахов (Гайнанов) — Фуатның әтисе ягыннан абыйсы. Кыргыз халкы аны әле дә зур рәхмәт хисләре белән искә ала. Фуатның ике яктан булган туганнары да — революциягә кадәр үк гимназияләр тәмамлап, халыкка аң, белем таратуга күп көч куйган затлар.

СССР Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият, тарих институтына аспирантурага кергәнче, Фуат туган авылында мәктәп директоры, Татарстан китап нәшриятында редактор булып эшләп алырга да өлгәрә. Аның фәнни җитәкчесе татар халкының күп кенә күренекле галимнәрен хәзерләгән Латыйф ага Жәләй була. Аспирантураны ул вакытыннан алда тәмамлый. Фәнни җәмәгәтьчелек аның татар фигыльләрен өйрәнүгә багышланган хезмәтен югары бәяли. Беренче фәнни хезмәтләрендә үк Фуат Ганиев татар тел белеме өчен генә түгел, гомумән тюркология фәннә зур яңалык алып килә. Кандидатлык диссертациясендә үк ул рус телендәге вид категориясенең мәгънәләре төрки телләрдә чикле һәм чиксез фигыльләргә

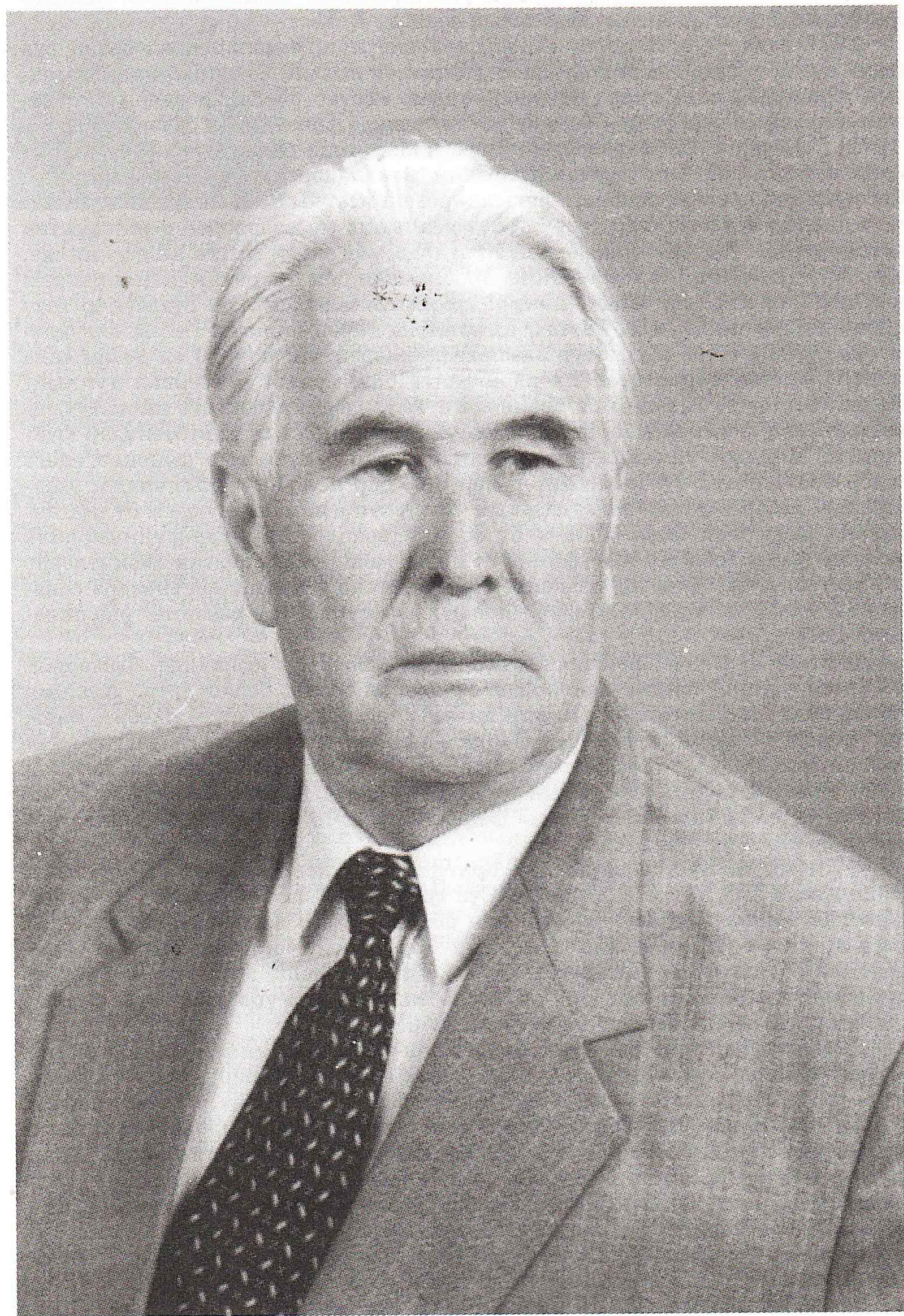
бәйләнешле рәвештә заман формалары белән белдерелүен ача. Биредә галим ярдәмче фигураларның вид категориясенә бернинди дә мөнәсәбәттә булмавын исбат итә. Ул, төрки тел белеменең күренекле галимнәре А. Н. Кононов һәм Б. А. Серебренников кебек үк, төрки телләрдә вид категориясенә булмавын, ә бары тик эшнәң үтәлү рәвешен белдерә торган лексик-грамматик категория генә барлыгын ача.

1977 елда Фуат Ганиев «Татар телендә кушымчалар юлы белән сүз ясау» дигән темага докторлык диссертациясен яклый. Бу җиңүгә ул күпеллек эзләнүләре аша килә. Шундыйлардан «Татар фигураларының вид характеристикасы» (1963), «Хәзерге татар телендә фонетик юл белән сүз ясау» (1972), «Хәзерге татар телендә кушымчалар юлы белән сүз ясау» (1976) монографияларын һәм күпсанлы фәнни мәкаләләрен күрсәтергә мөмкин. Диссертациядә исем, сыйфат, фигура, рәвеш ясаучы 300дән артык кушымчага анализ ясала. Татар телендә сүз ясалышы мәсьәләләрен фәнни яктан яктырту озак еллар галимнәргә игътибар үзәгеннән читтә калып килде. Билгеле булганча, сүз ясалышы проблемаларын теоретик һәм практик рәвештә хәл итү фәнни һәм мәктәп грамматикаларын язу, сүзлекләр төзү эшенә бик тә кирәк иде. Шушы ихтыяҗны тирән аңлаган галим бик катлаулы эшкә алына. Ул матур әдәбият әсәрләреннән, 60—70 ел дәвамында нәшер ителгән төрле сүзлекләрдән гаять бай фактик материал туплый. Моның өстенә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, сәнгать институтында галимнең актив катнашында төзелгән 3 миллионлык картотекадан файдалана. Мондый уникаль материалның татар тел белеме фәнендә әлегә кадәр тупланганы булмый. Автор һәр сүз, һәр ясагыч кушымчаның үзенчәлеген, хәзерге татар телендә аның продуктив яки продуктив булмаганлыгын тасвирлап бирә. Галим бу эзләнүләрендә структур-функциональ методны кулланып эш итә. Әйтергә кирәк, моңа кадәр булган хезмәтләрдә сүз ясагыч кушымчаларның кайберләренең генә тематик мәгънәләре саналып кителә. Сүз ясагыч нигезнең мәгънәсе дә субъектив рәвештә генә аңлатыла иде.

Билгеле булганча, һәр телнең сүзлек байлыгы сүз ясалышы, сүзләрнең мәгънәсе үзгәрү, башка телләрдән сүзләр алу юлы белән арта. Алынма сүзләр белән мавыгу телнең милли нигезен зәгыйфьләндерүгә китерә. Бары тик телнең үз мөмкинлекләрен файдаланып сүз ясау ысулы гына һәр тел өчен иң ышанычлы үсеш юлы булып санала. Фуат Ганиев тә бу ысулны татар теленең сүзлек байлыгын арттыруда дәрәҗә чара дип саный. Шунлыктан бу өлкә татар тел белеме фәнендә иң мөһим һәм мөһим тармак булырга тиеш, дип саный.

Диссертация кызыклы һәм оригиналь фикерләргә бай. Шуларның берничәсенә генә тукталып китик. Сүз грамматик һәм формаль күрсәткечләреннән башка морфология фәненең объекты була алмый. Бары тик нигезгә ялганган күрсәткечләр генә аның морфологик билгеләре булып санала. Галим фикеренчә, татар телендә фигура юнәлеше кушымчалары лексик-семантик мәгънә белдерү үзлегенә ия. Шуңа күрә алар сүз ясагыч кушымчалар итеп тә каралырга тиеш һ. б.

Галим татар тел белемен берсеннән-берсе аһәмиятле булган яңа хезмәтләр белән баеп тора. Аның соңгы елларда нәшер ителгән «Татар тел морфологиясе мәсьәләләре», «Татар телендә конверсия», «Татар телендә кушма сүзләрнең ясалышы» дигән күләмле монографияләре тел белеме фәненә зур яңалык алып килделәр. Бу хезмәтләрендә Фуат Ганиев татар телендә сүз ясый торган саф сүз ясагыч грамматик кушымчалардан тыш, нигезгә ялганып, грамматик та, лексик та мәгънә белдерә ала торган күп функцияле кушымчалар барлыгын ача. Шунның белән бергә галим сүз ясалышында омоним кушымчаларны аеру критерийларын билгели. Төрки тел галимнәре Фуат Ганиевне татар телендә сүз ясалышы фәненә нигез салучы дип атыйлар. Аларның фикеренчә, галимнең теоретик казанышлары, ул кулланган фәнни-тикшеренү методлары тел белеме фәнен тагын да үстерүгә зур өлеш булып торалар. Э. В. Севортян, Э. Р. Тенишевнәң әйтүенчә,

Ф. Ганиев, татар телендәге барлык сүз ясагыч кушымчаларны туплап, аларга тирән фәнни анализ биргән. Бу кушымчаларның мәгънәләре һәм сүз ясагыч үзенчәлекләре, хәзерге тел белеме фәнендә беренче буларак, системалы итеп анализланган. Галимнең бу хезмәтенә күренекле тел галимнәреннән М. Б. Балакаев, А. И. Исхаков, А. Т. Кайдаров, Ф. Р. Зейналов, М. Ш. Ширалиев һ. б. югары бәя бирделәр.

Ф. Ганиевның «Татар телендә кушма сүзләр» (М., Фән, 1982) дигән күләмле монографиясе дә фәнгә зур яңалык алып килде. Ул, бай фактик материалга нигезләнеп, башка тюркологлардан аермалы буларак, төрки телләрдә кушма сүзләр ясауда бер түгел, ә бәлки өч ысул барлыгын исбат итте. Алар: сүзләр кушу, сүз тезмәләре, сүз тезмәләренен кушымча алу юлы белән яңа сүзләр ясау. Диссертация кызыклы, оригиналь фикерләргә бик бай. Шуларның берничәсенә генә тукталып китик. Сүз грамматик һәм формаль күрсәткечләреннән башка морфология фәне объекты була алмый. Бары тик нигезгә ялганган күрсәткечләр генә аның морфологик билгеләре булып санала. Галим фикеренчә, татар телендә залог кушымчалары лексик-семантик мәгънә белдерү үзлегенә ия. Шуңа күрә алар сүз ясагыч кушымчалар итеп тә каралырга тиеш һ.б.

Фуат Ганиевның «Хәзерге татар телендә кушымчалар ярдәмендә фигыл ясау» (Казан дәүләт унив. нәшр., 1976) монографиясен дә фәнни жәмәгатьчелек югары бәяләде. Анда кушымчалар ялгана торган нигезләрнең лексик-грамматик үзенчәлекләре тасвирлана. Әйтергә кирәк, элекке тикшеренүчеләр нигездә бу мәгънәләргә кушымчалардан табарга тырышсалар, Ф. Ганиев төп игътибарны шул кушымчалар ялгана торган нигезләргә юнәлтә. Шулай итеп, автор кушымчаларның мәгънәсен сүз ясагыч нигез һәм кушымчаларның системалы мөнәсәбәтеннән чыгып аңлата.

Фуат Ганиевның «Татар телендә конверсия» дигән хезмәте дә галимнәр арасында бик зур фикерләр уятты. Биредә галим, татар телендә беренчеләрдән булып, сүз ясалышы өлкәсендә яңа бер ысул — бер сүз төркеменен икенче бер сүз төркеменә күчә алу сәләтен ача. Бу яктан татар теле инглиз һәм француз телләреннән аерылмый.

Фуат Ганиев, 1991 елдан башлап 2004 елга кадәр, Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, сәнгать институтының лексикография (сүзлекләр төзү) бүлеген җитәкләде. Шушы еллардан башлап, институтта сүзлекләр төзү буенча зур эшчәнлек башланып китә. Бу өлкәдә галимнең зур тәҗрибәсе бар. Яшьлек елларында ук ул төрки халыклар тарихында беренче булган өч томлык гаять эчтәлекле «Татар телендә аңлатмалы сүзлеген» төзүче булган иде. Хәзер дә ул бу өлкәдәгә фәнни-ижади эшен дәвам итә. Бүгенге көндә аның җитәкчелегендә һәм катнашында бу сүзлекнең 150 басма табаклы бер томлыгы әзерләнде һәм нәшриятка бирелде. Аны рус телендәгә мәшһүр С. И. Ожегов сүзлегенә белән чагыштырырга мөмкин. Соңгы елларда гына Ф. А. Ганиев җитәкчелегендә халык хужалыгының төрле тармакларында, мәдәният өлкәсендә эшләүчеләр өчен 20дән артык төрле сүзлекләр басылып чыкты. Галим татар телендә терминологиясе өлкәсендә дә уңышлы эшләп килә. Аның җитәкчелегендә һәм фәнни редакциясендә фәннең күп төрле тармагы буенча 30дан артык төрле сүзлекләр нәшер ителде. Галимнең фәнни җитәкчелегә, редакциясе һәм шәхси катнашлыгында 1992 елда Мәскәүдә басылып чыккан «Татарча-русча уку сүзлеген» төрки телләр лексикографиясе фәненең иң югары нәтижеләреннән саналып килә. Аны безнең хезмәттәшебезнең татар телендә гамәлгә кую эшенә керткән шәхси өлеше дип бәялисә килә. Шундый хезмәتلәр арасында Мәскәүдә «Русский язык» нәшриятында басылып чыккан «Русча-татарча сүзлек»нең берничә басмасын, «Инсан» нәшриятында дөнья күргән «Төрөкчә-татарча, татарча-төрөкчә» сүзлекләрен дә әйтеп узарга кирәк.

Фуат Ганиев татар телендә өч томлык академик грамматикасының төп төзүчеләре һәм фәнни редакторларының берсе булды. Бу грамматика өчен бер төркем авторлар белән бергә Ф. Ганиевкә Татарстанның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүләге бирелде.

Галим соңгы елларда гына зур күләмле «Хәзерге татар әдәби теле. Сүзьясалышы», «Татарский язык: проблемы и исследование» дигән монографияларен бастырып чыгарды.

Фуат Ганиев — фәнни идеяләргә бай галим. Ул, беренче булып, төрки телләрнең морфологиясе саф синтетик кына түгел, ә бәлки ярым аналитик төзелешле булуын, татар телендә аналитик килешләр барлыгын, төрки телләрдә хәл фигыльләр, ярдәмче фигыльләр белән килеп, лексик берәмлек ясауларын күтәрәп чыкты. Аның фикеренчә, татар һәм башка төрки телләрдә бу юл белән ясалган 50 меңнән артык сүз бар. Бу — телебезнең байлыгын ачып күрсәтүдә галимнең бик тирән һәм кыю фикере. Әлбәттә, татар һәм төрки телләр белеменә гаять зур өлеш керткән халкыбызның олпат галименең фәнни эшчәнлегенә югарыда санап узылган өлкәләр белән генә чикләнми. Ул шулай ук татар теленең грамматик төзелеше, төрки телләрнең типологиясе, татар һәм рус телләрен чагыштырып өйрәнү проблемалары буенча да уңышлы эшләп килә. Фуат Ганиев — жирле, үзәк һәм чит ил матбугатында басылып чыккан 230дан артык фәнни хезмәт, 11 монография авторы. Аларның гомуми күләме 500 басма табактан да артып китә.

Фуат Ганиев фәнни кадрлар хәзерләүдә дә нәтиҗәлә эшли. Ул — күпсанлы аспирантлар һәм студентларның остазы. Аның житәкчелегендә 16 кеше кандидатлык диссертациясен яклады.

Галимнең татар телен гамәлгә кертү буенча булган эшчәнлегенә турында аерым әйтеп китәргә кирәк. Ул — 1998 елда Татарстан Югары Советы тарафыннан кабул ителгән Татарстан Республикасында татар телен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча дәүләт программасы проектының авторы.

Бөтен вакытын фәнни-тикшеренү эшенә багышлауга карамастан, Фуат Ганиев менә егерме елдан артык актив педагогик эшчәнлек тә алып бара: Казан дәүләт университеты, Казан педагогия университеты, Алабуга, Яр Чаллы педагогия институтларында лекцияләр укый. Үзенең фәнни тәҗрибәсен галим күпсанлы укучылары, коллегалары белән генә бүлешеп калмады, СССР, Россия һәм чит илләрдә үткәрелгән Халыкара конференцияләрдә дә актив катнашып килде. Илебездә һәм чит илләрдә оештырылган конференцияләрнең оештыру комитеты әгъзасы, аларның программаларын төзүчесе, фәнни секцияләрнең житәкчесе дә булып эшләде. Ул — Төркия Чит илләр министрлыгы химаясендә төзелгән төрки телләр грамматикасының иң төп авторларының берсе. Тел белеме фәне өлкәсендә озак еллар нәтиҗәлә фәнни хезмәтләре өчен аңа 1989 елда Татарстанның, 1996 елда Россиянең атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исемнәр бирелде. Ул 1992 елда Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир-әгъзасы булып сайланды.

Фуат Ганиевнең фәнни эшчәнлегенә чит илләрнең фәнни җәмәгәтчеләренә дә яхшы таныш. Ул филология фәне өлкәсендә күп еллар бие уңышлы фәнни эшчәнлегенә өчен Кембридж (Англия) биографик үзәк тарафыннан төзелгән «Халыкара зыялылар (1999)» һәм «XX гасырның иң атаклы кешеләре (1998)» дигән энциклопедияләргә кертелде.

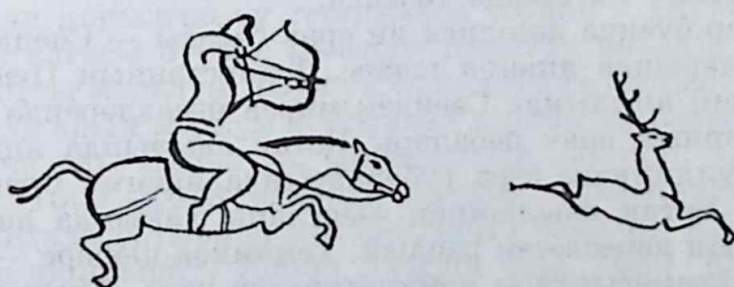
Татарстанның һәм Россиянең атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир-әгъзасы, Россия Гуманитар академиясенең академигы, Татарстанның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүләге лауреаты, филология фәннәре докторы, профессор Фуат Әшраф улы Ганиев бүген дә зур иҗади планнар белән янып яши. Үзе кебек югары дәрәҗәләргә ирешкән татар халкының асыл егетләре һәм кызлары турында сүз барганда ул һәрвакыт: «Халкыбызга Уралның биеклегенә, Иделнең тирәнлегенә хас», — дип әйтергә ярата. Бик дәрәс сүзләр...

ФӘРИТ ЙОСЫПОВ,

Казан дәүләт университеты
профессоры, филология фәннәре докторы,
Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе,
Төрөк теле җәмгыятең мөхбир-әгъзасы
(Төркия Республикасы, Әнкара шәһәре).

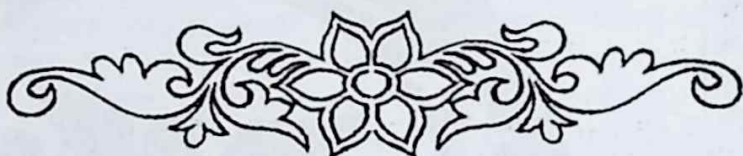
БОРЫНГЫ
БАБАЛАРЫБЫЗ
ТАРИХЫ

СӨЕНДЕК МИРЗА НӘСЕЛЕ

(Шәжәрә)

Татар халкы арасында Сөөндөк исемле мирза нәселеннән булган кешеләр Идел белән Урал арасындагы киң регионнарда таралып яшиләр. Совет дәверендә тарихи атаклы фамилия белән йөрү хәтәр эшкә әйләнгәнлектән, күпләр, үзләренң Сөөндөк мирза белән бәйләлекләрен яшерергә теләп, башка бабаларының исемнәрен фамилия ясап гамәл иттеләр.

Сирәк кенә очракта Сөөндекев фамилиясен Сундуков рәвешле саклаучылар әле хәзер дә очраштыргалый. Мәсәлән, Казан шәһәрәндә сугыш ветераны Габделбарый ага шул фамилияне йөртә.

Урыс телендә язылган XVI—XIX йөз рәсми документларында Сөөндөк мирза нәселләренң Сундуков, Хозяшев, Аширов һ.б. фамилияләр астында йөрү очраклары күп. Татар мирзаларының тарихын тикшерүче Илдус Габдуллин мәгълүматларына караган Урал буендагы Бәләбәй, Бөгелмә, Чистай өязләрендәге Каргалы, Бакай, Усман авылларында¹ һәм Уфа өязе, Себер юлы, Олыгыш һәм Дим буендагы Әлшәй (Әлчәй) авылларында Сөөндөк мирзаның нәселләре 1700—1730 ел документларында искә алыналар.

Сөөндөк мирзаның нәсел тарихы беркадәр өйрәнелгән дияргә мөмкин². Ләкин чыккан хезмәттә нәселнең тарихы фәкәт XVII йөзненң урталарында Хәерби авылында яшәгән Мәскәү мирзага хәтле генә килә, борынгы өлешләр язылмый.

Соңгы елларда Сөөндөк нәселе хакында аның токымнарыннан булган Рәшит Жәләлиев (1927 елда туган), күп кенә эзләнү эшләре алып барып, архивлардан чыганаclar туплады. Әлбәттә, нәселнең борынгы бабаларын күрсәткән шәжәрә документи электә булган, ләкин ул суд оешмаларына 1840 елда бирелгән документлар белән йөрөп югалган³. Сөөндөк мирза нәселе тарихын өйрәнү өчен бай гына язма документаль чыганаclar бар. Алар аеруча XVI гасыр ахыры, XVII, XIX гасырларга караган тарихи документларның Дәүләт архивларынан алып тупланган җыентыкларында Мәскәүдә һәм Казанда басылганнар. Укучыларга тәкъдим ителгән бу шәжәрә тексты шуларны өйрәнү нигезендә төзелде.

Документлар буенча нәселнең иң ерак бабасы — Сөөндөк мирза — XVI гасырның урталарында яшәгән шәхес. Татарстанның Питрәч районы Тау Иле (Тат. Ходяш) авылында Сөөндөк мирза нәселләрендә сакланган риваять буенча, аларның ерак бабалары Ботак авылында яшәгәннәр. Шулай ук Илдус Габдуллинның Уфа губернасында яшәгән Сөөндекевләрнең дә Темников өязе Ботак авылынан чыгулары хакында язма документлар табуы бу фактның дәрәсләген раслый. Темников шәһәре — бүгенге Мордва республикасы карамагындагы административ үзәк. Аның татарча исеме — Төмән. Төмәнгә Алтын Урда татарлары нигез салган. Төмән өязендә бүгенге көндә мәгълүм булган Ботак авылына да шулай ук татарлар нигез салуы бәхәссез. Бу фикер кайбер тарихи документларга нигезләнеп әйтелә. Бүгенге көндә Мордовиядә Ботак исемле авыл юк инде, ләкин Темников районында Сөөндөк (Сюндюково) исемлесе бар.

Тарихта Нугай Урдасы мирзаларының 1489—1549 еллар арасында

Мәскәү кенәзлеге белән сәяси бәйләнешләре буенча документлар сакланып калган⁴. Нугай Урдасыннан 1535 елның 24 октябрендә Мәскәүгә илчеләр килеп житә⁵. Алар арасында Идегәй нәселеннән булган Сөөндөк һәм Ботак мирзалар исемнәре дә күренә. Сөөндөк үзе Сәйед-Әхмәт (Шәйдәк) улы, Муса мирза оныгы була⁶. Сөөндекевләрнең мирзалар булуы — аларның Идегәй нәселенә барып тоташуларын күрсәтүче бер дәлил, чөнки мирзалык нәселдән килә, тарханлык сословиесе кебек власть ияләре тарафыннан бирелми. Сөөндөк мирза әлеге илчелектә этисенәң бертуганы булган Солтанай мирза йомышларын үтәү өчен бара. Шәйдәк мирза 1556 елда һәлак булган Йосыф мирзаның бертуганы икәнлекне дә искә төшереп үтү кирәктер.

Сөөндөк мирзаның Мәскәү—Нугай Урдасы арасында хезмәт итеп йөрүенә борынгы документларда 1535 елда тагын бер хәбәр саклана⁷. Ул хәбәр буенча халык арасында аны юлда Городец (Касыйм) шәһәре казаклары үтергәннәр икән, имеш, дигән сүз таралган була. Сөөндөкнең үзенәң атасын — Сәйед-Әхмәтне (Шәйдәкне) — кенәз дип атап һәм иске гадәтләр буенча үзенә Иван IV хөкүмәтеннән бүләкләр жиберүне сорап язган хаты да сакланган⁸.

Казан ханлыгы 1552 елны сугыш белән жиңелгәннән соң, аның жириләрен Мәскәү хезмәтендә булган татарларга да бүлеп бирәләр. Шулар арасында инде без Иделнең Тау ягында Сөөндөк мирзаның улы Хужашның эзләрен дә күрәбез. Хужаш бу якларда үз исемдә авыл корып яши. Ул авылда бүгенге көндә урыслар яшәп, исемнәре Олы Ходяш һәм Кече Ходяш (хәзерге Яшел Үзән районы) дигән ике авыл общинасын тәшкил итәләр. Алар янында кечерәк кенә Тау Иле дигән татар авылы да бар. Зәя өязендәге воевода, Хужаш... Бишбатман авылы татарларынан һәм Хужаш мирза кулынан жириләрен (1572—1574 елларда) Богородецкое монастыре файдасына тартып алып, халкын аннан куа⁹. Фактлардан күренгәнчә, Тау ягына Сөөндөк түгел, ә аның улы Хужаш Сөөндеков килеп төпләнгән була.

Тау ягындагы жириләрен алгач, Хужашка 1592 елда Лаеш юлында кабак (аракы кибете) тотарга рөхсәт бирелгән була¹⁰. Ул үзе 1602 елдан элек Кече Сиядә (хәзерге Биектау районы Кече Сая авылы булса кирәк) яшәгән¹¹. Хужаш Сөөндекев улы Ишәй 1602 елда бер беткән авыл урынына барлыкка килгән Тау Илендә яшәгән¹². Аның берникадәр биләгән жириләре Насыйр авылында да була. Тау Иле авылын урысча Тат. Ходяш дип атыйлар. Бу исем аны биләгән һәм нигезләгән кешенең — Ишәйнең этисе Хужаш Сөөндекев булуы файдасына сөйли, Ишәй мирза шулай ук этисе тарафыннан биләнгән Нугай (Лаеш) юлындагы кабакка да хужа булып торган¹³. Аның кабакка хужа булу хокукы 1596 елда да раслана. Мәскәү хөкүмәте мирзаларга бирелгән жириләрнең хужаларын гел алыштырып торганга ошый. Без аны 1619 елда хәзерге Татарстан Республикасы Балык Бистәсе районына караган Казак Чаллысы авылында хужа итеп күрәбез¹⁴. Хужашның икенче улы Мәскәү мирза да зур милек иясе булуга документлар алган. Аңа бирелгән документ буенча ул 1636 елда Жәри юлындагы Норма елгасында корылган су тегермәннен тоткан¹⁵. Шулай ук аның 1641 елда Коркачык елгасы буенда (хәзерге Биектау районы Корткачык авылында) кабак тотуы мәгълүм. Шул ук елда хәзерге Питрәч районына кергән Княжа авылында аның мәрхүм агасыннан калган жириләренә дә хужа була. Хужаның өченче улы Йәмәй дә, мирзалыгын онытып, «йомышлы татар» булып йөри. Ул 1609—1618 елларда азатлык хәрәкәтенәң житәкчесе, үзенәң туганы Жәңгали батырны, кул-аякларын бәйләп, Казанга урыс воеводасына китереп тапшыра¹⁶. Йәмәй Хужаш улы, 1633 елда патша хезмәтендә йөргәндә, Смоленск шәһәре тирәсендә үлеп кала. Жәңгали батырның балалары — Үрәкәй, Ижбулат һәм Айтуган, үзләренәң аталары язмышын яшереп, этиләренәң Йәмәйгә алып бирелгән жир-утарын административ тәртиптә үзләренәң кайтаралар¹⁷. Ләкин Йәмәйнең ике улы — Уразгилдә һәм Чируче аларның жириләрен кире алалар. Властьлар Ижбулат белән Айтуганны кулга алып, Бөек Новгородка озаталар. Жәңгалинең бер улы

Үрәкәй ниндидер ысул белән илендә кала. Үрәкәйнең дә нәсел шәжәрәсе сакланып калган. Шунлыктан алар шәжәрәсен дә Сөөндөк нәселенеке дип карарга тиешбөз. Хужашның балаларынан Мәскәү мирзаның исеме тарихта кинрәк мәгълүм. Ул озын гомер сөрөп, бөтен Казан тирәсендә һәм татарлар арасында мәгълүм шәхес булып торган. Мәсәлән, Степан Разин белән Хәсән Карачуринның 1670 елда Казанга, татарларга чакыру итеп, жар салып язган хатта иң мөгтәбәр адәмнәр арасында Мәскәү мирза исеме дә телгә алына¹⁸. Петр беренче заманында татар мирзалары сыйныфын юкка чыгару өчен көрәш башлана. Татар халкының традицион мәдәния-тен һәм аның ижтимагый төзелеш структурасын бетерү юлында төп киртә булып күренгән мирзалар сыйныфы кулында берникадәр мал булу аңа милләтне юкка чыгарудан саклауда таяныч булып торган, теләккә ирешү өчен урыс администрациясе алар белән көрәш башлый. Көчлөп христиан диненә кертү, экономик эзәрлекләү, административ һәм юридик власть-ның башбаштаклыгы татар мирзаларына авыр сынаулар куя.

Шушы законсызлыklar эчендә татар жәмгыяте эчендә ерткыч амби-цияләре уянган кешеләр дә килеп чыгып, община эчендә каршылыklar тудыралар һәм көчәйтәләр. Көчсөз кешеләрне үзләренөң колларына әйлөнде-реп, аларны теләсә кемгә сатып жибөрү күренешләре пәйда була. Шундый очраklarның берсе Тау Иле (Тат. Ходяш) авылынан йомышлы татар Нияз Шигаев тарафынан 1797 елда барган судлашу докумен-тында күренә¹⁹. Әлегә документ Сөөндекөв нәсел шәжәрәсенөң XVII һәм XIX гасырдагы буыннарын тоташтыру ягынан хәзөргә ышанычлы уникаль документ бу-лып хисаплана. XIX гасырда барлыкка килгән татар метрика язмалары исә аннан әүвөлгә чорларда яшәгән буыннарын соңгы дөвердөгеләр белән берләштерү өчен чыганак хөзмөтен үти.

Шушы чыганаklar системасы нигезендә татарның югалып бетә язган бер нәсел шәжәрәсе яңадан торгызылды. Шәжәрәдә татарның башка бо-рынгы нәсел агачлары кебек үк Нугай Урдасы халкы белән бәйлелегә ачыла һәм гомуммилли этник тарихка өлөш булып керә.

Сөөндөк мирза нәселеннән XIX—XX гасырларда да татар халкы өчен генә түгел, бөтен төрки дөньяга мәгълүм булган Әхмәтһади Максуди, Сад-рый Максуди, Адилә Айда кебек күренөклө кешеләр чыккан.

Сөөндөк мирза нәселенөң архив материаллары һәм тарихи чыганак-лар нигезендә төзелгән версиясө²⁰.

Рәшит Жәләлиев варианты:

Тәртип саны	Буыннар	Ата-ана тәртибе саны
1	I БУЫН Идегәй Мангыт (1352—1419)	
2	II БУЫН Морадын мирза (?—1440)	1
3	Мансыр мирза	1
4	III БУЫН Вәкъяказ мирза	2
5	IV БУЫН Муса мирза	4
6	Ямгырчы мирза	4
7	Аслан мирза	4
8	V БУЫН Шихим (Шәйех-Мөхәммәд) мирза	5

9	Шәйех-Мамай мирза (?—1549)	5
10	Котым мирза	5
11	Досуп мирза	5
12	Йосыф мирза (?—1556)	5
13	Ак мирза	5
14	Шәйдәк (Сәйед-Әхмәт) мирза	5
15	Исмәгыйль мирза (?—1563)	5
16	Солтанай мирза	5
VI БУЫН		
17	Юныс мирза (?—1556)	12
18	Ибраһим мирза	12
19	Сөөндөк мирза (1535)	14
20	Жаукачты мирза	14
21	Мамай мирза	14
VII БУЫН		
22	Хужаш мирза (1572, 1592, 1602)	19
VIII БУЫН		
23	Ишәй мирза (1596, 1602, 1619)	22
24	Балыш мирза	22
25	Йәмәй мирза (?—1633)	22
26	Ахман мирза	22
27	Мәскәү мирза (1636, 1670)	22
28	Килмәмәт мирза	22
IX БУЫН		
29	Кулбай	23
30	Тулбай	23
31	Уразгилде (1638)	25
32	Чирүче (1638)	25
33	Урмәмәт	26
34	Агыйш (1648)	26
35	Иштирәк (1648)	26
36	Ишкәй (1648)	26
37	Әбрәим (1653)	27
38	Габделфарук (1653)	27
39	Ахмәмәт (1653)	27
40	Йармак (1685)	27
41	Үзмәмәт	28
42	Шәйехмәмәт	28
X БУЫН		
43	Туктагыл (1648)	29
44	Смәил (1648)	30
45	Бегин	34
46	Сәгыйт	35
47	Биктимер (1707)	40
48	Иштирәк (1685)	40
49	Урмәмәт	40
50	Мәмәт	40
51	Бакый Измайлов (1690)	44
52	Килмәмәт	47
53	Сөләйман (1763)	47
54	Аит (1763)	47
55	Кашка	47

XI БУЫН		
(III нче ревизия буенча)		
56	Ибрай (1763)	52
57	Мортаза (1727—?)	52
58	Максуд	53
59	Кази хажы	54
60	Смәил	55
XII БУЫН		
61	Биктимер (1780—1852)	57
62	Ашир	60
XIII БУЫН		
63	Габдерәхим (1805—1865)	61
64	Хәйбулла (1813—?)	61
65	Салих (1798)	62
66	Мөхәммәтәмин (1797)	62
67	Әхмәр (1797)	62
68	Юсип (1797)	62
XIV БУЫН		
69	Исмәгыйль (1829—?)	63
70	Исхак (1831—?)	63
71	Фәхретдин (1838—1908)	63
72	Гайнулла (1849—?)	63
XV БУЫН		
73	Гайнетдин	71
74	Гарәфетдин	71
75	Минһажетдин	71
76	Баһаутдин (1879—1956)	71
77	Сәлахетдин (1880—1937)	71
78	Жәләлетдин (1890—1963)	71
XVI БУЫН		
79	Әхмәтвәли	76
80	Гыйльметдин	76
81	Хажияхмәт	76
82	Госман	76
83	Заһретдин	77
84	Нуретдин	77
85	Әюп	77
86	Гомәр (1921—1945)	78
87	Рәшит (1927 елда туган)	78
XVII БУЫН		
88	Васыйл	82
89	Ибраһим	83
90	Рим	83
91	Ринат	83
92	Наил	84
93	Илдар	84
94	Равил	84
95	Рафис	87
XVIII БУЫН		
96	Ибраһим	90
97	Рамил	92
98	Ринат	94
99	Рөстәм	94
100	Булат	95

101	Айдар	ХІХ БУЫН	97
-----	-------	-----------------	----

Сөөндөк мирза нәселенөң Габделхак Зәбиров төзөгән текстның 1991 елгы кулъязмасыннан алынған версия²¹

Тәртип саны	Буыннар	Ата-ана тәртибе саны
	I БУЫН	
1	Мәскәү	
	II БУЫН	
2	Булат	1
	III БУЫН	
3	Атнагыл	2
	IV БУЫН	
4	Корбангали	3
	V БУЫН	
5	Мансур	4
6	Мәхмүт	4
7	Максуд (Кулбаш авылында яшәгән, 1740 елда вафат)	4
8	Мәмдүх	4
9	Мәхүб	4
	VI БУЫН	
10	Жәләлетдин (Уразлы авылында, Уфага киткән)	7
11	Шәмсетдин (Өнсә авылында)	7
12	Гайнетдин (Ташсу авылында)	7
13	Тажетдин (Кулбаш авылында имам, казый)	7
14	Шәрәфетдин (Карауҗа авылында)	7
	VII БУЫН	
15	Низаметдин (Ташсуда имам)	12
16	Сәрвиҗамал (1849—1932) Шепшыекта	12
17	Бәдриҗамал (1852—1899) Саяда	12
18	Хөсетдин (1854—1917) Ташсуда	12
19	Мөхәммәтҗан (1856—1919) Ташсуда	12
	VIII БУЫН	
20	Әхмәт-Ғади (1868—1941)	15
21	Сәлахетдин (1868—1949)	15
22	Мәсфүфә (1872 —1932)	15
23	Садретдин (1879—1957)	15
24	Мәншүрә (1885—1940)	15
25	Кәшифә (1880—1918) Алатта	17
26	Шәрәфкодес (1889—1972)	17
	IX БУЫН	
27	Фатыймай-Ғалия (1897—1992)	20
28	Ғарун (1899—1981)	20

29	Шәфика (1903—1989)	20
30	Һашим (1905—1988)	20
31	Бәһрамия (1920 елда туган)	20
32	Бәдретдин (1897—1976)	21
33	Фәһирә (1901—1983)	21
34	Сабира (1906—1987)	21
35	Разия (1910—1991)	21
36	Әминә (1896—1932)	22
37	Габделбәр (1901—1984)	22
38	Хәлимә (1905)	22
39	Габделхак (1908)	22
40	Гадилә (1910—1993) Анкарада яшәгән	23
41	Наилә (1914—1990) Истанбулда яшәгән	23
42	Нәбиһә (1913—1944)	24
43	Галләм (1919 елда туган)	24
44	Галия (1901—?) Казан	25
45	Габдерәхим (1906—1942) Казан	25
46	Габдерахман (1911 елда туган) Казан	25
47	Мәрзия (1914 елда туган) Казан	25
48	Рауза (1909—1977) Казан	26
49	Локман (1911—1941) Казан	26
50	Фәридүн (1913—1978) Казан	26
51	Һарун-Рәшит (1922 елда туган) Казан	26

Х БУЫН

52	Бәһрамия (1925) Зеленодолда	44
53	Шәүкәт (1929) Зеленодолда	44
54	Фоат (1936) Зеленодолда	44
55	Гөлшат (1939) Казанда	46
56	Асия (1979) Казанда	46
57	Рәстәм (1952) Казанда	46
58	Роберт (1937) Казанда	47
59	Равил (1948) Казанда	47
60	Ринат (1948) Йошкар-Олада	48
61	Фәрдәнә (1936) Казанда	48
62	Ләйлә (1938) Казанда	48
63	Равил (1945) Казанда	48
64	Шамил (1957—1969) Казанда	48
65	Флүра (1937) Казанда	50
66	Фәрит (1939) Казанда	50
67	Гүзәл (1951) Казанда	50
68	Алсу (1951) Казанда	50
69	Рамил (1951) Казанда	51
70	Равил (1956) Казанда	51

ХІ БУЫН

71	Рафаэль (1956)	53
72	Гүзәл (1959)	54
73	Ләлә (1964)	54
74	Әльмира (1958)	55
75	Луиза (1961)	55
76	Зеләйха (1971)	55
77	Раушания	56
78	?	56
79	Эдуард (1970)	58
80	Руслан (1972)	58
81	Зөлфирә (1956)	61
82	Бари (1958)	61
83	Шамил	61

84	Гөлнара (1966)	62
85	Гүзэл (1966)	63
86	Эльмира (1972)	63
87	Альбина (1974)	67
88	Руслан (1956)	69
89	Ринат (1956)	69
ХП БУЫН		
90	Элина (1987)	81
91	Альбина (1987)	82
92	Диана	85

Мирзалар авылыннан нәсел шәжәрәсе²²

Тәртип саны	Буыннар тәртибен тәшкил итүче исемнәр	Ата-ана тәртибе саны
I БУЫН		
1	Үрәки (Үрәкәй)	
II БУЫН		
2	Юлбарыс	1
III БУЫН		
3	Багдан	2
IV БУЫН		
4	Солтан	3
V БУЫН		
5	Габдерәфыйк	4
6	Гомәр	4
VI БУЫН		
7	Биктәш	5
8	Әмир	6
VII БУЫН		
9	Биктаһир	7
10	Мирзабәк	7
11	Нәзир	8
12	Әхтәм	8
VIII БУЫН		
13	Гыймадетдин	9
14	Ваһаб	10
15	Мөхәммәдиша (Мадыш) (хатыны Бәдри)	10
16	Фәхри	11
17	Нәҗми	11
18	Садыйк, аның ике хатыны була, берсе Хәбибә тәтәй, икенчесе Бәдри тәтәй	12
19	Шәмсия (Пүчинкәдә)	12
20	Биби (Бабтый)	12
21	Гафифә (Батыршада)	12
22	Фагыйлә (Биябашында)	12
23	Фәрхәнә (Шәмәктә)	12
24	Зиннур	12
25	Сафа	12

IX БУЫН

26	Габдерахман	13
27	Мәннаф	14
28	Габделхаликъ	14
29	Әхмәдиша	15
30	Шәвәли	15
31	Жиһанша (хатыны Әсма)	15
32	Садрый (хатыны Фәхерниса)	16
33	Васыйфа (Ябалакта)	17
	Садыйкның Хәбибә тәтәйдән туган балалары	
34	Сәхибжамал (Ябалак авылында Мифтахидә)	18
35	Нургали	18
36	Насыйх	18
	Садыйкның Бәдки тәтәйдән туган балалары	
37	Таһиржан	18
38	Шакиржан	18
39	Хәербанат (Гыйлажда)	18
40	Гыйматдин	19
41	Фәттаһ	19
42	Шаһгалләм	19
43	Маһикамал	19
44	Заһидә	19
45	Шәмсенур	19
46	Закирә	20
47	Хәммәтрәхим	20
48	Хәерниса (Тәүгилдедә)	20
49	Камәрия (Югары Балтайда)	20
50	Мәйсүфә (Исәктә)	21
51	Мәхмүдә (Өчмунча)	21
52	Зыятдин	22
53	Хәбибулла	23
54	(кыз)	23
55	(кыз)	23
56	(кыз)	23
57	(кыз)	23
58	Гыйматдин	24
59	Хәйрулла (хатыны Мәхмүдә)	25

X БУЫН

60	Хәлим	26
61	Каюм	26
62	Габделхак	26
63	Самат	26
64	Ибраһим	27
65	Исхак	28
66	Наилә	28
67	Рәхмәтулла	29
68	Хәлилулла	29
69	Фәхрелниса	29
70	Кәшаф (Болын-Балыкчыда)	29
71	Жәләлетдин (хатыны Бәдрижиһан)	32
72	Камалетдин (биш хатыны булган)	32
73	Баһаветдин	32
74	Фатих	33
75	Мәүжүдә	34
76	Мәүжүдә	34
76	Миңлевәли	34

77	Хәялетдин	34
78	Мәрвәр (Черкендә)	36
79	Хатыйп	36
80	Габдулла (Диләфрузә)	37
81	Габдерахман Таһиржанов (1907—1983) (хатыны Фатыйма Бигиева)	37
82	Хөснеруй (ире Сахибзадә)	37
83	Рабига (ире Нурулла)	37
84	Зәки (хатыны Гөлсем)	37
85	Тәлха (хатыны Әсма)	37
86	Газимжан (хатыны Мәфрузә)	38
87	Нурзидә	38
88	Галимжан	38
89	Гөлсем (Сабиржанда)	39
90	Габдулла	41
91	Габделәхәт	41
92	(Норлатта кызы бар)	43
93	(Чәчкапта кызы бар)	43
94	Барый	46
95	Салих	47
96	Каюм	50
97	Мәфтуха	52
98	Гайфулла	59
99	Мөнирә	59
100	Хәлиулла	59
101	Хәбибулла (хатыны Галия)	59
XI БУЫН		
102	Халисә (Ябалакта)	71
103	Латифа (Ябалакта)	71
104	Фәрит	71
105	Рузания	71
106	Мөнир	71
107	Гөлҗиһан	72
108	Сәлахетдин	73
109	Камәретдин	73
110	Хөсниҗан	74
111	Җиһанша	74
112	Фәрит	80
113	Галия	80
114	Мөхәммәт	81
115	Асия	81
116	Җинд	82
117	Мәсгүдә	82
118	Дилбәр	83
119	Наҗия	84
120	Сания	84
121	Равия	84
122	Равил	84
123	Нурия	85
124	Рузия	85
125	Әлфия	85
126	Наилә	85
127	Рушания	86
128	(уллары бар)	89
129	Солтания	101
130	Мөршидә	101
131	Мөкәррәмә	101
132	Сабира	101

XII БУЫН

133	(?)	103
134	Руслан	112
135	Галия	112
136	Айтуган	116
137	Гүзәл	116
138	Фәрит	117
139	Светлана	118
140	Вәсилә	118
141	Люция	118
142	Рөстәм	120
143	Оксана	121
144	Гөлнара	121
145	Анжела	122
146	Әлфир	125
147	Гөлшат	129
148	Миләүшә	131
149	Ренат	131

Үрәки (Уракай) мирза Тау ягында башланып Казаннан Түбән Новгород шәһәренә кадәр булган җирләрдә яшәүче татарларның 1609—1618 елларда алып барган милли азатлык көрәшенә җитәкчелек иткән Йанали (Жангали) мирза Илмәмәт баласы була. Йанали мирза— Сөөндекевләр дип Тау ягында һәм Казан артында киң таралган фамилия вәкиле. Ул үзе Казан артында Урмат авылы җирләрен биләп торган була. Йанали мирзаның Йәмәй мирза Хужашев 1617 елда тотып Казанга китерә. Йәмәй мирзаның бу хезмәте өчен патша Михаил Федорович 1638 елның 14 декабрендә Йаналинең утар-җирләрен, аны тотып биргән мирзаның уллары булган Уразгилде һәм Чирүчегә грамота белән беркетә. Йаналинең (Жангалинең), кереш мәкаләдә күрсәтелгәнчә, өч улы була: Үрәкәй (Үрәки), Ижбулат, Айтуган (Битуган?).

Йәмәй мирза Хужашев үзе 1633 елда Смоленск шәһәрәндәгә хезмәтә вакытында сугышта һәлак була.

Шәжәрәнең төп нөсхәсе профессор Габдерахман Таһирҗанов гаиләсендә сакланып, аны гарәп графикасындагы язмадан 1986 елның 1 июнендә Ленинград (Петербург) шәһәрәндә булган вакытыбызда күчәрәп алган идек. Аннан күчәрмә алуға рөхсәт биргән өчен Фатыйма апа Муса кызы Таһирҗановага рәхмәтлебез.

Документтагы тексттан аңлашылганча, шәжәрә профессор Г. Таһирҗановның әтисе Таһирҗан Садыйк улы Әхтәми тарафыннан XX гасыр башларында күчәрәп алынган яки төзелгән.

Аның язмасында түбәндәгә искәртмәләр китерелә: «Гыйльме нәсәб. Әлек заманда безнең авыл Починок Үрәки дип аталып йөртелгән (починок — урысча кечкенә авыл). Соңрак аны Мирзалар дип йөртә башлаганнар (Үрәки мирзага карата).

Үрәки мирза булган һәм, көчлөп чукуындырудан куркып качып, Макылдан монда килеп урнашкан».

Бу искәртмәнең тагын бер кыйммәтле ягы—Үрәкәй мирзаның Макыл авылыннан качып килүен хәбәр итүе.

Безгә мәгълүм булганча, Макыл авылы — Татарстанның Югары Ослан районына керә торган Татар Макылы һәм Урыс Макылы авылларының борынгы исеме. Ул авыллар Татарстанның Яшел Үзән төбәгенә карый торган Олы Хужаш (Большое Ходяшево) һәм Кече Хужаш (Малое Ходяшево) авылларынан ерак түгелләр.

Татар Макылы авылында Идәгәй нәселеннән булган мирзалар яшәгән-легә «Мирас» битләрендә К. Галимов һәм Ф. Бәдретдинова тарафыннан язылып басылган «Макыл авылы» язмасында искә алына. Мәсәлән, Макылда Ишәй мирза улларынан Гали мирза балалары Туйма (Туйкә?) һәм

Ибраһимнарға 1682 елларда Макыл авылында җирләр алынган²³.

Макыл авылында Макыл нәселе мирзаларының XVI гасырда ук яшәгәнлегә хакында хәбәр бар. Макулов фамилиясен йөрткән чукынган мирзалар Краснослободск, Зөя, Бәләбәй өязләренә дә таралганнар²⁴. Мөселманлыкта калган Макуловлар Зөя өязендә яшәгәннәр.

Гомумән, Сөөндөк нәселенәң Макыл тармагы шәҗәрәсен өйрәнәсә һәм төзисә бар.

Сөөндөк мирзаның 600 елга сузылган нәсел тарихы татарларның Төмәннән (Темников) алып Урал буйларына кадәр киңлектә барган тормышын бәян итә. Сөөндөк (Идегәй би) нәселе тарихыбызның бер кызыклы чыганагы булып тора.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Габдуллин Илдус. Татар морзалары // Идел. — 1996. — №8. — 37 б.

² Зәбиров Габделхак. Максуд баба һәм Максудилар. — Казан: ТКН, 2000.

³ Материалы по истории народов СССР. Вып. 6. Татарская АССР. Материалы по истории Татарии второй половины XIX века. Часть первая. — М.-Л. Изд-во АН СССР, 1936. — 73 с.

⁴ Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой 1489—1549 гг. — Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1995.

⁵ Шунда ук — 162—163 бб.

⁶ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — С. 656.

⁷ Посольские книги... — С. 129.

⁸ Шунда ук — 205 б.

⁹ Ермолаев И. П. Казанский край во второй половине XVI—XVII вв. Изд-во Казанского университета, 1980 — С. 20, 21, 23.

¹⁰ Ермолаев И. П. Казанский край... — С. 39.

¹¹ Писцовая книга Казанского уезда 1602—1603 годов. — Издательство Казанского университета, 1978. — С. 87.

¹² Шунда ук.

¹³ Ермолаев И. П. Казанский край. — С. 42.

¹⁴ Шунда ук — 82 б.

¹⁵ Документы по истории Казанского края. — Издательство Казанского университета, 1990. — С. 113.

¹⁶ Шунда ук — 109 б.

¹⁷ Шунда ук.

¹⁸ Источники по истории Татарстана (XVI—XVIII вв.). Казань, 1994. — С. 23—24.

¹⁹ Н. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәнең Сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлегенә. 1314 нче саклау берәмлегенә, 1797 китап.

²⁰ О роде князей Юсуповых. Собрание жизнеописаний их, грамот и писем к ним Российских государей... Часть первая. — СПб., 1866; Часть вторая. — СПб., 1867; Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001; Татарстан Республикасы милли архивы: 1061 ф. —1 тасвир. —1 нче эш; 1834 елгы ревизия дәфтәрләре: 3 ф. —2 тасвир. —48 эш. — 250—268 бб.; 1850 елгы ревизия дәфтәрләре: 3 ф. —1 тасвир. —14838 нче эш. — 13—17, 20—550 бб.

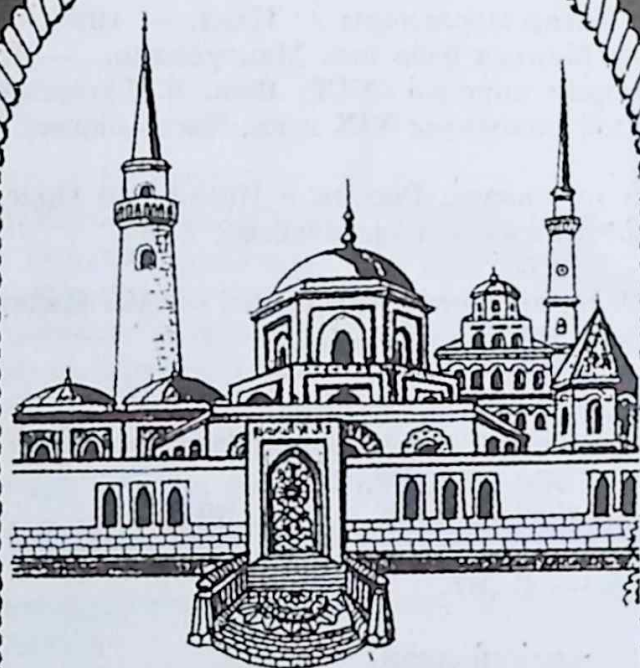
²¹ ТФАның Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Кулъязмалар һәм текстология бүлегенә Мираһсанәсе: 99 ф. —1 тасвир. —273 сак. бер.

²² ТФАның Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты: 99 ф. —1 тасвир. —89 —сак. бер.

²³ Бәдретдинова Ф., Галимов К. Макыл авылы //Мирас. —2001. —№ 8. — 153—155 бб.; Бәдретдинова Ф., Галимов К. Авылларыбыз тарихыннан. Татар Макылы шәҗәрәсе//Дин вә әдәп. —Казан. — 1999. — Октябрь. —18—23 бб.

²⁴ Габдуллин Илдус. Татар морзалары//Идел. —1996. — №4. — 52 б.

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ,
филология фәннәре докторы, академик,
татар халкының Кол Гали исемендәге
Халыкара премиясе лауреаты.

دولت
تاریخی

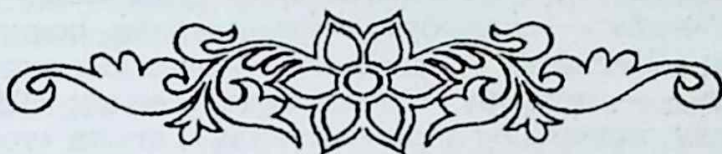
ДӘУЛӘТ
ТАРИХЫ

بۈيۈك بولغار دولتی تاریخی

БӨЕК БОЛГАР КАЛЕНДАРЕ*

(Фәнни-популяр очерк)

3. ЖӘЙ — ЖӘЕЛҮ, КЫШ — КЫСЫЛУ...

Календарьның кулланылышын, аның тагын да камилләшүен халык өчен көндәлек тормышта һәрчак кирәк булып торыуы белән аңлатырга мөмкин. Болгар-татар календарьларында исә дингә бәйле кайбер очракларның аның асылын бозып күрсәткән урыннары да булган. Болар кайбер ай исемнәренә татарча яңгырашында да чагыла.

Билгеле булганча, татарча ай һижри (камәрия елы) календаре гарәп һиж-рәсенә нигезләнган. Биредә так санлы айлар 30ар тәүлектән, җөп санлылары 29ар тәүлектән тора. (Бу исәпкә гади елларда 29 тәүлектән, ә кәбисә елларда 30 тәүлектән торган соңгы ай керми.)

Хәзерге вакытта да Кояш хәрәкәтенә бөтенләй бәйләнмәгән, ә Айның күктән хәрәкәтен визуаль күзәтү нәтижәсендә төзелгән бу календарьның йогынтысы сакланып калган эле. Дини календарьда бүгенге көндә дә айлар-ның исемнәре ай һижрәсе буенча атала.

Татарча «ай» сүзе күк җисемен дә, вакыт берәмлеген дә аңлата. Айның беренче 15 көнен «яңа ай» дип атаганнар, аннан соң «иске ай» дәвам иткән. Мәсәлән, «Яңа айның бишесендә Фатыйма шәһәргә киткән иде, иске айның җидесендә генә әйләнеп кайтты», дип сөйләшү элегрәк бик гадәти булган.

Айның дәвамын энә шулай икегә бүлү Алтын Урдада да киң таралган булган, бу хакта Алтын Урда ханнарының рус руханиларына биргән ярлык-ларындагы хронологиядә бик ачык чагыла («искенә 4 нче, яңаның 10 нчы көне»). Мисалга Туктамышның Польша короле Ягайлога биргән ярлыгын да («яңа рәҗәб аеның сигезендә») алырга була [40, 118, 128 б; 21, 50 б.].

Ә хәзер исә мәселман календарендагы ай исемнәрен карыйк. Айларның болгарча-татарча исемнәре болгар-татар эпиграфик истәлекләре үрнәкләреннән алынды (XII—XIV гасырлар) [236]:

Тәртип саны	Гомуммәселман ай исемнәре ¹	Айда көннәр саны	Болгар-татар эпиграфикасы буенча ай исемнәре (XII—XIV йөзләр)
I	Мөхәrrәм	30	Мөхәrrәм
II	Сафар (сәфәр)	29	Сәфәр
III	Рабигы әл-әүвәл	30	Рәби—I
IV	Рабигы әс-сани	29	Рәби—II
V	Жәмадә әл-әүлә	30	Жәмәди—I
VI	Жәмадә әл-ахирә	29	Жәмәди—II
VII	Рәҗәб	30	Рәҗәб
VIII	Шәгъбан	29	Шәгъбан
IX	Рамадан (рамазан)	30	Рамазан
X	Шәүвәл	29	Шәүвәл
XI	Зә әл-кагъдә	30	Зул кагъдә
XII	Зә әл-хиҗжә	29(30)	Зул хиҗжә

*Дәвамы. Башы журналның 2004 елгы 8 санында.

Айларның ни өчен шулай аталуы хакында гыйльми әдәбиятта берәмтекләп язылган [3, 228]. Жирле чыганақлардан Шәрәфетдин бине Хисаметдин Мәслиминен «Расил-и-Тәварихе Болгари»е моңа мисал була ала. Әлеге китап Болгар шәһәрәннән ерак булмаган Ташбилге авылында язылган². Бу китапта язылганча, ай исемнәренен килеп чыгышы төрле эш процесслары, көнкүреш һәм табигать күренешләре белән бәйләнгән. Алар болгарларга гарәпләр аша кергән. Мәселән, «Мөхәррәм» — тыелган, изге, ә «Сәфәр» сары дигәнне аңлата. «Рәбигы әл-әүвәл» һәм «Рәбигы әс-сани» — беренче рәби һәм икенче рәби. Рәби яз дигән мәгънәне бирә. «Жәмадә әл-әүлә» һәм «Жәмадә әл-ахирә» — беренче жәмади һәм икенче жәмади (жәмадә — суыту, туңу). Бу айлар елның кыраулар башлану, су туңу вакытларына туры килә.

«Рәжәб» — «иржәбу», «сугышлардан, һөжүм итүләрдән тыелып торуны» аңлата; «Шәгъбан» — «шашәба» — аерылып китү, тармаклану; «Рамадан» — «рамида» — көйдөрү мәгънәсендә, эссе ай; «Шәүвәл» — «шәлә» — күтәрү, күтәрелү, күчерү; бу айда «шәүвилү», ягъни «торган жирләреннән күченегез» дигәннәр; «Зә әл-кагъдә» — «кәйдә» — утыру, йортта калу дигән мәгънәдә, ә «Зә әл-хижжә» — «хаж» сүзеннән, бу айда хаж кылу өчен кәгъбәгә килгәннәр.

Хәзер Дунай болгарларының борынгы язма истәлекләреннән мисаллар китерик: аләм (илки әм) — беренче ай; шәгор аләм — икенче ай; вәчәм — өченче ай; тутәм — дүртенче ай, бәхти (бәш) — бишенче ай; алтом — алтынчы ай; шәхтәм — сигезенче ай; твирәм — тугызынчы ай; әни аләм — унынчы ай; вер әни аләм — унберенче ай [126].

Күргәнебезчә, бу исемнәр ай-кояш елы системасында айлар тәртибен генә белдерә.

Ай һижрәсе буенча ел исәпләү системасында башлангыч дата итеп 622 елның 16 июле — жомга көн кабул ителгән. Бу дата һижрәнен беренче елындагы беренче мөхәррәмгә, төгәлрәк итеп әйтсәк, 15 июльдән 16сына каршы төнгә, ягъни жомгага каршы туры килә, чөнки мәселмәннарда тәүлек кояш бату мизгеленнән исәпләнә.

Кояш һижрәсе (шәмсия) елы айлары зодиак йолдызлыклары исемнәрен йөрткәннәр. Ай көннәре саны Кояшның теге яки бу зодиак йолдызлыгы аша үтүенә бәйле була. Унике айдан, аларның жидесе 31әр, дүртесе 30әр тәүлектән, ә ел ахырындагы ай гади елда 28, кәбисә елда 29 тәүлектән торган.

Яңа ел Кояшның Кузы (сарык бәрәне) йолдызлыгына керү, ягъни язгы көн һәм төн тигезләшү вакытыннан башланган. Н. Ф. Катанов үзенен «Шәрык хронологиясе»ндә («Восточная хронология») татарларның язма календарендагы ай исемнәрен саный.

Кояш һижрәсе буенча ай исемнәре һәм аларда көннәр саны:

Тәртип саны	Зодиак йолдызлыгының исеме	Гарәпчә йолдызлык исемнәренен татарчалаптырып әйтелешә	Зодиак йолдызлыгының татарча исеме	Европа календарена туры килү вакыты
I	Овен	Хәмәл	Кузы	20.03—19.04
II	Телец	Сәвер	Үгез	20.04—20.05
III	Близнецы	Жәүза	Игезәкләр	21.05—20.06
IV	Рак	Сәрәтән	Кысла	21.06—22.07
V	Лев	Ә сәд	Арыслан	23.07—22.08
VI	Дева	Сөнбелә	Сөмбел чәчле кыз	23.08—22.09
VII	Весы	Мизан	Бизмән	23.09—22.10
VIII	Скорпион	Гакрәб	Чаян	23.10—21.11
IX	Стрелец	Кавәс	Укчы, жәя	22.11—20.12
X	Козерог	Жәди	Кәксә (кәжә) бәрәне, ылак	21.12—19.01
XI	Водолей	Делу	Сукояр, чиләк	20.01—17.02
XII	Рыбы	Хут	Балыклар	18.02—19.03

Язма календарьда ай исемнәренәң татарчасын да, гарәпчәсен дә кулланганнар [122, 12—13 б.]. Кайбер очракларда ай исемнәре сүриялеләрдән дә алынган: азер (март), нисан (апрель), ияр (май), хазиран (июнь), теммуз (июль), абан (август), әйяголь (сентябрь), тешрин эввель (октябрь), тешрин сани (ноябрь), әннүн әүвәл (декабрь), кәнүн сани (гыйнвар), шүбәт (февраль).

Зодиак йолдызлыклары исемнәре белән төзелгән язма календарь XIX йөзнен икенче яртысына кадәр кулланылган.

Хәзер исә аны манарадагы сәгатьләрнең циферблатларында очратырга мөмкин (Мәскәүдәге Казан вокзалында куелган сәгать).

«Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещенных татар Казанской губернии» (Казан, 1876) авторы Н. Е. Остроумов ай исемнәренәң түбәндәгечә аталышларын китерә:

Айларның тәртип саны	Татарча ай исемнәре	Хәзерге календарь буенча ай исемнәре
I	Агам (ага) кырлач ае	декабрь
II	Әнем кырлач ае	гыйнвар
III	Буш ай	февраль
IV	Нәүрүз ае	март
V	Яз ае	апрель
VI	Сабан ае	май
VII	Жәй ае	июнь
VIII, IX	Челлә айлары	июль, август
X	Ашлык сугу ае	сентябрь
XI	Келәү ае	октябрь
XII	Кыш ае	ноябрь

Унике ай исемненәң икесе кыр эшләренәң тиешле ел вакытында үткәрелүен белдерә (сабан, ашлык сугу), кайберләре дини характерда (келәү — дога кылу), икенчеләре һава торышын (челлә — кибү, ябыгу) яисә ел фасылларын тасвирлыйлар (яз, жәй, кыш). Нәүрүз (ел башы) генә ай тәртибен күрсәтә.

Таблицада күрсәтелгән ай исемнәренәң килеп чыгышлары да кызыклы. Халык сөйләмәндә «кырлач ае» — «салкын ай» дигән мәгънәгә туры килә. Чагыштыру максатында кертелгән «ага» һәм «әнем» сүзләре күбрәк яки азрак дигәнне аңлата: «Әне кырлач тырыша — Ага кырлачтан уздырыйм диеп» [151, 96 б.]. Үзенәң сүзлегендә В. Радлов та әлегә ике салкын айга карата мисал китерә: «Агам кырлач (декабрь)» һәм «Әнем кырлач (гыйнвар)». В. Сбоев фикеренчә, «кырлач сүзе» «корылык» дигән сүздән килеп чыккан (чагыштыр: корышу) булырга тиеш, ягъни «бөтенесен катырып калдыра, табигатьне катырып калдыра торган ай» [182, 45 б.].

«Кырлач» сүзенәң борынгы мәгънәсе хәзерге вакытта бары тик кайбер төрки телләрдә генә сакланып калган: чулым татарларында — «курлач (кылач) ай», ягъни «буранлы ай», кара татарларда — «улу кырлаш» («суык») яисә «кичи кырлаш» («жиңелчә салкын») [49, 60 б.]. Кышкы айларның моңа охшаплы аталышларын чуаш халык календаренда да күрергә мөмкин [176, 238 б.].

«Нәүрүз ай» исеме борынгы фарсы сүзе «noṛus» (ноуруз)дан килеп чыккан, «яңа көн» дигән сүз, ягъни «яңа елның беренче көне». Билгеле булганча, фарсыларда, еврейларда һәм римлеләрдә яңа елның беренче көне мартның 7сендә башланган. Димәк, нәүрүз ае — яңа елның беренче көне башланган ай, яңа ел ае.

«Буш ай»ның исеме — этнографлар аңлатуынча, кыр эшләренән бушаган, шулай ук келәтләр икмәктән бушап калган, үткән ел уңышының бәтә барган ае дигәннән килеп чыккан.

«Челлә ай» безнең карашка — «челек» (кибү, ярылу, сусау, ябыгу) сүзеннән килеп чыккан булырга тиеш [151, 133 б.]. Шунның өчен дә «челлә ае» — корылыклы, эссе ай, ягъни бу айда тереклек дөньясы сусаган, ябыккан.

Шулай итеп, татарча ай исемнәре күпчелек очракларда үзләренәң килеп чыгышлары белән тормыш-көнкүреш ихтыяжлары, аеруча игенчелек эшләре белән бәйләнгәннәр. Ай-кояш календаренң мондый характерда булуы болгар-

ларның борын-борыннан игенчелек белән шөгылләнүләрен раслый [38, 5 б.].

Ай-кояш календаре буенча ел һәрберсе Зәр айдан торган 4 ел фасылына бүленә. Алар тирә-юнь табигатенең сезонлы үзгәреш торына бәйләнгән. Тел галимнәре (лингвистлар) фикеренчә, «жәй» сүзе «жәю-жәелү» фигыленнән килеп чыккан, чөнки бу вакытта табигатькә жан керә һәм анда тормыш тулы куәтенә кайнап тора.

«Көз» — «көзән» (кысылу) дигән тамырдаш сүздән килеп чыккан булырга тиеш, чөнки хәзер дә кулланыла торган «көзән жыеру» сүзе мәгънәсе буенча кысылуга туры килә. Чынлап та, елның бу фасылында үсемлекләр һәм хайваннар дөнъясы кышка хәзерләнә, һавалар салкыная, кыскасы, жанлы табигать физик яктан да кысылу процессы кичерә.

«Кыш» исемненең — «кыс-кысу» фигыленнән килеп чыгуы бик мөмкин. Мәсәлән, казакъ телендә хәзер дә «кыш» сүзен «кыс» дип атыйлар, чөнки «ш» һәм «с» авазларының алмашынуы төрки халыкларда законлы күренеш. Шулай итеп, кышын табигать каты кысыла, бик кискен шартларда кала.

«Яз» сүзе «язылу», «язу» фигыльләренә туры килә, чөнки бу ел фасылы — табигатьнең жанлана башлау чоры.

Биредә без тикшерелгән сүzlәр логик яктан үзара нык бәйлә булган бер бөтенне тәшкил итүне күрәбез: киңәю, жәелү (жәй) — жыелу (көз) — кысылу (кыш) — киңәя башлау (яз).

Ел вакытларының югарыда карап үтелгән төп исемнәреннән тыш, авыл жирләрендә хезмәт эшчәнлегенә бәйлә «сабан-сука өсте», «чәчү өсте», «печән өсте», «урак өсте», «урман өсте» дигән һ. б. аңлатмалар хәзерге вакытта да кулланылышта.

4. ЖОМГАДАН ЖОМГАГА НИЧӘ КӨН?

Кояш чыгышыннан алып аның баешына кадәр булган вакыт — «көн», көн озынлыгы — «көндез», ә көн уртасы «төш» дип атала. Бер кояш чыгышыннан килсә кояш чыгышына кадәр булган вакыт исә «тәүлек» була. Гадәттә, халыкта «ел» сүзе урынына еш кына «ел тәүлегә» дип тә әйтәләр.

Татар халкы тарафыннан төрле тарихи чорларда кулланылган һәртөрле календарьлар атна исемнәренә төп ике төрдә — гомумхалык һәм мәселман формасында булуына китергәннәр. Көн исемнәренә мәселман атамаларының ничек килеп керүен А. Самойлович болай дип аңлаткан: «Урта Азиягә Ислам дине керүенә башлангыч чорында төрек (төрки) халыклары мәселман атнасы исемнәрен фарсы теле аша кабул иткәннәр: жомга — «адине, адина», шимбә — «шәмбе», якшәмбе — «йек шембе», дүшәмбе — «ду шембе», «сишәмбе» — «се шембе», чәршәмбе — «чаһр шембе», пәнжешәмбе — «пенч шембе». Без шушы системаны һич тә үзгәртелмәгән килеш болгар истәлекләрендә дә табабыз» [181, 100 б.].

Билгеле булганча, Ислам дине Урта Азиянең утрак тормыш итүче халыклары арасында VII—VIII гасырларда таралган. Гарәпләрдән ай һижри календаре да (бу календарь буенча айның атналары 7шәр көннән тора) шушы чорда кабул ителгән. Тик Урта Азия халыклары кебек үк, татарлар да атнадагы көн исемнәрен фарсыча атаганнар. Бу болгар-татарларның XII—XIV гасырларга караган эпиграфикасында (кабер ташларында) ачык чагылыш таба.

Хәзер сезгә чагыштыру өчен көннәренә гарәпчә, фарсыча, гомумтөркичә һәм татарча исемнәрен китерәбез [82]:

Татарча	Гарәпчә	Фарсыча	Төрөкчә
Якшәмбе көн	йаум үль-әхәд	рузә йәкшәмбе	пазар күнү
Дүшәмбе көн	йаум үль-иснәен	рузә дошәмбе	пазар иртәсе күнү
Сишәмбе көн	йаум әс-салиса	рузә сәшәмбе	сали күнү
Чәршәмбе көн	йаум үль-арбаа	рузә чаршәмбе	чаршамба күнү
Пәнжешәмбе көн	йаум үль-хамис	рузә панжшәмбе	паршамба күнү
Жомга көн	йаум үль-жума	рузә жоме	жомга күнү
Шимбә көн	йаум үль-әсәбт	рузә шәмбе	жомга иртәсе күнү

Таблицадан күренгәнчә, татарча жомга һәм шимбә фарсычадагы кебек (жәмә, шәмбә) атала, ә атнаның башка көннәре — шимбәгә (шәмбә)³ саннар кушу белән ясалган: йек + шәмбе (якшәмбе) — шимбәдән соң бер көн, до + шәмбе (дүшәмбе) — шимбәдән соң ике көн; сә + шәмбе (сишәмбе) — шимбәдән соң өч көн һ. б.

Атна көн исемнәренәң болай әйтелешә безнең көннәргә язма истәлекләр (кулъязмалар, календарьлар, сүзлекләр һ. б.) аша үтеп кергәннәр.

Жиде көнлек атнаның көннәрен жомгадан жомгага кадәр хисаплаганнар, ә жомга — ял көне, бәйрәм көн булып саналган. Татарларның борынгы бәйрәмнәре булган яз бәйрәме — «сабан туге»н элек бер жомгадан икенче жомгага кадәр бәйрәм иткәннәр [6, 32 б.], ә «жыен» исә сабаннан соң жиде жомга дәвамында төрле авылда төрле исем белән үткәрелгән (тенбер, качалжар, биктау һ. б.) [104, 228 б.].

Атна көннәренәң фарсы исемнәре белән бергә, без XVI йөздә нәшер ителгән гарәп-төрки сүзлегендә якшәмбе (ка(и)рки күн) һәм дүшәмбенәң (ка(и)рки артасы) башка төрле яңгырашлы исемнәрен дә очратабыз [225].

«Ка(и)рки» сүзе, ихтимал, «кер» фигыле һәм «ре» кушылмасыннан ясала һәм «керүче, беренче, башлангыч көн» дигән мәгънәне бирә булса кирәк. Ә «ка(и)рки артасы»ның «керүчедән (башлангычтан) соң беренче көн», ягъни якшәмбедән соңгы беренче көн — дүшәмбе булганлыгы аңлашыла.

XVII гасыр ахырында тарихчы һәм археолог Г. Миллер татарларда атна көннәренәң икесенәң фарсыча түгел, ә нәкъ халык телендә аталганлыгын: пәнжешәмбенәң «кече атна» һәм жомганың «олы атна» булуын искәртеп үтә [127, 82 б.].

Әлбәттә, атна көннәренәң гомумхалык атамалары кинәт кенә барлыкка килмәгәннәр, моның өчен тарихи үсеш кирәк булган.

Хәзер түбәндәге таблицадан атна көннәренәң халык биргән исемнәрен карап үтик:

Атнадагы көннәр	Казан татарлары [181, 98—115 б.]	Мишәрләр [33, 403 б, 110, 52 б.]	Керәшеннәр [181, 108 б.; 151, 24 б., 125, 126 б.]
Дүшәмбе Сишәмбе Чәршәмбе Пәнжешәмбе	— — — кече атна, кече жомга	баш көн буш көн базар кече атна көн, кич атна (кчатна)	тунди көн утлари көн кан көн атна кич
Жомга	атна, жомга, олы жомга	атна көн, атна, жума	татар атнасы көн
Шимбә	атна арты, жомга иртәсе	атна арасы көн (атнарас көн)	атна арты көн, атна кич
Якшәмбе	—	базар көн, урыс атна	урыс атнасы көне

«Баш көн»нең килеп чыгышы хакында Х. Гали, борынгы заманнарда төрки халыклар атнаның бер көнен башлангыч көн итеп кабул иткәннәр һәм «баш көн» — баш, башлангыч, төп дигән мәгънәне аңлата дип уйлый [33, 403 б.]. Самойлович мишәрләрдә дүшәмбенәң исеме «баш көн», ягъни «төп баш көн» дип яза [181, 119 б.].

Татарстан Республикасының Тау ягында яшәүче Подберезье керәшеннәрендә дүшәмбенәң тагын да борынгырак исеме — «тунди көн» сакланып калган [47, 160 б.]. Бу исем «баш, өлкән, беренче көн» дигән мәгънәне аңлатуы бик мөмкин. Борынгы төрки сүзе «тун»ның (алт. «тун пала») «беренче бала, беренче» мәгънәсенә ия булуы билгеле [90, 30 б.].

Шул ук Подберезье керәшеннәрендә сипшәмбе урынына «утлари көн» дигән борынғы сүз сакланып калган (ул «ат» дигән сүзнең иң борынғы төре, аерым алганда, «утлан» — атка атлану) [13, 110 б.]. Чуашларда сипшәмбенен борынғы исеме — «ытларикүн», ягъни «атка атлану көне» [218, 255—256 б.].

Сипшәмбенен мишәрчә «буш көн» дип аталуы да бик борынгыдан килә. Х. Гали язуынча, борынғылар атнаның бер көнен «яман көн» дип атаганнар. Бу көнне алар бик тә җаваплы, мөһим эшләргә тотынмаганнар, һәм шуның өчен дә бу көнне «буш көн» дип йөрткәннәр [33, 403 б.]. Гомумән, соңга таба бу көндә кыр эшләре һ. б. туктатылып торган. Кайбер картлар хәзер дә әле бу көнне юлга чыкмыйлар, янәсе, мөһим эшләрен сипшәмбедә башламау хәерле.

Татар теленен диалектологик сүзлегендә чәршәмбе — «кан көн» дип атала [47, 73 б.]. Борынғы мәжүсиләрдә атнаның өченче көнендә корбан чалу йоласы була һәм шушы йола керәшеннәрдә көн исеме буларак сакланып калган. Мәселән, Казан губернасы Мамадыш өязе керәшеннәрендә «сыйыр курманы», «сарык курманы» (корбаны) йолалары булган [108, 28 б.].

Татарлар пәнҗешәмбене «кече атна» дип тә, «атна кич» дип тә атаганнар. Х. Гали язуынча, җомга көнне халык бәйрәм итеп эшләмәгәнлектән, бу көнгә алдан ук хәстәрлек күрү максаты белән, кешеләр пәнҗешәмбе көнне эшләрен ярты көн алдан тәмамлаганнар. Шулай итеп, пәнҗешәмбе көннен икенче яртысы җомга көненә охшаган һәм шуңа күрә пәнҗешәмбе «кече атна» дип аталган [33, 403 б.]. Моннан күренгәнчә, пәнҗешәмбе, мөселманнарның мәчеттә дога кыла торган көннәре — җомга — «атна көн» белән тыгыз бәйләнгән. Казан татарлары пәнҗешәмбене «кече атна», «кече җомга» дип тә йөрткәннәр, ә җомга көн үзе — «олы җомга» дип аталган.

Мишәрләр җомганы «атна көн», ә керәшеннәр «татар атнасы көне» дип йөрткәннәр. Казан татарлары исә бу көнне «атна» яки «җомга» дип атаганнар. Әмма хәзерге вакытта «атна» сүзе җомга көнне түгел, ә җиде тәүлектән торган вакыт аралыгын аңлата. Кыргызлар исә атнаны «җети күн» («җиде көн»), ә фарсылар һәм үзбәкләр — «һәфте» («җиде») дип йөртәләр.

Бу хәл борынғы татарларның вакыт исәпләүне бер җомгадан икенче җомгага кадәр алып баруларын тагын бер тапкыр раслый. Әлеге вакыт аралыгы соңыннан «атна» дигән исем ала да инде. Моннан тыш җомганың татарча исеме «атна көн» үзенен мәгънәсе ягыннан борынғы болгарларның «ирнәкүән» дигән сүзенә туры килә. Бу сүз 1268 елда куелган бер кабер ташыннан укылды [136, т. II, 5 б.].

Әлеге тәртип буенча татарлар шимбәне «атна арты» яки «җомга иртәсе» (җомгадан соң көн) дип йөрткәннәр. Ә мишәрләр исә «атна арасы көн» («атнараскөн») дип атаганнар.

Якшәмбе элек татарларда — «урис атнасы көн» яки «урс атна», керәшеннәрдә исә «май атнасы» (масленица), «чыбык атнасы» (вербное воскресенье) булган. «Базар көн»нен исеме, мөгаен, атна ахырында ачык мәйданнарда сәүдә оештыру гадәтеннән килеп чыккандыр.

Этимологик анализлар күрсәткәнчә, татарларның борынғы бабалары булган болгарлар, Ислам динен кабул иткәч тә, атнаны җомгадан җомгага кадәр исәпли башлаганнар. Аерым көннәренен исемнәре, мәгънәләре кайбер очракларда үзгәргән, билгеле. Бу бигрәк тә атнаның соңгы көннәрендә сизелә (җомга, якшәмбе), чөнки алар төрле вакытларда, чиратлашып, бәйрәм яки эштән буш көн булып килгәннәр.

Югарыдан күренгәнчә, болгарлар әле борынғы төрки чорда ук (VI—VIII гасырлар) атна уртасы дип аның өченче көнен — чәршәмбене санаганнар булса кирәк (мишәрчә исеме — «базар көн»). Моннан чыгып, татарларда элек атна җиде көннән түгел, ә биш көнә көннән торган дип әйтергә була. Шулай ук борынғы русларда чәршәмбе «среда» — «середина» дип, ә немецларда — *mittwoch* — атна уртасы дип аталган. Соңрак атнага тагын ике көн — шимбә һәм якшәмбе өстәлгән. Шунысы кызыклы, «суббота», еврей сүзе булып, гарәпләр аша килеп кергән, «воскресенье» исә — христиан диненә бәйле яңа исем.

Вакытны болай исәпләү энә шулай көнкүрешкә акрынлык белән булса да үтеп кергән. Ай-кояш календаренен ае башта биш көнлек, ә аннан соң

гына жиде көнлек атналарга бүленгән.

5. ЧУЛПАН — КӨТҮЧЕ ЙОЛДЫЗЫ ИКӘН

Космологик күзаллауларның береләрен без борынгы болгарларда да оц-ратабыз. Жәма әд-Дина ибн Мухан сүзлегендә (XIV гасыр) планета, йолдыз-лар һәм йолдызлыкларның төрки-татарча исемнәре түбәндәгечә бирелгән: Козгын йолдызлыгы, Үгез йолдызлыгы, Ләнкәч (Кысла) йолдызлыгы, Арс-лан йолдызлыгы, Тәрәзә (Үлчәү) йолдызлыгы, Чаян йолдызлыгы, Йәя (Жәя) йолдызлыгы, Оглаг (Кәжә бәрәне) йолдызлыгы, Балыг йолдызлыгы, Улгәр (Улгар), Тимер Казык, Өгәг (Өгек, Гуг юлы) һ. б. XVI—XVII йөзләргә кара-ган татар язма истәлекләрендә кояш системасы — «бөреж» (гарәпчә боруж), горизонт — «фәләк михрабы» («күк йөзе, күк гөмбәзе»), көньяк — «жәнүп», төньяк — «шималь», көнчыгыш — «мәшрикъ», көнбатыш — «мәгъриб» дип аталган.

Жидегән йолдыз яки Зур Жидегән, Чулпан йолдыз, Кече Жидегән яки Чүмеч йолдыз, Бизмән яки Көянтә һ. б. татарларга иң борынгы заманнардан ук иң билгеле күк жисемнәре булганнар.

Халыкның борынгы бер әйтеме:

«Акбүзат йолдыз,
Күкбүзат йолдыз,
Тимерказык бер ялгыз».

Чынлап та, әлеге әйтем шактый ук тормышчан. Чөнки Идел бие дала-ларында күчеп йөрүче кәрваннарга йолдызлар күк жисемнәре буенча ори-ентлашырга да, вакыт исәпләргә дә кирәк булган.

Табигать күренешләрен һәм күктәге яктырткычларның хәрәкәтләрен күзәтү мәкальләрдә, әйтемләрдә, сынамышларда да чагылыш тапкан. Мәсәлән, Тимер Казык йолдызы, горизонтка карата үзенең торышын үзгәртмәве арка-сында, халыкта ориентлашу өчен аерым бер үзәк йолдыз булып саналган.

Юкка гына «Айга карап адашсаң, атыңны Тимер Казыкка бәйлә», «Жидегән йолдыз әйләнә Тимер Казык урынында», дигән әйтемләр килеп чыкмаган. «Тимер Казык синең һәрвакыт сул яңагыңда (яки уң яңагыңда) торсын», — дип, юлчыга кирәкле юлны күрсәтә торган булганнар.

Билгеле булганча, һәр йолдызлык елның һәм тәүлекнең төрле вакытла-рында горизонтка карата төрле торыш ала. Борынгылар исә йолдызлыклар-ның әлеге торышлары буенча тәүлек вакытын да, ел фасылын да билгели алганнар. Әйтик, Жидегән йолдызның Тимер Казык йолдызы тирәсендә тәүлеккә бер тулы әйләнәш ясагы, яки Жидегәнә йөз белән басып торганда, кышкы төн уртасында аның төньяк-көнчыгышта, иртән көньяк-көнчыгыш-та, ә кичен төньяк-көнбатышта булуы борынгыларга билгеле булган.

Төн уртасында Жидегән йолдызның койрыгы юнәлешенә карап ел вакы-тын белү хакындагы әйтем бүгенгәчә сакланган: «Жидегән йолдызның кой-рыгы көнчыгышны күрсәтсә — һәр жирдә яз, көньякка борылса — жәй житәр, көнбатышка караса — көз булып, төньякка юнәлсә кыш килер».

Кояш һәм Айдан кала Чулпан (Венера) иң якты яктырткычлардан сана-ла. Ул якты, нурлы булуы белән күптәннән халыкның игътибарын үзенә жәлеп иткән. Чулпан йолдыз халык ижатында бик популяр образ: «Чулпан Айдан яктырак», «Чулпан калыкты — Ай батты», «Ай янында Чулпан йол-дыз, чакрым ярым арасы» һ.б.

Йолдызның күренү вакыты көтүче көтүне алып чыккан яки алып кайт-кан вакытка туры килгәнлектән, аңа халык «Көтүче йолдызы» — Чулпан исеме биргән (фарсыча «Чупан» — көтүче, чабан).

Кояшка аеруча якын булган планета — Меркурийны татарлар электән үк «Кече Чулпан» дип йөрткәннәр. Халык әйтемләрәндә ул Кояш белән бергә тасвирланган: «Чулпан йолдыз таң белән туа, Кече Чулпан Кояш белән туа».

Гигант планеталарның иң якыны булган Юпитерны язма әдәбиятта «Мөштәри» дип гарәпчә атап йөрткәннәр. Марс планетасының исеме «Кы-зыл йолдыз» булган. Күк йөзендәге иң якты йолдыз — Сириус — «Ачык йолдыз» дип аталган.

Жиргә тонык кына яктылык бирүче аз санлы йолдызлар төркеме — «Иләк йолдыз», ә язма әдәбиятта — «Өлкәр» дип исемләнгән.

Татар халык авыз ижатында башка йолдызлыктарның да күк йөзенә карата торышлары хакында шактый гына мәкальләр һәм әйтемнәр бар. Мәсәлән, «Сәвер килми яз булмый, Жәүза күрми жәй булмый», ягъни горизонтта Сәвер (Телец) йолдызы яз житүне, ә Жәүза (Близнецы) жәй башлануын күрсәтә дигән сүз. «Өлкәр жиргә төшкәндә сыер суга төшә». Өлкәрнең горизонтка иң якын торган вакытыннан алып чын жәй башлана.

Ә менә бу әйтем жир тундырган вакытны аңлата: «Өлкәр батты, жир катты».

Күк йөзендәге иң күп йолдызлар тупланган урынны халык «Киек Каз Юлы» дип атаган, чөнки әлеге йолдызлар төркеменнән ориентлашып язын күчмә кошлар очып кайталар, ә көзен кире кителәр, дип уйлаганнар.

Халык метеорларны — «Атылган йолдыз», ә кометаларны «Койрыклы йолдыз» дип йөрткән. Кагыйдә буларак, татар халык ижатында Койрыклы йолдыз — бәла-каза, афәт символы булып торган («Койрыклы йолдыз — афәткә»).

Халык астрономиясендә вакытны үлчәүнең бик гади ысуллары бар һәм алар мәкальләрдә, әйтемнәрдә сакланып калганнар. Мәсәлән, иң кыска кышкы көннең (төнъяк ярымшарда 21—22 декабрь) күпмегә арта баруын утыртып куелган колга күлгәсенең төш вакытындагы озынлыгы үзгәрүгә карап белгәннәр. «Декабрьдә көн чыпчык адымы кадәр, гыйнварда карга адымы кадәр, ә февральдә ат адымы кадәр озая», дигән әйтем хәзер дә кулланыла.

Халык вакытны үлчәүдә кояш сәгатьләреннән дә файдаланган һәм алар, кагыйдә буларак, манараларга, мәчетләргә керү юлына урнаштырылган булганнар. Ярымтүгәрәк өслегенә вертикаль куелган таяктан төшкән күлгәненң нинди почмак ясавы һәр сәгать саен билгеләнеп торылган. Кояш сәгатьләре жирле вакытны күрсәткәннәр һәм кулланылышта бик уңайлы булганнар.

Татар халкының сөйләм телендә дә, әкиятләрендә дә «беренче этәч вакыты», «икенче этәч вакыты», «өченче этәч вакыты» дигән әйтемнәр бар. Механик сәгатьләр барлыкка килгәнче, халык төнге вакытны этәч кычкыруына карап билгеләгән. Бу гадәт авылларда әле бүгенге көнгә кадәр сакланган. Борынгы болгар гаскәр башлыклары, кәрванбашлар билгеләнгән вакытта уятсын өчен ерак юлга үзләре белән этәчләр дә ала торган булганнар.

Халык фольклорында дәвамлылыгы казанда аш пешеп чыгудан да артмаган иң кыска жәйге төннәр турында риваять бар. Шәрыкны өйрәнүче совет тарихчысы А. П. Ковалевский билгеләвенә караганда, бу риваятьне Идел Болгарстанында яшәүчеләр чыгарганнар.

Әүвәлгеләр Галәмне ничек күз алларына китергәннәр соң? Чыганакларда төрки халыкларының Галәм төзелеше хакындагы борынгы риваятьләре очрый. Тәңре — барлык төрки кабиләләрдә дә күк алласы булып саналган.

XIX гасырның беренче яртысында Казан татарлары арасында борынгы уйгур телендә кулъязма рәвешендә чыккан «Мигъражнамә» («Күккә ашу турында китап») аеруча зур уңыш казана. Ул 1902 елда басылып чыга. Биредә яссы формадагы Жир бик зур балык өстендә тора, ә баш өстендә күк капусы, күктәге яктырткычлар (Кояш, Ай һәм йолдызлар) Жирдән бер үк ераклыкта торалар. Жиргә тоташкан күк гөмбәзе жиде каттан тора дип тасвирланган.

Ә XIX гасырның икенче яртысында Казанда Галәм төзелешен һәм үсешен, күк жисемнәренең килеп чыгышын материалистик сурәтләүче шактый китаплар дөнья күрә. Бу басмаларның авторлары Галәмнең килеп чыгышын Ислам дине тәгълиматларына каршы килеп аңлаталар. Атаклы татар педагогы Шәмсетдин Күлтәси Галәм хакындагы наданлыкны бетерергә күптән вакыт дип яза һәм Европа фәнен кискен яклап чыга. 1899 елда Казанда нәшер ителгән «Хикмәте Жәдидә» дигән хезмәтендә ул, Ислам дине тәгълиматларына каршы килеп, Жир, дөнья һәм атмосфера күренешләре хакында шактый гына гыйльми мәгълүматлар китерә.

Татарлар арасында фәннәрнең европача үсеп китүенә Мөхәммәтфатыйх Заһитов, Салихжан Баруди һ. б. үзләреннән зур өлеш кертәләр. Алар үзләренең хезмәтләрендә дөнья, Галәм, күк жисемнәре хакында дәрәс мәгълүматлар бирергә, прогресс юлыннан барырга чакыралар.

6. XIX ГАСЫР ТАТАР КАЛЕНДАРЬЛАРЫНЫҢ СЕРЕ НИДӘ?

XIX гасырның икенче яртысында Казанның «Азия» типографиясендә татар телендә уку-укыту әдәбияты нәшер ителә башлый. Биредә акрынлап татар мәктәпләре өчен математикадан уку ярдәмлекләре, төрле татарча календарьлар дөнья күрә.

Әлеге календарьларны төзеп бастырып чыгаруда күренекле татар мәгърифәтче-галимнәре К. Насыйри, Г. Фәезханов, язучы Ф. Халиди, Ш. Рәхмәтуллин һ. б. зур активлык күрсәтәләр.

1841 елда Рәхмәтулла Әмирханов тарафыннан төзелгән беренче календарь дөнья күрә. Әлеге календарь «Горрәлек» дип атала. Әмирханов календарьлары 1851, 1853—1896 елларда да нәшер ителә. Бу календарьларда айлар Европа (григориан) календаре буенча бирелә, атна көннәре гарәпчә һәм татарча китерелә, көн озынлыгы, көн башлануы («көн тугу»), көн тәмамлануы («көн бату»), шулай ук Казанда, Әстерханда, Тоболда кояш чыгу һәм бату вакытлары күрсәтелә.

1871 елдан башлап, еллык календарьларны К. Насыйри бастырып чыгара башлый. Алар 1871—1885, 1888—1894, 1896 елларда нәшер ителәләр. Моннан тыш Казан университетының Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсендә 1875, 1880, 1889, 1894 һәм 1897 еллар өчен К. Насыйри төзегән календарьларның кулъязмалары саклана. К. Насыйри календарьлары өстәл календарьлары була һәм анда астрономия (кояш елын санау, Казан округы буенча айларның башлануы, Кояш һәм Ай тотылу буенча белешмәләр), 12 еллык хайван календаре һ. б. турында кыйммәтле мәгълүматлар белән танышырга мөмкин. 1890, 1891, 1894 һәм 1896 еллар өчен төзелгән календарьларда геометрик сызымнар сызу буенча дәресләр тәкъдим ителә, Жир үлчәү инструментлары тасвирлана, биегрәк предметларны үлчәү ысуллары аңлатыла һ. б.

К. Насыйри үзенең календарьлары аша халык арасында табигать фәннәре белемнәрен таратуда зур эш алып бара. Бу календарьлар Казан губернасы татарлары арасында гына түгел, ә аннан читтә дә күпләрдә зур кызыксыну тудыра.

1896 елда, Каюм Насыйридан үрнәк алып, Шәмсетдин Хөсәенов үз календарен чыгара. Анда ел, ай һәм көннәр христиан һәм мөселман (ай) календаре буенча бирелгән. Моннан тыш ул Кояшның зодиак билгеләре буенча хәрәкәт итүен аңлата. Башка календарьлардан аермалы буларак Хөсәенов календаренда елның төрле вакытлары тасвирлана.

1898 елда Әхмәтһади Максудиның (1868—1941) беренче татар стена календаре дөнья күрә. Ул «Таксим-и дивари (стена) календаре» дип атала. Нигездә бу календарь К. Насыйри календарьларынан аерылмый. Анда Россиядә, Иранда, гарәп илләрендә кабул ителгән ай исемнәре, атнадагы көн исемнәре шулай ук мишәрчә, төрекчә, фарсыча һәм гарәпчә дә бирелә.

XX йөз башында «Заман календаре», «Шәрык календаре», төрле киңәш бирү календарьлары татар укучысына җиткерелә. Әлеге календарьлар Октябрь революциясенә кадәрге чорда гади халыкка вакытны исәпләүнең иң гади ысулларын биреп киләләр.

ИСКӘРМӘЛӘР

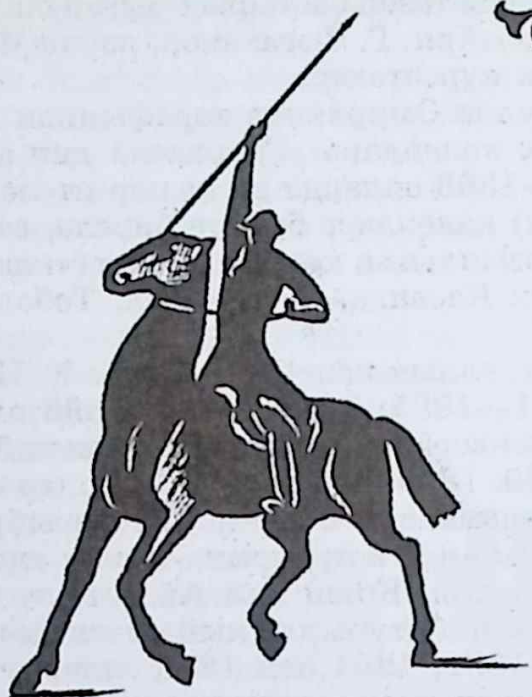
¹ Фарсыларда, суриялеләрдә, казакъларда, калмыкларда һ. б. ай исеменең ничек икәнлеген Корбангали Хәмид-Угълының «Таварихе хамсан шәркъ» дигән китабыннан укып белергә була. Казан, 529—547 битләр.

² Лобачевский исемендәге фәнни китапханәнең сирәк очрый торган китаплар бүлеген. 5 һәм 596 нчы кулъязма.

³ «Шимбә» сүзе курдча көн дигән мәгънәне аңлата. Фарсыларда көн «рүзе», ә гарәпләрдә «йаум».

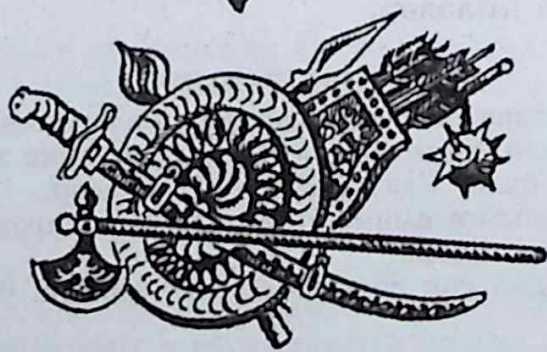
ВАЛЕНТИН БЕРКУТОВ,
педагогика фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасының
атказанган фән эшлеклесе.

(Дәвам бар.)

Татар җадкынын,
мудду азатлык
әһәкәте

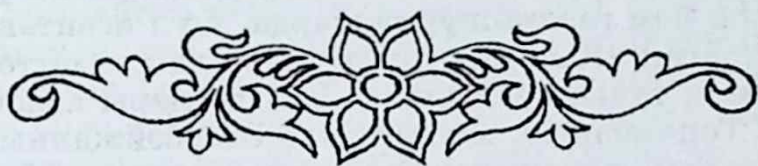
(XVI җасыр ахыры–XXI җасыр башы)

МИРСӘЕТ СОЛТАНГАЛИЕВ

(Фәнни-популяр очерк)

1940 елның 28 гыйнварында СССР Югары суды Хәрби коллегиясенең Мәскәүдәге 25 октябрь урамына урнашкан бинасы подвалында баш артына ату мәселәһе халыклары сәяси эшлеклеләреннән СССР милли-дәүләти төзелеш тарихында иң күренеклесе, фикер иясе, шагыйрь һәм башта Сталинның үз иткәне, аннары юлбашчының үзен иң зур белгеч дип санаган өлкәдә килешмәс, куркыныч оппоненты булган Мирсәет Солтангалиевнең гомерен өзә.

Солтангалиевнең вафатыннан соңгы язмышы гаять зур игътибарга лаек һәм үзенчәлекле. Ул татарлардан беренче булып XX гасыр Жир шарындагы сәяси фикер тарихында «тамгалы шәхес»кә колониаль системаның җимерелү символы — өченче дөнья инкыйлабының «атасы»на әверелә. Чит илләрдә аны «мәселәһе Троцкие һәм Бухарины» дип атап йөрткәннәр. Ул ни бусы, ни тегесе түгел, ә бәлки җиткән җиткән мөстәкыйль шәхес була. Һичшиксез, Шәрык халыклары милли азатлык хәрәкәтендә күренекле эшлеклеләрен тууына 100 ел тулу билгеләп үтелгән көннәрдә 60 нчы елларны колониализмга «кабер казучылардан берсе — Алжирның беренче Президенты Бен Белланың: «Солтангалиев — XX гасырда дөнья аның алдында әжәтле булган кеше», — дип бәя бирүе белән бернинди арттырусыз килешергә кирәк.

Бу хакта дөнья тарихи-сәяси әдәбиятта аның исеме атау ешлыгы һәм совет җәмгыятендә сәяси мәсьәләләр буенча хезмәтләрдә Ленин белән Сталиннан соң ук кулланыла. Солтангалиевнең карашлары һәм эшчәнлегенә карата дөньяның күп телләрендә бихисап монография, мәкалә, чыгышлар, роман һәм повестьлар багышланган. Гарәп язучысы Әхмәд Тунгур аңа һәм көрәштәшләренә Парижда нәшер ителгән китабын багышлаган. Дәрәс, татар шигъриятендә, Ғади Такташның 30 нчы елларда «заказ» белән язылган бер шигъирендә аны хәкәрәтләп телгә алуыннан кала, хәтта хәзергә көнгәчә һични юк. Ихтимал, бәгъзе «ялкынлы» милләтчеләр Солтангалиевне тәүбәгә килмәгән большевик дип санауларына күрәдер. Тик үз илендә пәйгамбәр булмаганлыгы күптәннән билгеле. Дәрәсен әйткәндә, Солтангалиев һәм аның идеяләре фәкать бер генә милләтнең интеллектуаль казанышы түгел, аның эшчәнлегенә, фикерләренә һәм хыяллары Жир шарындагы барча халыклар иминлегенә багышланып, ул әлегә идеягә соңгы сулышына, йөрәгенә соңгы тапкыр тибүенә кадәр тугры кала.

Солтангалиев исеменә күп еллар буена илебездә бозып күрсәтү һәм пычрак сәяси уен объектлар рәвешендә кулланылуын, ә чит илләр тикшеренүчеләренә хак мәгълүмат алудан мәхрүм ителүләрен һәм асылда кыска рәсми хәбәрләр яисә хакыйкәтне ачыклауны кыенлаштырган ялган пропаганда әдәбиятын файдалануга мәжбүр булуларын искә алып, аның тормышындагы төп фактлар һәм басмалар белән таныштырырга кирәк. Аларны белгән хәлдә аның язмышындагы борылмаларда дәрәс юнәлеш алуы җиңеләер иде.

Уфа губернасына кергән Елымбәт авылында 1892 елның 12 июлендә дөньяга килгән Мирсәет Хәйдәргали улы Солтангалиевнең тормыштагы беренче адымнары Россиядә төрле милләт яшьләренекенә хас. Аның инкый-

лаби идеяләр белән мавыгуы Казандагы Татарская учительская школада ук башлана. Анда татар, башкорт һәм Төньяк Кавказдагы төрки халыкларының бик күп күренекле сәясәт, мәдәният эшлеклеләре белем алып чыга. Әлеге мәктәпне тәмамлагач, Мирсәет ачлы-туклы дигәндәй авыл укытучысы, китапханәче вазифасында эшли, шул вакытта ул социаль гаделсезлек сәбәпләрен аңларга тырыша, шуның аркасында хакимият белән каршылыкка керә. Ул инкыйлаби даирәләрнең радикаль элементлары белән багланышка керергә омтылып ясый. Аннары ул Уфага, хатыны нефть магнатлары чыгымнарына төзелгән атаклы хатын-кызлар мәктәбендә укытучы булып эшләгән Бакыга күчә. Ул анда демократик рухтагы журналистлар белән аралаша һәм газета-журналларда, шул исәптән Киров та үз язмаларын бастыра торган «Каспий» дигән газетада хезмәттәшлек итә.

Аның таныш-белешләре һәм дуслары арасында Дәүләт Думасы депутаты А. Топчибашев, мәстәкыйль Әзәрбәйжанның булачак лидеры М. Рәсүлзадә, галим, публицист Әхмәтбәк Цаликов (Цаликати) һәм башкалар кебек эре шәхесләр була. Аларның изге сәгәтләре самодержавие төшерелгәч башлана. Нәкъ менә Рәсүлзадәдән ул бу кешене кулга алындан, ә бәлки үлемнән үктер коткарып калган Коба турында 1907 елда ишетеп белә. Дәрәс, Сталин да 1920 елда Бакы ЧК читлегеннән чыгарып, Рәсүлзадә алдындагы бурычын түли-түләвен, һәм, төрмә сакчыларының каршылык күрсәтүенә карамастан, аны үзенең салонлы вагонында Мәскәүгә алып китә. Әлбәттә инде, Солтангалиев, тәкъдиренә күрә, Сталин белән очрашсын, юлбашчының якын көрәштәше һәм ышанычлы кешесе булудан алып аның кан дошманына әйләнәсенә кадәр кыска, әмма ләкин ялкынлы юл үтәсен белми әле.

Шушы вакыт арасында аның рус әдәбияты классикасы белән кызыксынуы башлана, ул Толстой, Пушкин, Тургенев әсәрләрен тәржемә итеп, төрле басмаларда чыгара. Ул гарәп шәрыгына кагылышлы эчтәлектәге берничә үз хикәясен дә яза. Ул үзен үзенчәлекле педагог, ысулы камил укытучы буларак та таныттырып, Уфа һәм Казан губерналарындагы авыл милли мәктәпләр тәҗрибәсен гомумиләштергән мәкаләләрен үзек матбугатта бастыра, үзе исә байтак педагогик конференцияләргә, җыеннарга катнаша. Солтангалиев Россия төбәкләрендәге милли мәктәпләрнең көн кадагына сугардай мәсьәләләре хакында шактый тирән эчтәлекле мәкаләләр дә язып бастыра. Шул исәптән үзек газета һәм журналларда да.

Әйтик, Россиядәге иң абруйлы мәжмугалардан саналган «Народный учитель» журналының 1913 елгы бер санында аның югары башлангыч мәктәпләр турында яңа канун кертүгә багышланган мәкаләсе басылып чыга. Автор төрле халыклар мәктәпләрендә рус телен өйрәнүнең махсус методикасын эшләү кирәклеген дөгъвалый. Аның бөек татар шагыйре Габдулла Тукайның вафатына багышланган шигыре бүген дә образлылыгы һәм хисләр ихласлыгы белән дулкынландыра. Дәрәс, аны ул вакытта цензура илгәннән илөп нәшер итәләр. Солтангалиевнең йолдызлы сәгәте Казандагы Октябрь, Идел һәм Урал буендагы Гражданныр сугышы вакыйгаларына бәйле. 1917 елның февраль-март айларында аз гына вакытка Петербургта булгач (ул анда Зәки Вәлиди һәм Әхмәтбәк Цаликов тәкъдимнамәсе белән Дәүләт Думасындагы Мөселман фракциясе чакыруы буенча бара), язын ул Казанга күчә килә һәм сәясәт даирәләрдә танылган шәхескә әверелә. Большевиклар юнәлешендә торган күренекле иҗтимагый эшлеклесе, үзенең сәясәт остазы М. Вахитов белән бергә ул бик күп татарлар өчен большевиклар фиркасе юлына төшерүче баскыч булган Мөселман социалистик комитетны оештыруга катнаша. 1917 елның июль аенда Солтангалиев үзе дә шуңа керә.

Гражданныр сугышы елларында татар большевикларының алгы сафында ул Казанда федератив Россиянең бер өлеше буларак игълан ителгән «Идел-Урал» республикасы хөкүмәтен куып таратуга, 1918 елның августында ак чехларның һөҗүм итүе вакытында шәһәрне саклауны оештыруга катнаша. Аның тормышындагы аерым бер сәхифәсен 1919 елның язында Иделгә бәрәп керү һәм деникинчыларга кушылу белән янаган Колчакка каршы көрәшкә актив катнашуы тәшкил итә. Көнчыгыш фронтның (командующие В. И. Шорин) 2 нче армиясе Реввоенсовет әгъзасы сыйфатында Солтангалиев 21 нче дивизиянең сугышчан сафларында Малмыж тирәсендә Нократ елгасын

кичкән дошман гаскәрләренә каршы торуны оештыра. Биредә ул беренче мәртәбә ары таба үзенә сәяси биографиясендә фажигале нәтижеләргә китерү сәбәпчесе булчак Лев Троцкий белән очраша.

1919 ел башында ул, башкорт милли хөкүмәте лидеры Зәки Вәлиди белән яшертен сөйләшүләр алып барып һәм аның советлар хакимияте ягына күчүенә зур көч куеп, Сталин һәм Ленинның үтә — күзгә-күз генә килешкән йөкләмәсен үти. Ул — Солтангалиев — Вәлидине һәм аның штаб башлыгы Алкинны күчеш урынын сайлауны төптән сайларга кирәклеге әйтә һәм моны 5 нче армия урнашкан урында эшләргә кирәк, дип киңәш бирә. Ләкин күчеш командующие Гай булган башкорт гаскәрләре сафындагыларны кыйнап жәзалау һәм хәтта атып үтерүләренә тыя алмаган (яисә теләмәгән) 1 нче армия урнашкан җир аша уздырыла. (Бу башкисәр солдатлар корбаннарыннан берсе күпләр Тукай мирасчысы дип санаган күренекле шагыйрь Шәехзадә Бабич та була.) Әлегә хәл Мортазин командалыгындагы башкорт гаскәрләренә иң сугышчан частларының вакытлыча аклар ягына күчүен китереп чыгара.

Солтангалиевнең 1923 елдагы сәяси фажигасенә рәсми башлангычы да Зәки Вәлиди исеменә бәйле.

М. Солтангалиевнең ялкынлы һәм абруйлы фигурасы мөселман төбәкләрендәге күп лидерларны гына түгел, ә бәлки Коминтерн эше буенча Мәскәүгә килеп йөргән чит илләр коммунистларын да үзенә тартып торган. Ул вакытта ук большевиклар партиясенең күренекле функционерлары Е. Стасова һәм Н. Крестинский аны, дөнья инкыйлабын яклайсы урынга мөселман халыклары мәнфәгатен артыгы белән кайгырта дип санап, аның интернационализмына шикләнеп карый башлыйлар. Алар кешеләргә, аерым алганда Солтангалиевкә мөнәсәбәтә кискен үзгәрәп торучан Сталинны да шушы рухта «эшкәртеп» баралар. Башкорт гаскәрләре Совет хакимиятенә күчүендәге ролен югары бәяләсә дә, Сталин аның хәрби мәсьәләләре Троцкий белән багланышына канәгать булмый... Гәрчә Казан большевикларының лидерлары 1919 елда Солтангалиевне губерна башкарма комитеты рәисе итеп билгеләүне сораган булсалар да (әлегә чорда бу вазифа бик йогынтылы һәм еш кына партия оешмасында җитәкче булу белән янәшә торган), Сталин аны үзәк органнарда файдаланырга карар кыла. Моңың аны кул астында тоту өчен кирәк булганлыгы да ихтимал. Шәхси бер әңгәмә корышу вакытында ул: «Солтангалиев безгә бүредәй каравын дәвам итә әле», — дип искәртә. Хәтта аның вазифаларын өстән-өскә санаганда да исең-акылың китәрлек.

1923 елның язмышыннан узмышы булмаган май аенда М. Солтангалиев Бөтенсоюз Үзәк башкарма комитетындагы Федераль җир комитеты рәисе, Халык хәрби комиссариатының Мөселман хәрби коллегиясе рәисе, Кызыл Армия сәяси идарәсенең Шәрәк бүлгә башлыгы, Татарстанның Мәскәүдәге вәкиле, Милләтләр халык комиссариаты коллегиясе әгъзасы (биредә, мөгаен, ул Сталинның иң ышанычлы кешеләреннән берсе була) урыннарын биләп тора. Бер үк вакытта ул Истанбулдан Бомбей һәм Шанхайга кадәр җирләрдә дөнья инкыйлабы уты кабызу атап куелган кадрлар әзерләү «тимерчеләге» саналган Шәрәк халыкларының Коммунистик университетында лекцияләр укый. Архивларда сакланып калган документларга карап хөкем иткәндә (йөрткәндә), аның лекцияләре зур ихтирам казанган, анда барча курс студентлары йөрәп, араларында тиздән Якын Көнчыгыш, Һиндстан һәм Көнъяк-Көнчыгыш Азиядә марксистлар җирлегендәге азатлык хәрәкәтләрен башлап җибәрү туры килчәк яш революционерлар да була.

Ул бигрәк тә төрек һәм иранлы коммунистлар белән якын багланышта тора, һәм нәкъ менә шушы илләренә советлар җитәкчеләге Шәрәкта инкыйлабның мөһим җирлегә сыйфатында саны. Милләтләр халык комиссариатында ТАССР вәкиле буларак, ул 1912 елгы ачыктан көч-хәл белән котылган республика мәнфәгатьләрен яклап бара. 1920 елны ТАССР оештырылу вакытында Солтангалиевне Ленин Халык комиссарлары Советы рәисе урынына төп кандидатура итеп карый, әмма соңгы мизгелдә Сталин аны тыңлаучан кеше һәм башка Шәрәк республикалары җитәкчеләре арасында абруй казанмаган Сәедгалиев белән алмаштыра. Дөрес, аның карьерасы уңыш-

лы булмый, бер елдан соң ачлыкка интеккән республикадан ашлык чыгарып барган «үтә тырыш» бу кешене жирле (урындагы) коммунистлар эшеннән ала. Ә Сталин исә аны «интернационализмына» күрә Кырым АССР хөкүмәте башлыгы итә.

Сталин кушуы буенча Солтангалиев Тау республикасы, Дагыстан һәм Калмык автономиясен төзү буенча зур оештыру эшләре алып бара. Куелган бурычлар гаять яхшы үтәлсә дә, Сталин Солтангалиевнең Дагыстан белән Чечняны берләштерү тәкъдимен кире кага.

Милләтләр халык комиссариатында эшләгән вакытында аңа шулай ук күп кенә республика вәкиллеләре эшчәнлеген бергә алып баруны да тапшыралар. Профессиональ сәясәтче буларак, М. Х. Солтангалиевнең этнограф, төрки халыклары һәм мәселман дөнъясы горейф-гадәтләре һәм традицияләренең эре белгече булганлыгын аеруча искәртеп үтәргә кирәк. Ул Кавказ халыклары, аеруча Төнъяк Кавказ тауларында яшәүчеләрнең тарихын, горейф-гадәтләрен һәм традицияләрен яхшы белгән. Ул моңсу юмор белән тау кешесенә аның Коръян тотып ант итмәгәнлегенә тиклем ышаныч юк, тик әле бу нәрсәгә дә ышанырлык түгел, чөнки аның холык-фигыле Исламга кадәрге гадәтләр белән ачыклана, дип язган.

1919 елдан башлап Сталин аңа хикмәтен фәкать читләтелгән фактлардан гына ачыкларга мөмкин булган берничә эш тапшыра. 1919 елда Советлар Россиясенә Һиндстан мәселман лидерларыннан берсе булган Бәрәкәтулла белән үзен озатып йөрүче берничә аркадашы, шулар арасында ул вакытта чит илдә яшәгән күренекле татар дин белгече Рәшит Ибраһимов килә. Аларның һәркайсы сугыш елларында алманнар яклы карашта торып, инглизләргә каршы булалар. Бәрәкәтулла сөйләшүләр алып баруда үз дусты — Әфганстан короле Аманулланың шәхсән йомышы белән дә килә. Аларны һичкичекмәстән Ленин кабул итеп, берничә әңгәмә барышында Шәрыктә Англиянең йогынтысына аяк чалу өчен уртак акцияләр үткөрү ниятләнә. Алар арасынан кайберсе Шәрык халыкларының империализмга каршы юнәлтелгән корылтаен үткәрүдән инглизләргә каршы чыгышларны берләштерүнең үзәген оештыру һәм кайбер башка чаралардан гыйбарәт. Ленин тәкъдиме белән Бәрәкәтулла Россия мәселман халыкларына мөрәжәгать итеп, аларны инглиз империалистларына каршы изге сугышка өнди.

Әлегә мөрәжәгать партиянең Үзәк Комитеты тарафыннан хупланып Кызыл Армиядә дә, шулай ук байтак мәселманнар катнашкан Колчак гаскәрләрендә дә пропаганда эшенең мөһим документы буларак тәкъдим ителә. Бәрәкәтулла, Муса Бигиев һәм Рәшит Ибраһимовның дини эшлеклеләр, зыялылар белән очрашулар үткәрәп, Идел буенда сәяхәтә вакытында М. Солтангалиев Бәрәкәтулланы күз уңынан төшермичә озатып йөри. Соңыннан Ибраһимов төрек коммунистларының лидеры Мостафа Сөбхи тәкъдиме белән фронтларның берсендәге аерым бүлек аркылы Якын Көнчыгышта инглиз гаскәрләрен таркату эшләре алып бару өчен чит илгә озатыла. Соңрак ул тарихка советларның кара дошманы сурәтендә кереп кала һәм гомеренең соңгы елларын Япониядә уздыра. Чынында ни булганлыгын фәкать махсус органнар гына белә.

Солтангалиев Сталинның Якын Көнчыгыштагы иң күренекле фигура булган Төркиянең элеккеге идарәчесе Әнвәр паша белән әңгәмәсе вакытында тәржемәче вазифасын үти. Ә ул — Әнвәр паша Алманиядә Радек белән очрашуыннан соң Россиягә Ленин белән Троцкий чакыргач килә. Сүз Һиндстанның төнъягында инглизләргә каршы фетнә оештыру турында бара. Калганы мәгълүм: «яклар» килешә алмый, Әнвәр паша, үз сәяси «кәртен сугыш», Урта Азиядә Россиягә каршы түнтәрешне җитәкли. Әлегә һәр ике хал Солтангалиевне тикшерү эшләрендә чагылыш тапмый, ул үзе дә, тикшерүчеләр дә ике як өчен артык куркыныч дип саный.

Ул арада М. Солтангалиев башы турысындагы болытлар куера башлый. Ул тәгаен ВЧКның (Бөтенсоюз гадәттән тыш комиссия) Көнчыгыш аерым бүлегендәге 14 нче махсус бүлек нигезендә яңа гына төзелгән ГПУ (Баш сәяси идарә) беренче эре фигура буларак эшкәртмәгә алына. Әлегә Шәрык бүлегенә Төркестан, Кавказ, Башкортстан, Татарстан, Кырым автономияле республикаларында, Хива һәм Бохарада чекистлар эшен җитәкләү бурычы

куелып, әлеге структураны төзү турындагы боерыкта күрсәтелгәнчә, болар үзенчәлекле шәрык контрреволюциясе һәм шәрык шпионлыгына каршы көрәш оештырырга тиеш була. Моның житәкчесе итеп шушыңынчы «күренмәс фронт»ның күп кенә өлкәләрендә, шул исәптән Урта Азиядә эшләгән танылган чекист Яков Петерс куела. Гәрчә аның мәселман республикалары лидерлары белән барча багланышларын, шулай ук әлеге лидерларның үзләренең сәяси карашларын ачыклауны максат итеп куйган «2 нче парламент» тикшеренү (оператив) эшен тикшерү кысаларында Солтангалиев артыннан шымчылык чекистлар тарафыннан, ихтимал, 1932 ел азагында куелган булса да, күралмау (сөйкемсез сөяккә әйләнү) билгеләре күпкә алдан күзәтелә инде. Мәнә фәкать бер генә мисал. 1920 елның сентябрь аенда Бақыда Шәрык халыкларының корылтае үткәрелеп, ул төрле юнәлеш тоткан эшлеклеләр, шул исәптән Әнвәр паша һәм шунда яшертен килгән Зәки Вәлиди катнашындагы гаять шаукымлы сәяси тамаша. Ошбу жыйында империалистларга каршы кызыл байрак астында изге сугыш — газават игълан ителә. Съезд житәкчеләре Зиновьев белән Радек шәхсән Солтангалиевнең килүен һәм чыгыш ясавын сорыйлар. Сталин исә аның кая да булса чыгып китүен катгый тыя.

1921 елдан башлап М. Солтангалиев Сталинның милли мәсьәлә хакындагы әллә ничә карарлары белән килешми. Нәкъ менә шул чакта ул федерация урынына «панруслык» нигезендә яңа «кызыл империя» килгәнлегенә турындагы фикергә килә. Коминтерн конгрессы алдыннан ул Шәрыкнең инкыйлаби көч-күәтен тиешенчә бәяләп житкөрмәвә һәм, гомумдемократия таләпләренә зыян кылып, сыйынфый көрәш ролен артыграк санаганы өчен Ленин белән бәхәскә керә. Ленин М. Солтангалиевнең бүтәнчә фикер йөртүенә шактый түземле карый. Аның Сталинга капма-каршы тору карарын һәм кыюлыгын тегенәң гамәлләренә хасталы Ленинның канәгатьсез каравы һәм, савыгуы ихтималында (шуңа ышаныч та пәйда була) генсекның сәяси карьерасы түбән тәгәри башлау турындагы мәгълүмат та ныгытып куя... Вә ләкин Ленинны багланышлар алып барудан дучар ителәр һәм Зиновьев белән Каменев чынлыкта аңа хыянәт ителәр. Троцкий да икеләнәп кала.

Ул арада халык комиссары һәм коллегия әгъзалары арасындагы каршылык көчәя бара. Мәсьәләләрнең берсе хакында фикер алышуда аның Сталинга атап: «Республикалар мөстәкыйльлегендә уйнавыгыздан туктагыз», — дигән сүзә һәм СССР оештырылу алдыннан РСФСР Советларының X съезд фракциясендә барча республикаларның хокукларын тигезләү таләбе белән чыгыш ясавы сәяси зыянлы дип кабул ителә. Кавказ артында жирле органны ныгыту кирәклегенә сылтавы белән Солтангалиевне «сөрәп жибәрү» омтылышы барып чыкмый. Республикаларның Федераль жир комитетында үзләренең хокукларын Солтангалиевтән дә яхшырак якламас дип санаган вәкилләре Үзәк Комитетка ризасызлык (протест) белдерү белән мөрәжәгать ителәр. Ул чагында мондый фикерләргә күз-колак сала торган булалар әле.

М. Солтангалиевнең беренче тапкыр Ленин катнашмаган XII партия съезды алдыннан үз-үзен тотышы Сталинны чыгырыннан чыгара. Делегатлар аны иң киме беренче утырышны ачып жибәргәндә күренер дип көтәләр. Ни аяныч, бу хәл булмый кала. Әле съездга кадәр үк Солтангалиев милли республикалар башлыклары Н. Нариманов, Ф. Махарадзе, П. Мдивани, Т. Рыскулов һәм кайбер бүтән делегатлар белән съездда һәм, аеруча, милли секциядә көтеләсе дискуссиядә уртаң гоман-фигыль тоту хакында уй-фикер алыша. Чынында бу консультацияләрдә партия уставын бозардай бер нәрсә дә булмый. Солтангалиев үзе дә делегат бит. Киңәшмәләр «Париж» кунакханәсендә (хәзер бу урында Дәүләт Думасы утырышлары үтә торган бина тора) Н. Нариманов төшкән бүлмәдә уза. Әңгәмәләрнең ни хакта икәнлегенә шундук Сталинга билгеле була бара. Тикшерү эшләре материалларыннан белгәнәбезчә, агентура хезмәте йоклап ятмый, Солтангалиевнең хәтта интим тормышы да күзәтүдә тотыла. Кайнар бәхәсләр (дебатлар) 1923 елның 25 апрелендә съездның милли секциясе утырышында жәелеп китә. Аның эш башы ук драматизм белән мөлдәрәмә тулган була инде: Сталинның Солтангалиевкә кул биреп күрешмәвә бөтенесенә күзәнә бәреләп тора. М. Фрунзе, Х. Раковский, П. Мдивани кебекләр үз чыгышларында Сталин докла-

дындагы кайбер нәтижә ясауларны тәнкыйть итәләр. Шунда үтә ялкынлы чыгыш, көтелгәннәнчә, Солтангалиевнеке була; ул үз сүзенең ахырында: «Милли мәсьәләне Сталин куйганча хәл итеп булмый», — дип белдерә. Шуннан соң Солтангалиевнең язмышы ахырынача хәл ителеп куела инде. 4 май көнендә Үзәк Контроль комиссиясе (ЦКК) бинасында ул партиядән чыгарыла һәм, кулга алынып, Лубянкадагы төрмәгә озатыла.

Ни хикмәт, партия съездының төгәлләнүенә ун көн узганнан соң Ленин шундагы бер делегатның сәяси гаепләү белән кулга алынуын белде микән? Мөгаен, аңа бу хакта хәбәр житкерелсә дә, нәрсәдер тәгаен үзгәрмәстер иде инде. Шул ук вакытта милли мәсьәлә, ә чынында РКП(б) Үзәк Комитеты пленумында катнашучыларның составы буенча тиз тотып киңәшмә үткәргә хәзерлек башлана. Анда Политбюро әгъзалары һәм кандидатлары булган кешеләрнең унбереннән тугызы катнаша. Хәер, киңәшмәгә катнашучылар исемлегендә Н. Крупская булмаса да, фотосурәттә ул Ярославский белән бергә беренче рәттә утыра. Аның афәтле вакыйгалар турында ышанычлы чыганактан белергә теләгән Ленин йомышын үтәве ихтималын да игътибардан читтә калдырырга ярамый.

Төбәкләрдәге партия комитетларына җибәрелгән телеграммада бу киңәшмә делегациясе составына проблемаларга капма-каршы карашта торган хезмәткәрләр дә кертелергә тиешлеге аерым билгеләнә, хәтта «антагонистлар» дигән сүз дә кулланыла. Киңәшмә Кремльдәге залларның берсендә 1923 елның 9 июнендә ачыла. Бу вакытка Политбюроның аеруча йогынтылы әгъзаларының бер өлеше Лениннан соң хакимиятне ничек бүлешү турында ниятләр кора инде. Хакимиятнең югарыгы эшелоннарында нинди чолганыш башланганлыгын күз алдына китереп була инде. Ул вакытта аеруча йогынтылы лидерлар төркеменнән берсе «триумвират», ягъни Зиновьев, Каменев һәм Сталин — сәяси кушаматлар тагу остасы Троцкийның үтле билгеләмәсе буенча «оетки» тора. Көн тәртибенә беренче итеп куелган Солтангалиев эшенә Куйбышевның «бу киңәшмә солых түгел, ә — кылыч» дигән сүзләре очкын очырып җибәрә. Катнашучылар Троцкийның: «Яшереп тормыйм, мине милли мәсьәлә белән шөгыйльләнәргә кузгаткан бер нәрсә бар әле, бу — мине шуңа өндәгән Ленинның хосусән хаты», — дигән сәер белдерүенә игътибар итәләр.

Без хәзер беләбез инде: Ленин, Сталин белән Зиновьевка белдермәстән, чыннан да Троцкийга Сталин, Каменев һәм Дзержинскийның бөөкдержавачылык кизәнүләрен «төзәтергә» тәкъдим итә һәм моңа теләктәш булырга вәгъдә бирә. Эмма Троцкий бу йомышны үтәүдән тайчына. Биш елдан соң Зиновьев белән Каменев М. Солтангалиев эшендә Сталинга «кан исе сиздерүләре» һәм тегенең моңа ошавы өчен үкенәләр. Билгеләмәнең барча чурлыгына карамастан, асылда ул хак — нәкъ менә шушы эштә Сталин партиядә башкача фикер йөртүгә каршы көрәштә махсус хезмәт «технологиясе» ны сыный. Үзенең нейтраль калуына Троцкий да үкенә. Киңәшмәдә ул Шәрык республикаларына карата шактый кырыс позициядә тора һәм, тигезлек хакындагы таләпләрне күз алдында тотып, «ары таба узмаска» дигән язулы багана куярга кирәк дип белдерә. Ошбу «алдан күрү»гә (зирәклеkkә) партия балтасы үз муеннарына төшкәндә генә ирешәләр.

Киңәшмәдә Сталин, Троцкий, Зиновьев, Куйбышев һәм рәислек итүче Каменев зур активлык күрсәтә. Фикер алышу барышында чыгыш ясау, кисәтү, реплика (сүз кыстыру) рәвешендә Сталин белән Троцкий 30 тапкырдан артык катнаша. Катнашучылар арасында 20 республика һәм өлкәдән килгән 60 партия һәм совет лидерларыннан тыш Үзәк Комитетның 28 әгъзасы һәм кандидаты, Үзәк Контроль комиссиясенең 7 әгъзасы була. Алар арасында Орджоникидзе, Микоян, Фрунзе, Чубарь, Каганович, Киров, Бубнов, Радек, Молотов, Томский, Ярославский һәм башкалар була. Ни хикмәт, Дзержинский булмый. Шунысы кызык: 30 нчы еллар башында диссидент буласы Рютин әлеге киңәшмәдә Дагыстан ягын яклай. Беренче мәсьәлә — «Солтангалиев эше» буенча барысы 21 кеше чыгыш ясый. Республикадагы хәлләр турындагы икенче мәсьәлә буенча фикер алышу вакытында күпләр шулай ук Милләтләр эше комиссариаты коллегиясенең элеккеге әгъзасының «гөнаһлары»на кагылалар. Большевиклар партиясенең II съездыннан

алып 90 нчы еллар башында драматик рәвештә гаип булганына чаклы йөз еллык тарихын күз алдыннан үткәргәндә шуны расларга мөмкин: әлеге киңәшмә милли мәсьәлә төрле яктан каралып, нәтижәле карар кабул ителгән беренче һәм соңгы югары форум була.

Киңәшмә уздырылган вакытта Солтангалиев Лубянкада ОГПУның Шәрәк бүлгә карамагында тотыла, 7 нче майдан алып аннан бик еш сорау алалар һәм аңа көчле психологик басым ясылар. Ул вакытта шундый югары рангтагы кешеләргә физик яктан тәәсир итү ысулларын кулланмыйлар әле. Беренче сорау алуларны исемнәре «милли тайпылыш» («национал-уклонизм») буенча күп гаепләүләр белән бәйлә булган Шәрәк бүлгә башлыгы Я. Петерс һәм Я. Агранов алып бара. Сүз уңаеннан Солтангалиевнең алардан озаграк яшәп калганлыгын әйтеп узарга кирәк — Петерс һәм Агранов 1937 елда атып үтерелә. Солтангалиев эшә буенча Куйбышев чыгыш ясый. Сталин Солтангалиев турында үзенә милли мәсьәлә буенча докладында, шулай ук киңәшмә барышындагы кыска чыгышларында һәм бәхәслә сүзләрендә берничә тапкыр искә алып үтә.

Гаепләү Солтангалиевнең урындагы хезмәткәрләргә партиянең милли мәсьәләләрдә төп положениеләренә тормышка ашыру буенча берничә хатына нигезләнә. Аларда партиянең кайбер эшлеклеләре, аерым алганда Орджоникидзе, Калинин һәм Сапронов алып барган эшләргә тәнкыйть сүзләре әйтелгән була. Иң киң күләмле хат Сталинга яшерен хәбәр биреп торучының шактый якынча гына эчтәлектәгә аңлатмасы белән җиткерелә. Моннан тыш Солтангалиевнең Башкортстан мәгариф халык комиссары А. Әдһәмовка примитив яшертен ысул белән язылган язмасында Урта Азиядә булып, басмачылар хәрәкәтә җитәкчеләреннән берсенә әйләнгән З. Вәлиди белән элементә урнаштырырга кирәк дигән тәкъдимә әйтелә. Ләкин 1923 ел башында, газеталар хәбәр иткәнчә, аның белән совет хакимияте арасында басмачылар сафыннан китү турында «зондаж» алып барыла. Андый сөйләшүләренә булганлыгы аерым-ачык, чөнки киңәшмәдә РКП(б)ның Урта Азия бюросының, үз хаталарын таныган сурәттә, З. Вәлидигә амнистия бирергә әзер икәнлегә һәм аңа алга таба илнең шәрәк төбәкләрендә эшләү тыелганлыгы белдерелә. Андый амнистияләр үрнәгә була инде; мисал өчен, әйтик, якынча шундый ук шартларда күренекле алашорданчылар А. Букейханов, В. Таначев, Хәрби Шураның элеккегә башлыгы И. Алкин амнистияләнә.

Лубянка камерасында Сталин белән Троцкийга язган аңлатмасында М. Солтангалиев үзен Совет властә өчен югалмаган дип санаган һәм күренекле тарихчы, кайнар сәяси эшлекле дип бәяләгән Вәлидовка йогынты ясарга теләгәнлеген белдерә. Тикшерү эшеннән күренгәнчә, ОГПУ рәисенең урынбасары В. Менжинский Сталинга хәбәр биреп торучыларның Солтангалиевнең чит ил илчеләгә һәм басмачылар белән багланышы турындагы өлешә шик уята һәм аны сак астында тотуның кирәгә юк, дип белдерә. Политбюро һәм Оештыру бюросының кайбер әгъзалары да кулга алынуның хаксызлыгын аңлый башлайлар. Политбюро кушуы буенча Солтангалиев эшә тапшырылган Р. Дзержинский, вакыты җитмәүнә сәбәп итеп, аны тикшерүдән баш тарта һәм 21 майда бу хакта Үзәк Комитетка хәбәр итә.

Дзержинский «мөселман» эшләренә карата кайвакытта беркадәр «үзгә карашта» тора. Әйтик, күренекле чекистлар — ВЧКның яшерен бүлгә мөдирә Самсонов белән Петерсның мөселман руханиларын таркату өчен агентура мөмкинлекләрен файдаланырга кирәк дигән тәкъдимәнә ул: «Куркының нәрсә, һәм безгә моңа алынырга кирәк түгел», — дип җавап бирә. Инде 1922 елда ук аның Сталин һәм бигрәк тә партиянең эчкә эшләрен алып барган Молотов белән мөнәсәбәтә еш кына киеренкеләнә. Бу хакта 1937 елны Сталин шактый ачык белдерә. Сталин эшләрендә Молотовның коммунистларга юл элементләре халык комиссары сыйфатында күрсәтмәләр бирергә теләгән Дзержинскийга карата шикаять язуы бар.

Әле киңәшмә алдыннан ук — 19 майда Политбюро Үзәк Контроль комиссиясенә Солтангалиевкә кулланылган чараны үзгәртәргә, ягъни аны азат итү турында тәкъдим ясый. Әмма әлеге киңәшмәгә Сталин катнашмый, һәм шул вакытта көтелмәгән хәл килеп чыга: Политбюро тәкъдимән тикшергәч, Үзәк Контроль комиссиясә Президиумы аны үтәүдән баш тарта һәм Ярослав

лавскийга аңлатма тексты эзерләүне, ә Куйбышевка киңәшмәдә чыгыш ясауны тапшыра. Күрәсең, әлегә «бунт» Сталин күрсәтмәсе буенча килеп чыккандыр.

Киңәшмә Солтангалиевне партиядән чыгаруны һәм барча житәкчелек итү вазифаларыннан алуны раслый. Киреләнүчене үлем җәзасына кадәр тартуны таләп иткән кайбер төбәк юлбашчыларынан аермалы буларак, Сталин тыштан лояльлек саклый һәм Солтангалиевкә эш бирергә кирәк дип белдерә. Шуны искәреп китик: Сталин кирәк булган очракта мөгамәләдә шактый зыялы һәм толерантлы була белә, иң кимендә шул чорда. Моны юлбашчылар арасында Сталин, ихтимал, «большевикларча булмаган кече күңелгә ия» тәрбиялә һәм эшлекле бердәнбер кешедер, дип, Толстойның кызы Александра үзенә истәлекләрендә билгеләп үтә. Без аның Солтангалиевкә чын мөнәсәбәтен киңәшмә барышында Зиновьевка һәм Бухаринга ачыктан-ачык язмаларында да күрәбез.

Социаль-сәяси тарихның Россия дәүләт архивындагы Сталин фондында тарихчы М. Леушин күптән түгел Солтангалиев эшен тикшергән вакытта юлбашчылар бер-берсенә юллаган берничә язманы ачыклады. Алар без күптәннән фаразлаганны тагын бер мәртәбә раслый. Солтангалиев үзе дә белгән иң мөһим нәрсә башкача карашта торган лидерны сәяси юкка чыгару процессының төп хәрәкәтчесе кем булганлыгынан гыйбарәт. Шулай ук президиумда утырган Зиновьев белән Бухарин Сталинга җибәргән язмаларында шактый кыюсыз рәвештә, тик Солтангалиевне гаепләү формулировкасын беркадәр йомшарту тәкъдим ителә: Зиновьев барысын да «шомарак» үткәрергә сорый, ә Бухарин Солтангалиевтән газап чигүче ясарга кирәк түгел, бу милләтчеләрне куркытыр, дип саный. 1923 ел бара бит, әле Ленин исән, тик аның Сталин колачлап булмастай власть туплады дигән формуласы хак.

Сталинның җаваплары туры, шактый тупас һәм үзенчә чын күңелдән чыккан. Ул Зиновьевка: «Сез барыгыз да артыгы белән куркасыз, шайтан алгыры. Алай ярамый. Ст.», — дип яза. Башкасында ул Солтангалиевнең Троцкий кешесе, һәм бу аның өчен төп нәрсә булганлыгына басым ясый. Ә Бухаринга ул гади һәм аңлаешлы итеп: «Шайтаным олак...» —дип җавап бирә. Монда аңлатма биреп торуның хажәте юк.

Лубянкада 45 көн буена тотканнан соң Солтангалиевне азат итәләр. Аны Сталин кабул итеп, партиядән чыгарылуы турындагы карарны бер елдан соң яңадан тикшерергә вәгъдә итә.

1924 ел килеп җитә. Ленин вафат була. Сталинның шәхси хакимияте арта. Рәсми рәвештә Үзәк Комитет номенклатурасы — билгеләнүе фәкать Үзәк Комитет Секретариаты һәм Оештыру бюросы хуплагач кына гамәлгә аша торган вазифалар исемлегенә раслана. Гадәттә илнең барлык өлкәләрендә 7 меңнән артык кеше биләгән төп урыннарның һичберсе Сталин һәм ярдәмчеләренең үткер күзгә төшмичә үтә алмый. Барча билгеләүләр һәм урыннан урынга күчерүләр, шулай ук резервта торулар катгый күзәтүдә тотыла. Ул вакытта партиялеләр арасында «Сталин астында йөрү», ягъни билгеләнү яисә күчәрелү дигән гыйбарә таралган була.

Сталинның вәгъдәсен исендә тоткан хәлдә 1924 елның декабрендә Солтангалиев, үз хаталарын танып, эмма советларга каршы ниятләрен һәм эшчәнлеген кире кагып, Үзәк Контроль комиссиясенә (ЦКК) апелляция язып тапшыра. Ул үзенә гаеп итеп ягылган нәрсәләрдән күбесенә партиянең XII съезды карарларында һәм Үзәк Комитетның шуннан соңгы карарларында яктыртылган дип раслый. Ул Сталинның үзенә партиягә яңадан әйләнеп кайтырга омтылышына һәм, Бақыдагы инкыйлаби эшен искә алып, партия стажын билгеләүгә хәрхәшкә карагына куанганын яшерми. Сукуыр беркатлылык!

М. Солтангалиевнең тикшерү эшендә Ярославскийның Шкирятовка юллаган язмасы бар: «Ип. Сталин эшләрендәгә резолюция. Ялга киткәндә ул шулай хәл итүне сорады». Солтангалиевнең үтенечен карап, Үзәк Контроль комиссиясенә партия коллегиясе аның «РКП әгъзасы хокукларын кайтару турында»гы гозерен кире кага. Ярославскийның Генераль Секретарь ихтиярына һичсүзсез буйсынып торуын белгән хәлдә Сталинның Солтангалиев

эшэндәге резолюциянең ни рәвешле икәнлеген күз алдына китерергә мөмкин.

1923 елдан соң М. Солтангалиев сәясәи кагылу-сугылу хәлендә яши, «Охотсоюз» да вак чиновник вазифасын башкара. Аның чит илгә качып китү мөмкинлеген булып, ул анда, әлбәттә, эре фигураларның берсе саналыр иде. Бари Баттал белән Муса Бигиев шундый юлны сайлый. Ләкин Солтангалиев ил белән, иң мөһиме, һичнигә карамастан, үзе ышанган идеология белән арасын өзә алмый. Ул әдәби эшчәнлек белән дә шөгыльләнәп карый: татар язучылары әсәрләренәң жыентыгын редакцияли, «Защита страсти» дигән романын язарга тотына.

Ул инкыйлаб барлыкка китергән Совет дәүләтенең язмышы турында (ә ул аның таркалачагын яши башлавының беренче елларында ук әүлияләргә фаразлый инде), дөньяда барган процесслар, дөнья язмышында Шәрыкнең киң мәгънәдәге роле турында газапланып уйлана. Бу фикерләр киләчәктә языласы китаплары һәм мәкаләләренәң язмалар, фрагментлар рәвешендәге өлешләре 1928 елда икенче тапкыр кулга алынуы вакытында тартып алына. Алар М. Солтангалиевнең, кызганычка каршы, XX гасырның 90 нчы елларында чынга ашкан, сәясәи фикерләү тирәнлегенә һәм күрәзәлегенә хакында уй йөртәргә мөмкинлек бирә.

Аерым алганда, ул хәтта СССРның кайсыдыр бер ил белән җиңүле сугышы да империянең котылгысыз таркалуын тоткарлый алмаячак дип саный. Әлбәттә, ул әлеге процессның төгәл фигурантын да, инкыйлабның броневик урынына троллейбуска менеп басачак ясин чыгуысын да, яңа Керенский — анда-монда бәреләп-сугылып йөргән Горбачев исемен дә, Корнилов мирасчылары — ГКЧПчыларның гамәл-хәрәкәтен дә, үз холыкларының ихтиярына каршы барып, Беловежьеда СССРның таркалуы турындагы актка имза салган өчлекнең исемнәрен дә белә алмый. Әмма булчак вакыйгаларның кысаларын ул гажәеп төгәл итеп алдан әйтеп куя. Шулай да кабаттан кулга алынуына кадәр аның язмышын үзгәртәрдәй һәм, ихтимал, югалткан урынын кире кайтарырга мөмкинлек бирә алырдай бер вакыйга була...

1926 елда партиядә яңа кайнар вакыйгалар өлгереп килә. Гәрчә «аңга килгән» Зиновьев белән Каменев партиянең XIV съездында Сталинга сәясәи көрәш ачып һәм хәтта аны Генераль Секретарь постынан күчәрәп куя өлешендә Ленин «васыйтен» үтәүне таләп итсәләр дә, вакыт кулдан ычкынган була инде. Сталин диктатына канәгатьсез партия функционерларына таянырга омтылып уңышсыз тәмамлана — аппарат хәлне каты тикшереп тора. Чираттагы съезд оппозиция язмышын тәмам хәл итәргә тиеш була. Оппозиционерларның милли республикалардагы партия лидерларын үз якларына аударырга тырышчакларын белгән хәлдә Сталин алдан уйланылган адымнар ясап куя. 1926 елның беренче яртысында ул милли республикалар һәм өлкәләренәң күп кенә күренекле эшлеклеләрен белән әңгәмәләр үткәрә. Ул Өлкә комитеты секретарьлары, башкарма комитет рәисләре, халык комиссарлары советларының рәисләре — урыннардагы хезмәткәрләрдән барлыгы утыздан артык кешене кабул итә. Алар арасында ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты бюросының үзләрен Өлкә комитеты секретаре Хатаевичның диктаторларча эш итү ысулы белән килешмәүләре турында белдергән, «халык комиссарлары забастовкасы» дип аталган акциядә катнашкан өч әгъзасы да була.

Мондый очрашулар сериясе май аена кадәр дәвам итә. Шуңынчы да, шуннан соң да Сталинның милли кадрлар шул кадәр кызыксындырмый. Алар исәбендә көтмәгәндә сәясәи яктан күптән юкка чыгарылган кебек тоелган «партиясез» Солтангалиев тә пәйда була. Алар 1926 елның 22 февралендә һәм 15 мартында ике мәртәбә очрашып сөйләшә — бу инде үзеннән-үзе гадәти хәл генә түгел. Тикшерү эшендә моның хакында саран гына язылган. Солтангалиевчеләрдән исән-сау калган аз кешеләр арасынан берсе — Мәхмүт Бөдәйли сүзләренә караганда, Соловкида Солтангалиев аңа куелган бурычны уңышлы үтәп чыккан сурәттә Сталин аңа партиягә кайтарылу һәм Коминтернда җаваплы, хәтта дипломат «түбәсе» астында Төркиягә чыгу белән бәйлә эш тә вәгъдә бирүен сөйли. Сталин ялкынлы публицист һәм электә танылган сәясәтче Солтангалиев «Правда» газетасында милли кадр-

ларны кысучылар һәм Ленинның милли мәсьәлә буенча мирасын фальсификацияләп күрсәтүчеләр буларак, Зиновьев, Каменев, Троцкийны фашистлар иткән мәкаләләр циклы язып чыгарып иде дип исәпли. Үзенең элеккеге хаталарына үзтәнкыйт бәя бирүе дә кирәк була. Бу исә СССРда да, чит илләрдә дә зур иҗтимагый-сәяси кайтаваз уятырдай тиге булмаган сәяси сенсация рәвешендә яңгырар иде.

Эмма М. Солтангалиев Сталин ыргыткан саламга ябышуны кире кага. Гәрчә ниндидер беренчел ниятләр эшләнсә дә, «Правда»да теге мәкаләләр күренми, һәм без шушында төгәл анализга бирешми торган кеше психологиясе өлкәсенә килеп керәбез. Сәяси элита сафыннан чыгарып атылган (анда булу инде ул вакытта ук шактый зур өстенлекләр биргәнлеген онытмыйк), матди яктан җитенкерәмәү алдында калган, әле кайчан гына үз алдында «биеп торган» дусларының түбәнсетүен һәм хыянәтен кичергән кеше алдында элеккеге «комиссарлык» тормышына әйләнеп кайту өчен киң юл ачыла. Ихтимал, хәтта тагын да югарырак дәрәжәләрәгенәдер әле. Һәм моны Сталин ярдәмчеләре аркылы түгел, ә бәлки шәхсән үзе тәкъдим итә!

Тикшерү эшендә әлеге күренеш турында М. Солтангалиевнең саран күрсәтмәләре бар. Тик алар шактый таркау. Ошбу барча вакыйгада Солтангалиевкә хас әхлакый сыйфатлар җыелмасы төп урынны биләп тора. Ул үзен Гражданның сугышы һәм 20 нче еллар башындагы күп кайнар сәяси мохит бәйләгән кешеләрне «фашист» алмый. Гәрчә юлбашчы күрсәтмәсе белән «тиз арада сәяси аңга килү» үрнәкләре аз булмый анысы.

Совет иерархиясендә күпкә күренеклерәк урыннар биләгән Үзәк Комитет әгъзалары, халык комиссарлары, эре сәясәтчеләр һәм мәдәният эшлеклеләре дә матбугатта, җәмәгәтчелекнең күз алдында тәүбә итәләр, Сталинга шәхсән конфиденциаль куштанлану белән тулы хатлар юллылар, шулай ук элеккеге көрәштәшләренә сәяси пычрак аталар. Андыйлар арасында А. Коллонтай, А. Луначарский, М. Горький кебек тамгалы шәхесләр дә була. Мондый хәлләр эзәрлекләү тәгәрмәче әле күренекле эшлеклеләргә тимәгән 20 нче еллар уртасында күзәтелә. Әллә ни яхшы әхлак сыйфатларына ия булмаган, тик шаккаттыргыч жор телле һәм «Алладан иңгән» аналитик Радек (өнәмәгәннәр аны «крадек»-карак дип атап йөртә) ул вакытта дусларыннан берсенә: «Сәяси тормыштагы ниндидер куркыныч әхлакый ерткычлык безнең заманның бер билгесенә әйләнде», — дип яза.

М. Солтангалиев ошбу сәяси «ерткычлык» мохитенә яраклаша алмый. Ихтимал, монда Каменевның 1923 елда үзе белән Зиновьевның Сталинның каршы килүенә карамастан Солтангалиев эшен киңәшмәдә карауны дөгъва итеп, аны төрмәдән яисә атып үтерүдән үк коткарып калуларын искә төшереп, уртак таныш кеше аркылы үзенә җиткерелгән сүз дә билгеле бер роль уйнагандыр. Инде хәзер Сталин ахыргы карарга килә — Солтангалиев исәптән чыгарыла һәм язмышы хәл ителә. Хәер, хөкемне чынга ашырырга ашыкмыйлар: әле аның Сталин алдан ук уйлап куйган куркыту акцияләрендә катнашучы сыйфатында кирәге чыгуы бар.

Ә «Правда»да мәкаләләр пәйда була: аның ике санында Зиновьев, Каменев, Троцкийның сәяси таркалулары һәм партиягә каршы эшчәнлекләре күңел кайтаргыч рәвештә тасвирлана. Боларда аларның Ленин белән Сталинның дәрәҗәсе милли сәясәтне тормышка ашыруына комачаулык итүләренә, милли кадрларны кысуларына үзгә басым ясала... Элек билгеле булмаган фактларның муллыгына һәм ялкынлы стиле буенча хөкем йөрткәндә, әлеге мәкаләләрне Үзәк Комитетның агитация-пропаганда бүлегендәге көчле публицистлар командасы язган. Алар Шәрык сәяси элитасының калкып килүче йолдызы Акмал Икрамов имзасы белән нәшер ителә, тик аның моңа һәвәслеге шикле. Илдәге мәселәләрнең төбәкләреннән Үзәк Комитетка кертелгән беренче сәяси эшлекле XI съездда Үзәк Комитетка кандидат итеп сайланган Рәхимбаев була. Соңрак партиянең XII—XVI съездларында Үзәк Комитет әгъзалары итеп төрле вакытта Нариманов, Рыскулов, Мусабәков (ике тапкыр) һәм Икрамов сайлана. Бары тик партиянең XVII съездында 1934 елны Үзәк Комитетта тулы хокуклы әгъза итеп мәселәләрне кешесә сайлана. Ул теге А. Икрамов була да инде. Аны Сталин XIV съездда ук беркатлы, эмма оппо-

зицияне тырышып фаш итүче буларак күрөп ала, һәм ул тиздән Үзбәкстан коммунистларының җитәкчесенә әйләнә. Аны Бухарин, Рыков һәм Ягода белән бергә «кирәге калмау» сәбәпле атып үтерәләр.

Сталин күрсәтмәсе белән бер мәкаләдә мөселманнарда беренче милли тайпылучы кем булганлыгын оңытмасыннар өчен Солтангалиев исемдә искә алына. Анда Татарстан партия оешмасына кискен кире бая бирелә: ул милли мәсьәләдә барлык «сул» һәм «уң» тайпылучыларның ватаны дип атала. Мондый формулировкага фәкать генсек кына ия яисә, ахыр чиктә, аның шәхси күрсәтмәсе белән генә бирелә ала.

Шунысы кызык: тиздән солтангалиевчелекне фаш итү кампаниясенә эмигрант матбугатында милли тайпылучыларны рус халкын изәргә омтылуда гаепләргә тырышкан берничә мәкаләсә белән актив рәвештә... А. Керенский да кушылып китә. Дөрөстән дә, сәяси сәхнә арты серләренә чиге юк. Политбюро карары белән 20 нче еллар башында «Накануне» дигән эмигрант газетасы финанслана. Хәер, бу очракта Керенскийның партия долларлары алуы икеле, ул-бу очрагына ул, тәгаен, үз инициативасы белән тырышкандыр.

Төп оппозиционерлар Троцкий, Зиновьев, Каменев һәм аларның аркадашларын XV съездда тар-мар иткәннән һәм шуннан ары җәза акцияләреннән соң инженер-техник зыялылар, меньшевиклар, эсерлар һәм руханилар өстеннән эре сәяси процесслар вакыты килеп җитә. «Тану» күрсәтмәләре алыр өчен гаепләнүчеләргә йогынты ясау чаралары катырак була бара. Психологик басым ясаудан тыш физик «йогынты ясау» ысуллары кулланыла башлый. Алар тикшерү гамәлендә тулы күләмдә 30 нчы еллар уртасындагына төп урынны биләп ала.

1930 елның июлендә кайбер күренекле галимнәр һәм инженерлар элек биргән күрсәтмәләреннән баш тартырга керешкәч, чекистларны либерализмда гаепләп, Сталин тикшеренү эшләрен җитәкләгән Менжинскийга: «Кондратьев, Юровский, Чаянов әфәнделәренә саф аша уздырырга... Аңлашыламы? Сәлам. Сталин», — дип яза. Менжинский, аеруча аның урынбасары Ягода «аңлый» торган булып чыгалар. Гаепләнүчеләренә барысы да көнбатыштагы махсус хезмәтләр белән багланышлары турындагы күрсәтмәләрен раслыйлар. Процессларның бер өлеше «ачык» хөкөм итү рәвешендә үткәрелә, анда гаепләнүчеләр тормышларын саклап калу һәм туганнары, якыннарының иректә калдырылу бәрабәрәнә коточкыч җинаятьләр кылуларын таныыйлар. Ул вакытта кайбер вәгъдәләр үтәлә әле, һәм атуга хөкөм ителгәннәренә кайберләре Бөтенсоюз Үзәк Башкарма Комитеты Президиумы карары белән гафу ителә. Дөрөс, 30 нчы еллар уртасында әлегә «куеп торылган» хөкөм карарлары җиренә җиткерелә. «Промпартия башлыгы» профессор Рамзин бердәнбер искәрмә булып, сугыш елларында аңа хәтта беренче дәрәжә Сталин премиясә дә бирелә.

Бу акцияләр рәтендә республика халыкларын куркытуга һәм аларның аң-зиһеннәрен интернациональләштерүне тизләтергә юнәлдерелгән киң масштаблы «милләтчеләр» эше дә уйлап чыгарыла. Инде билгеле булган Петерстан кала «Солтангалиевчелек» дигән сәяси спектакльнең икенче күренешендә күренекле рольне Г. Ягода белән сәяси эшлеклеләр Е. Ярославский һәм Радус-Зенькович уйныйлар.

Башта идеологик фиғылендәге чаралар: РСФСР республикалары лидерлары киңәшмәсә (алар «рыскуловныкыча» дип атала), яшь буынны «зарар итә» торган әдәбияттан, ә иң беренче чиратта Коръяннан аралар өчен гарәп алфавитын алмаштыруга тизләтелгән әзерлек эшләре дини мөселман журналларын һәм уку йортларын ябу үткәрелә. Политбюро карары белән партия активы хәтерендә «милли тайпылыш»ка каршы көрәшү технологиясен җанландыру өчен яшерен документлар хокукында 1923 елгы IV киңәшмә документлары яңадан нәшер ителә. Сынау сыйфатында 1927 елда Кырым татарларыннан иң беренче большевиклардан булган, Гражданныр сугышында актив катнашкан Кырым республикасы Үзәк Башкарма Комитеты рәисе Вәли Ибраимовка карата процесс үткәрелә. Аны Солтангалиев белән дустанә мөнәсәбәтләр бәйләп тора. Гаять шикле гаепләүләр белән Ибраимов

һәм аның урынбасары атып үтерелә. Совет властеның ун елында беренче тапкыр милли республика җитәкчесен хөкем итәләр һәм атып үтерәләр. Бер үк вакытта ОГПУның артык хәбәрдарлыкка бирмәвеннән башка гына, «милли фирма» буржуаз-милләтчелек партиясе белән хезмәттәшлектә гаепләнә, кырым татарлары зыялыларыннан 58 күренекле эшлекле репрессияланә. Дөрес, әлеге партиянең актив эшлеклеләренә 20 нче еллар башында ук амнистия бирелгән була инде.

1928 елда «милли тайпылучы»ларга зур ачык процесс үткәрергә эзерлек турында карар кабул ителә. Аның төп катнашучылары сыйфатында Татарстан, Башкортстан һәм кайбер өлкәләр, республикалардагы татар диаспораларының партия-совет хезмәткәрләре, күренекле зыялылары булырга тиеш була. Аны эзерләүне чынында ОГПУда беренче кеше саналган Генрих Ягодага тапшырыла, чөнки сырхау Менжинский торган саен икенче планга күчә бара инде. Сталин Дзержинский белән Менжинскийның 1923 елдагы тиешенчә ыргылып тормаганлыкларын онытмаган булуы да ихтимал. ОГПУда һәм Үзәк Контроль комиссиясендә милли кадрлар буенча эре белгеч саналган Петерсның тырышлыгы югары бәя ала. Ул, 1923 елдагы кебек үк, яңадан «Солтангалиевчелек» дигән сәяси-чекист спектаклен оештыручы төп башлыклардан берсе була һәм хәтта шушы хакта «Огонек» журналында мәкалә дә бастырып чыгара.

М. Солтангалиевне «Охотсоюз» оешмасы эше белән Глазов шәһәрендә командировкада булган җиреннән 1928 елда кулга алалар, «Тану» күрсәтмәләрен тартып алып өчен «органнар» чара сайлауда талымсызланып тормыйлар. Троцкий, Зиновьев, Каменевка каршы компромат акцияләрен оештыруның актив процессы бара торган була инде, шуңа күрә «солтангалиевчеләргә» оппозиция платформасының «милли өлеше»н төзүдә катнашучы тагу тырышлыгы үткәрелә. Аны эшләүдә Татарстанның ул вакытта Мәскәүгә икенче дәрәҗәдәге вазифалар үтәүгә күчерелгән Г. Мансуров белән К. Мөхтәров кебек күренекле дәүләт эшлеклеләрен гаеплиләр. Ләкин үз вакытында озак вакыт Урта Азиядә эшләгән һәм «Шәрык — нечкә эш» дигәннең ни икәнлеген яхшы белгән оппозициянең күренекле эшлеклеләреннән берсе Георгий Сафаров авторлыкны үзенә ала. Күрәсең, ул чыннан да шулай булгандыр, чөнки ни тикшеренү, ни агентура эшләре буенча Каменев һәм Зиновьевның татар сәяси эшлеклеләре белән эллә ни якин багланышлары күзәтелми.

Мәскәү идарәче даирәләрендә 1929 ел ахырында Зиновьев Казанга университет ректоры итеп җибәрелә дигән хәбәрләр тарала, һәм моның нигезе дә була. Аны аркадаш-милләтчеләр янына җибәрүләре икеле. Юллама булып чыкмый, тик бүтән сәбәп аркасында.

«Солтангалиевчеләр»не гаепләүнең төп пункты күмәкләштерүне өзү омтылышы, кораллы чыгышлар һәм террорчылык актлары эзерләү, чит илләр разведкалары белән хезмәттәшлек итү тәшкил итә. Әлеге кампания вакытында күп кенә күренекле партия, совет хезмәткәрләре, галимнәр, әдипләр, журналистлар — башлыча татарлар, өлешчә чуашлар кулга алына һәм партиядән чыгарыла. Газеталарда 1929 елны милләтчеләрне кайнар фашист итү башланып китә, мәкаләләр җыентыклары нәшер итеп чыгарыла, хезмәт коллективлары һәм иҗат зыялыларының җыелышлары уздырыла. Барысы да бертавыштан иң кырыс — атып үтерүгә кадәр җәза таләп итә. Ул еллардагы әхлакый мохиткә бер генә сызым: Солтангалиевнең туган авылында Өлкә комитет хезмәткәре шундый тәкъдим белән чыгарга Мирсәетнең... атасын үгетләп маташа!

«Тыңлаусыз» белән аның көрәштәшләрен җәзага тартуның рәвеше һәм чаралары турындагы хөкем ясау шәхсән Сталин иркендә кала. Гәрчә бу мәкалә иясе төрле чыгышларында моңа бихисап читләнелгән раслаулар китерсә дә, күптән түгел әлеге тезисны турыдан-туры документлар белән расларлык дәлилләр табылды. «Эхо веков — Гасырлар авазы» журналында кызыклы документ бастырып чыгарылды. «Хуҗалыкка калдырып торылган Л. Каганович Сочида ял итеп яткан Сталинга 1929 елның сентябрендә язган хатында «солтангалиевчеләр»гә каршы матбугатта киң масштаблы кам-

пания жәелдереп һәм башка сәяси акцияләр башлап жиберү буенча комплекслы чаралар тәкъдим итә... Юлбашчының жавабы шактый мәғлүматлы була: «Солтангалиев һәм башка банда хакында мин Сездең белән бик ук риза түгелмен. Әлбәттә, минем әйләнеп кайтуымны көтеп тормастан, аларның яңа «кредо»сына каршы матбугат кампаниясе ачарга мөмкин һәм кирәк. Ләкин мин ниндидер кабахәтләр аркасында яңа милли киңәшмә җыюга каршы...»

Шундый кечкенә генә «мәйдан»да ике шактый үтергеч «кабахәтләр» һәм «бандитлар» дигән билгеләмә куллану юлбашчының соң дәрәжәдә ярусын ачып сала. Солтангалиев тә, аркадашлары да һичнинди мәрхәмәткә исәп тоталмый. Яңа киңәшмә үткөрү дә хажәт булмый. Үзәк Комитет директивалары аннан башка да тайпылышсыз үткәрелә.

Шулай да ниндидер сәбәпләр аркасында ачык процесс уздырылмый. ОГПУ Коллегиясе 1930 елда яңасе «солтангалиевчеләр» җитәкче үзәгенә кәргән 76 кешенең эшен карый. Алардан башлыча Гражданныр сугышында актив катнашкан, партиягә 1918—1920 елларда кәргән 21 кеше атып үтерүгә хөкем ителә, үлем камерасында берничә ай тотылганнан соң, 1931 елның гыйнварында аларга игълан ителгән үлем җәзасы ун елга иректән мәхрүм итү белән алмаштырыла. Әлеге төркемдә калган гаепләнүчеләр 3—5 еллык лагерьда тотылуга хөкем ителәләр. Аларның күбесе җәзаны Соловкида уздыра.

1934 елда Үзәк Комитетка мөрәҗғәгать иткәннән соң Солтангалиев «сәләмәтлеге торышы буенча» вакыттан алда азат ителә. Казан белән Мәскәүдә яшәү тыелганга күрә, ул Саратовта урнаша. 1937 елның мартында яңадан кулга алып, аны этап белән Казанга китерәләр. Иң каты рәвештәге «физик йогынты» кулланып, сорау алулар башлана. Шул чордагы тикшерү эшләренең берсендә Солтангалиевнең авыртудан кычкыруы бөтен коридорга ишетелә торган иде дигән искәrmә бар. НКВД хезмәткәрләре Сталинның сәяси дошманнарга физик йогынты куллану яраклы дигән 1937 елда телдән биргән, аннары 1939 елның 10 гыйнварындагы шифрограммасында тәгаенләгән күрсәтмәсен тулысынча файдаланалар.

ТАССР НКВДсын 1937 елның сентябреннән җитәкләгән А. Михайловның РФ Федераль Саклык идарәсендә (ФСБ) саклана торган тикшерү эшендә 1937 ел ахырында үзенең урынбасары М. Шелудченкога язган хаты бар: «Эшкә 3—4 көнгә Солтангалиев белән Сәгыйдуллинны ал. Бу публика белән тәти уйнап торып кирәк түгел. Алардан соң тамчы каннарынача алырга».

Бу чекистларның икесе дә Мәскәүдә Ежов белән бер үк көнне Сталинның кадрларга сакчыл караш кирәклегенә турындагы күрсәтмәләрен бозуда, вәкаләтләреннән узуда һәм тикшерү вакытындагы «перегиб»ларда гаепләнгәннәр арасында 1940 елның февралендә атып үтереләләр. Шелудченко эшендә Солтангалиев исеме яңадан калкып чыга. Ул, хөкем карарының гаделсез булуына зарланып, Бериягә язган үлем алды хатында дошманнарга, шул исәптән үз вакытында ип. Сталин шәхсән фашист иткән Солтангалиевкә физик басым ясау ысулларын кулланганын күрсәтә. Тик ярдәм тими — системага даими рәвештә «сылтау сыныклары» кирәк була. Ягода, Ежов, Абакумов, Меркулов һәм башкаларның язмышы — шуңа ачык дәлил.

СССР Верховный Советының Хәрби коллегиясе 1939 елның декабрендә М. Солтангалиевне РСФСР Җинаятлар кодексындагы 58 нче маддәнең илгә хыянәт иткән, хәрби түнтәрелеш әзерләгән һәм инкыйлабка каршы оешма төзегән өчен җәза бирүне күздә тоткан өч бүлекчәсе буенча атып үтерүгә хөкем итә. Ул үзенең ахыргы сүзендә, «күрсәтмәләрен 1937 елның көзендә Казанда җиде көнлек «конвоирны» үткәннән соң бирдем» дип, үзен шпион һәм диверсант санамауларын сорый. СССР Верховный Советы Президиумы аның кичерү турындагы үтенечен кире кага. М. Х. Солтангалиевнең күмелгән урыны билгесез, шулай да аның Дон зираты яисә Бутоводагы полигонда икәнлеген фараз кылырга мөмкин.

Үзгәртеп корулар башланганнан соң, Казан тарихчылары кулы белән Солтангалиевкә бая бирүдә беренче хәрәкәтләр кылынды. Алар арасынан И. Р. Таһировның «Казан утлары» журналында чыгышын атарга кирәк.

КПССның Татарстан өлкә комитеты төзегән комиссия (аңа ошбу мәкалә иясе дә кертелгән иде) аклау (реабилитация) материалларын эзерләүдә шактый зур эш башкарды. Аларның бер өлеше А. Н. Яковлев комиссиясенең М. Х. Солтангалиевне һәм аның белән бергә хөкем ителгән кешеләрне тулысынча аклау турындагы белешмәләргә һәм карарга керде. Аларның барысы да үлгәннән соң акланды. Тикшерү эшләренең күптән түгел яшеренлектән алынып нәшер ителгән документлар шактый сәбәпләргә күрә зур тарихи кыйммәتكә ия. Солтангалиев, бүтән фигурантлар 1937 елда биргән күрсәтмәләр рәсми хәбәрләр һәм алар нигезендә язылган совет, чит ил тарихи хезмәтләреннән күпкә аерылып торган сәяси «сәхнә арты»ның шактый мәгълүмати күренеш тасвирлый. Солтангалиев үз заманындагы күп кенә партия-дәүләт эшлеклеләренең ачык, образлы һәм асылда дәрәс портретларын сурәтли, вакыйгаларның элек билгеле булмаган, әмма мөһим детальләрен ачып сала. Гәрчә, сәясәтче буларак, аның кызыксыну даирәсе башлыча милли-дәүләти төзелеш тирәсенә тупланган булса да, илнең тышкы сәясәтә һәм икътисадына бәйле вакыйгалар ачыклана.

Тикшерү эшләре дәүләт үсешенең башлангыч чорында ил эчендә махсус хезмәтләр корган гаять зур шымчылык, әләк аппараты эшчәнлегенең бер читең ачып куя. Без күпсанлы яшерен агентлар белән ирекле әләкчеләрнең исем-фамилияләрен белә алмыйбыз, тик аларның хәбәрләреннән «пәрәвез жәтмәсе»нең жәмгыять тормышын ничек урап алганлыгын ачык күренә. СССР дәүләт иминлеге министры итеп билгеләнгән С. Д. Игнатьев 1951 елда Сталинга илдә түләүле һәм ирекле 10 миллион сексот барлыгын хәбәр итә.

Әлбәттә, махсус хезмәтләргә, барлык совет органнарына, аеруча нечкә һәм начар күзәтүдә торган агентура туплау эшендә үз уңышларын күпертеп, кимчелекләрен киметеп (бәлки, соңгысы махсус хезмәтләрдә азрак дәрәжәдәдер) күрсәтү кебек генетик сыйфат хас. Шуңа күрә 10 миллион дигән нәрсә шик уята. Ләкин төрле категориядәге агентлар исәбен миллионнар белән санау бәхәссез. Хәбәр биреп торучы эшенең системасы һәм традицияләре теләсә кайсы жәмгыятьтә бар. Тик тоталитаризмда бу нәрсә система өчен куркынычка әверелә.

30 нчы еллар ахырындагы кайбер документларның дәрәсләген бәяләгәндә кайберләре тикшерүчеләрнең фантазиясенә корылган сорау алу беркетмәләренең генә түгел, ә бәлки хөкем утырышларының аерым өлешләренең дә «төзәтелүен», шулай ук бозып күрсәтелүен дә күз уңында тотарга кирәк.

Солтангалиевнең тикшерү эшендәге «Төрки халыкларның социаль-сәяси, икътисадый һәм мәдәни үсешенең нигезләре турында» дип аталып, дөнья язмышы һәм аның инкыйлаби көчләре язмышы хакында уйланулары тарихчылар, укучыларның киң даирәсә өчен аеруча зур кыйммәتكә ия. Алар үзенең аталышына караганда кичрәк, чынлыкта сүз дөньядагы бар халыклар өчен төп мәсьәлә — социаль һәм милли гаделлеккә ирешү юллары турында бара. Алар кыскартылган рәвештә башка атамалар астында мәгълүм булган күп идеяләр белән сугарылган. Проблемалар дөнья тулы, аларны хәл итәргә кирәк, һәм күренекле күп кенә акыл ияләре үз рецептларын тәкъдим итә... Ә Көнбатышта 50—60 нчы елларда хөрмәт белән «өченче дөнья инкыйлаблары атасы» дип йөртелгән Солтангалиевнең фикерләре, формулировкалары «мәңге сакларга» дигән гриф белән тамгаланган папкаларда килеш яшерен архивта тотыла.

Кайвакытны уйга гайре табигый фикер килеп китә: ә югыйсә махсус хезмәтләр архивларының инкыйлабка кадәргеләре дә, совет заманындагылары да кайбер «крамолалы» эшләр һәм идеяләренең сакланып калуына ярдәм иткән бит. Авторитар дәүләт шартларында кулга алыну очрагында гаепләүгә сәбәп булуы ихтимал дигән нигезле курку аркасында авторлар үзләренең күпме нәшер ителәчәк китапларын, мәкаләләрен утта яккан һәм юкка чыгарган. Ә махсус архивларга әләккәннәре мәңгелек «яшәү» ала... Һәм инде күптән сүнгән йолдыз яктысы сыман иртәме-соңмы киләчәк буыннарга барып ирешә. Солтангалиевнең хезмәтләре дә шундый язмышлы була. Хәер, безгә килеп житкәннәреннән тыш һәммәсә дә түгел шул.

М. Солтангалиевнең дөньяны аңлавындагы һәм сәяси фикер йөртүендә-

ге тагын бер үзенчәлеген — ул да булса, аның прагматизмы белән реализмын билгеләп үтәргә кирәк. Шәрык халыкларын яңадан торгызу идеологы һәм колониализмның теләсә нинди — көнбатышныкынан «пролетарныкы»на кадәргә кыяфәтенең инанган дошманы буларак, ул көчле федераль хакимият кирәклеген аңлый, Шәрык халыклары килчәген йомшак-большевик варианттагы Совет власте белән бәйләп карый. Хәтта төрки халыкларының дәүләти берләшмәсе (Туран) ихтыяжы барлыкка килүен фараз итсә дә, ул моны дөнья майданындагы вакыйгалар үсешенең фәкать уңайсыз очрагында гына булуы мөмкин, дип саный. Бусы исә, яңа колониализмга каршы торуның үзенә күрә саклангыч варианты буларак, Совет властенең җиңелү ихтималына бәйле. Моннан, ул уйлаганча, партия сәясәтенең интернационализм һәм хакларның ирекле үсеш принципларының Совет властенең 1917—1919 елларда игълан ителгән документлардан кире чигенүне кискен кабул итмәвеннән килеп чыга.

Аның күрсәтмәләрен укыганда (ә аларның шымчылык белән диверсияләрдән башкаларын «тануы»нан кала күбесенә ышанырга мөмкин), җәмгыятьнең, шул исәптән махсус хезмәтләренең дә интеллектуаль дәрәжәсе ничек түбән төшкәнлеген күрәсең. Әгәр дә 1928 елларда тикшеренүчеләр әлегә капма-каршы сүзләренең теоретик детальләренә дә игътибар иткән булсалар, 1937 елда исә заговорлар, террор һәм фетнәләр эзерләү кебек фантастик «танулар»ны тартып алу төп нәрсәгә әйләнә инде. Тикшеренүчеләр еш кына үзләре язган андый «танулар»ны роман дип атап йөртәләр. Нишләмәк кирәк? Атып үтерүләр һәм «утыртулар» планы сәяси «Олимп» биеклегеннән төшерелә һәм һичсүзсез үтәләргә тиеш була.

Менә Татарстан да, барча республикалар һәм өлкәләр кебек үк, 1937 елның август аенда 500 кешене атарга, 1500 кешене ун елдан да ким булмаган вакытка ябарга, дигән контроль саннар ала. Соңга таба алар бер-бер артлы арттыру ягына арттырыла бара. Халык комиссары А. Михайлов 1938 елның башында Мәскәүдән тагын 5—6 мең өстәргә сорый. Солтангалиев әлегә контроль саннар исәбенә керми кала — аны Мәскәүгә алып китәләр. Ары таба ни булганлыгын укучы белә инде.

Хәзер безнең илдә XX гасырда тарихын өйрәнгәндә 30 нчы елларда соңгы ноктага җиткән сәяси репрессияләргә бәяләү мәсьәләсе яңадан иң «кайнар нокта»ларның берсенә әверелде. Гәрчә партиянең XX съездында кабул ителгән мәгълүм карарлардан соң әлегә коточкыч чор турында бихисап документлар, истәлекләр бастырып чыгарылган, реабилитацияләү турында бик күп кануннар һәм аларга кагылышлы актлар кабул ителгән булса да, эзәрлекләүләрнең хокукка ярашлымы икәнлегә хакындагы бәхәсләр тынып тормый, ә вакыты-вакыты белән яңадан көчәеп үк китә. Әлегә бәхәсләр хакимиятнең югары органнары карарларыннан алып аерым кешеләрнең алар өчен шәхси җаваплылыгына кадәргә мәсьәләләрнең кинәйәсән, шул исәптән соңга таба үзе дә канунсызлык корбаннары булган кешеләргә дә (еш кына җәлләд белән корбан арасы шактый тар була) үз эченә ала... Әлегә бәхәсләргә ул ерак елларның иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышында күренекле урын биләп торганнарның бабалары белән оныклары алып бара. Төрле сәбәпләр аркасында теге дөһшәтле елларда иркенлектә яшәгән, иң кимендә зыян күрмәгәннәргә токымнары бихисап кулга алулар һәм атып үтерүләргә аеруча җиң сызганып аклау эзлиләр. Андый кешеләр безнең республикабызда да бар.

Шундыйларның берсе хакында мин язып чыккан идем инде. Шуңа охшаш мисаллардан менә тагын берсе. Без «либерал» Г. Маленков образына күнегеп беткән инде. Аеруча әгәр улының истәлекләрен укысаң, канунсызлыкка каршы көрәшкән әлегә кешегә Сталинның ничек чыдап торганлыгын аңламый каласың. Ул инде 1953 елда «Бериягә каршы кузгалып киткән вагонның» баскычына менеп басарга өлгергән һәм хәтта «Берия! Берия! Ышанырга бирми лә. Иптәш Маленков исә аның ч...киен кисә!» дигән халык гыйбарәсе белән хурлап та билгеләнгән була.

Ә менә фактлардан фәкать берсе: Казандагы 1937 елның «кайнар» августы, күптән түгел генә Татарстан НКВДсының эзәрлекләүләрнең тиешләне

ре темпын тәэмин итмәгән һәм шуның өстенә «Ягода кешеләре» саналган ике халык комиссарын бер-бер артлы урыннарыннан алып аталар. Шулардан Рудь атлысы атып үтерелә, ә Гарин дигәне соңрак үз-үзенә кул сала. НКВДның үзәк аппаратыннан яңа халык комиссары А. Алемасов җибәрелә, ул анда орден алуга да ирешкән була инде. Тик Өлкә комитеты урындагы НКВДга начар булышкан, күрәсә; һәм Маленков Казанга килеп чыккан, Алемасов Өлкә комитет секретаре итеп куела. Казанга килгәнче үк Маленков Алемасовның Сталин белән очрашуын оештырып, шунда әлегә кадр мәсьәләсә хәл ителә... Татарстан НКВДсы хезмәткәрләре киңәшмәсендә Маленков халык дошманнарына зуррак рәхимсезлек таләп итә, аның «ул дошманнарны сытып изәргә кирәк» дигән сүзләре чекистларның тар даирәсендә кабат-кабат телгә алына. Нәкъ менә Маленков китеп барганнан соң Солтангалиев җиде көнлек «конвейер»га бастырылып, һәм нәрсәгә «тану күрсәтмәләре» бирә. Шул көннәрдә урыннарга НКВДның халык дошманнарының хатыннарын һәм балаларын репрессияләү турындагы Политбюро этәргеч биргән 00448 номерлы коточкыч боерыгы җиткерелә... Анда иренә каршы күрсәтмәләр биргән хатын кулга алынмый, дигән пункт була... Безнең геннарыбызга әлегә «принциплар» шулай индерелә, алар үзләрен әле дә белгертә торалар.

Ә югысә 1937—1938 еллар эзәрлекләүләренең иң югары ноктасындагы шәфкатьсезлекләр объектив сәбәпләр белән «билгеләнәп куелган» дип язучы кешеләр дә бар бит әле, һәм мондый уй-карашлар берәм-сәрәм генә түгел. Ежовны, Берия, Абакумов һәм Сталинның башка ялчыларын юридик акларга тырышулар тукталып тормый. Гамәлдәге кануннар шуңа үтәр ярык калдыра.

Мирсәет Солтангалиевнең өч томнан торган тикшерү эше, ә төгәлрәк әйткәндә документлар — 20—30 нчы елларның сәясәт чоңгылларына төбәлеп карарга һәм ул чагында киң рәвештә тагылган принципларны чын эшләр, вакыйгалар белән чагыштырырга мөмкинлек биргән, авыр тәэсир калдыра торган үзенә күрә бер «сәясәт энциклопедия» ул. Нәтиҗәләренә укучы үзе ясардыр. Солтангалиевнең 1998 елда нәшер ителгән сайланма хезмәтләре илебез һәм чит илләр укучылары һәм фәнни җәмәгатьчелегендә зур кызыксыну уятты (китапны дөньяның эре фәнни оешмалары һәм китапханәләре соратып алганлыгын әйтү дә җитә). Әлегә басма XX гасырдагы күренекле кешенең тагын да тулырак объектив сәясәт һәм шәхси йөзән күрсәтәргә мөмкинлек бирде. Бер үк вакытта бу Россия сәясәт тарихының мөселман төбәкләрендә башкача фикер йөртүне киң масштабта тар-мар итү технологиясен ачып күрсәтүдә беренче тәҗрибә һәм сынауны күрсәткән мөһим өлеш булып та тора. Моннан башка «кызыл империя»не төзеп булмас иде. Әмма барлык империяләр дә ахыр килеп җимерелүгә дучар, бу хакта Солтангалиев тә кисәтеп куйган. Тик үз илендә пәйгамбәрләргә өнәмиләр шул.

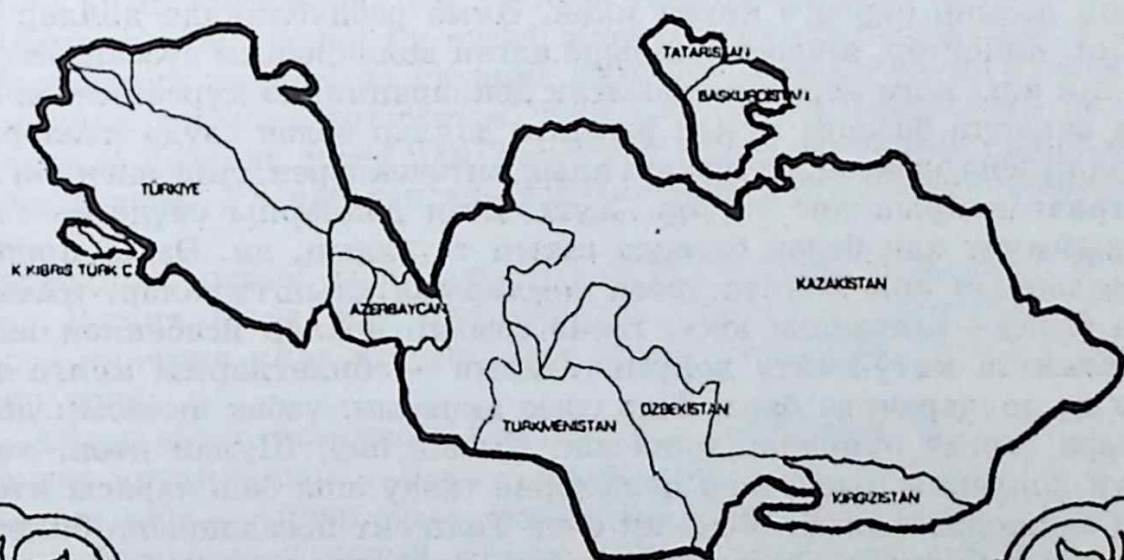
Безнең сәясәтчеләр, иң беренче нәүбәттә, XXI гасырда Россия язмышын хәл итәсе кешеләргә әлегә документларны зур игътибар белән укысыннар иде. Дөрес, әле В. О. Ключевский ук кешелекнең тарих сабакларыннан аң булмаганлыгын әйткән. Тик, бәлки, ул да хаталангандыр. III меңьеллыкта Россия әүвәлге куәтенә ябышып ятучы корама империя булып микән, әллә дөньяга милли мәсьәләләргә (алар бездә генә түгел) конфликтсыз, цивилизациялә төстә хәл итү үрнәге биргән яңа типтагы көчле федератив дәүләт булып микән — бусы тулысынча тарих сабакларын ни дәрәҗәдә үзләштерүгә бәйле. М. Х. Солтангалиевнең тормышы һәм язмышы — шуларның берсе.

БУЛАТ СОЛТАНБЕКОВ,
профессор, РГФА академигы,
Нью-Йорк Фәннәр академиясе
(АКШ) академигы, Татарстан
Республикасының атказанган
мәдәният хезмәткәре, Татарстан
Республикасының атказанган
фән эшлеклесе, татар халкының
Кол Гали исемендәге Халыкара
премиясе лауреаты.

TӨРЕКСОЙ

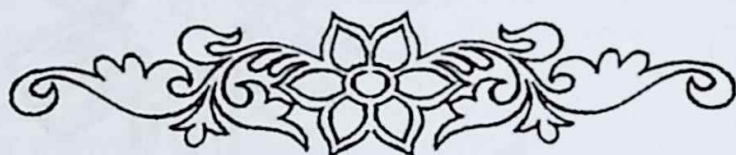
Төрки халыклар дөньясы

УРТА АЗИЯДӘГЕ УРТАКЛАРЫМДА*

(Сәяхәтнамә)

ХӘТЕРДӘ КАЛГАН ОЧРАШУЛАР

Ахангаранга килгәч, беренче ике көнем милиция органнарында гражданлык исәбенә керү мәшәкәте белән үтте. Андагы хокуксызлык һәм үзбәкнең менталитетына хас булган «мәйлелек» һәм «хоп-хоплык»ның чиге юктыр. Син МВДны сорыйсың, сине сулга жиберәләр, ә ул уңда икән. Син тугызны сорыйсың, аларның тугызлары уңда икән. Анда сиңа кирәкле кабинетны табу өчен, нишләптер, бинаны ике кабат урап чыгарга кирәк була. Үзбәкстандагы акча-икътисад мөнәсәбәтләре төбе-тамырыннан ук законсызлык белән сугарылган һәм кешегә каршы корылган. Шуны да әйтү җитә: республикада доллар тыелган, ә килгән халык белән акча-икътисад мөнәсәбәтләре долларларда бара. Декларациягә син долларларың булу турында язарга тиешсең. Әгәр дә син аларны күрсәтсәң, долларларыңнан колак какмам дип ышана алмыйсың. Әйтик, менә мин. Үзбәкстанга бер атнага гына киләм. Кайтыр якка билетым да алынган. Исәпкә басмаска да мөмкин. Юк. Үзбәкстан законнары буенча кеше өч тәүлектән артык торса, учетка басарга тиеш. Хуп. Әмма пропискага керү һәм шундук төшү өчен биш доллар бирергә кирәк икән. Әмма республикада доллар «тыелган». Син, ничектер, яшереп калдыра алган долларыңны сузсаң, кызыксыналар: син аны илгә кергәндә язылган декларацияңдә күрсәтәсеңме? Әмма шул ук вакытта базарда иркен рәвештә доллар белән сәүдә итәләр. Әмма милиция күзенә эләксәң, кутузкага алып китчәкләрен, сине энәңнән жебеңә кадәр талаганнарын кет тә тор. Хуш. Биш долларны сәүдәгәр тәкъдим иткән кыйммәт хак белән базарда сатып та алдың, ди. Әмма пропискага керер алдыннан аны банкта үзбәк сомнарына алыштыралар, имеш, долларның биредә «катнашы юк», гәрчә сомнар доллар исәбеннән вакланса да. Ташкентта китү-кайту документларын — билетларны кулга төшерү барысы да долларларда бара. Тик урыс акчасын, үзбәк акчасын долларга алыштыра торган пунктлар гына юк. Кызык бит. Шулай итеп, хөкүмәт, алдан ук долларны тыеп, аны кешеләрне талау аша баю чарасы итеп куллануны законлаштырган. Менә ни өчен Ташкент поездларына билетларны Рәсәйдә алып булмый. Өчәр хак савалар. Әгәр мин кирегә билетны Уфада ук алалмаган булсам, билет артыннан йөрөп, Ташкентта кимендә бер ай яшисем, алган хәлдә, аны өч хакка кыйммәтрәк хак белән аласым булган...

Республикага бер атнага килеп, шуның ике көнен пропискага басу-төшү өчен исраф итүне законлылык, аннан да гайре кунакчыллык дип атап буламы? Әлбәттә, юк.

Абзыемның вафатын күтәрешергә килеп, көннәрем кайгы-сагышта үтсә

*Дәвам. Башы журналның 2004 елгы 4, 6, 7, 8 саннарында.

дә, тормышның үз агышы бар — көтмәгәндә байтак кына истә калырлык очрашулар да булды. Шуларның берничәсен сөйләп китәргә телім.

Теге баруымда күрә алмаган, эмма чынында дуслык җепләребез шул чакта ук сузылган Марат кардәшем Рафиков, аның хатыны Манзура ханым, Рәшит дуслым Хәмидуллин белән Ахангаранда булган очрашулар хәтердә калды. Марат әфәнде — ирек сөючәнлегә аркасында армиядән иртә китәргә мәҗбүр булган татар диссиденты — подполковник. Хәрби журналист. Сирәк дәрәҗәдә акыллы, белемле, зыялы һәм талантлы кеше. Аның китапханәсендә тупланган бу кадәр сүзлекләргә минем беркайчан да күргәнем булмады. Бу китапханәдә адәм баласы сөйләшкәндә җибәрә торган гадәти хаталар сүзлегә дә бар. Марат белән сөйләшә башлауга аны тәрбияләгән ата-анасына хөрмәт уяна. Гомере буге марҗа белән яшәп, аңардан аерылып, армиядән киткәндә, ул татарча юньле-рәтле сөйләшә дә белмәгән. Хәзер ул саф әдәби телдә сөйләшә, аның өчен генә түгел, хәтта безнең өчен дә гарәби-төрки теле чуалчык күренгән Исхакый томнарын татарча укый һәм миңа саф татар телендә хатлар яза. Бер хатасын да табып булмый. Пенза якларынан Шәриф Камалыбызның якташы булган Манзура ханым соңгы елларда авыр чиргә дучар ителгән Маратны үзенең мәхәббәте белән, дәрәсән әйткәндә, кабердән тартып чыгарган һәм аңа гомерлек өмет нурын бүләк иткән. Рәшит белән икәүләп аларда кунакта булганда, мин бер җенеснең икенче бер җенескә никадәр уңай, илаһи йогынты ясый алуына тагын бер мәртәбә таң калдым. Манзура ханымның Маратка бүләк иткән йөрәк шифасы, җан дәвасы, аның безнең миһман (кунак) өстәленә тезеп утырткан вак бәләш, коймак, пылау һәм башка ризыклар — болар барысы да татарның булган халык, уңган халык, талантлы халык икәнен расламыймыни?!

Марат — минем «Милли шигырьләр» җыентыгында урнаштырылган сүрәтемнең авторы. Ул миңа бик тә ошый. Аның шактый авыр тарихы бар. Элекке булганымда Рәшит кардәшем мин Ахангаранга килеп төшү белән тиз генә йөзгә якын милләттәшләребезне җыеп алып, шәһәр хакимиятендә очрашу оештырганнар иде. Анда отставкадагы подполковник, үзешчән рәссам Марат Рәхимов та катнашкан һәм «астан гына» минем сүрәтемне ясап утырган. Эмма йөрәк өянәге тотуы нәтиҗәсендә аны шифаханәгә алып киткәннәр һәм ул анда шактый вакыт кына ятып та чыккан. Ниндидер юл белән бу сүрәт минем кулыма килеп эләкте һәм мин аны, басылырга әзерләнгән китапка йә сүрәт, йә фото кирәк булганлыктан, аны шундук китапка утырттым. Тик рәссамның фамилиясе дә, адресы-телефоны да билгеле түгел иде. Кыенлык белән мин аның адресын таптым һәм хат яздым. Ул чынлап та сирәк очрый торган милләтпәрвәр булып чыкты.

Тормышта кызык кына очрашулар була. Менә шуларның берсе.

Без, Рәшит, Марат һәм мин, өчәүләп, Ахангаран урамнары буйлап Маратларга кунакка килә ятабыз. Ике хатын көнбагыш сатып утыра. Берсе сикереп тора:

— Айдар абый, исәнмесез! Сез бит Гали абыйның энесе, әйеме? Кайгыгыз белән уртаклашам!.. И-и, Ходаем, бернинди күчтәнәчем дә юк бит туган якка таба... Айдар абый, көнбагыш булса да алыгыз күчтәнәчкә!.. — Һәм мин белмәгән-күрмәгән ханым минем кесәмә эре соргылт көнбагыш тутыра башлый. — Теге килүегездә очрашуда булган идем, монысында да буламы?

Мин бу килүемдә очрашу була алмавын, иртәгә үземнең китәчәгемне хәбәр итәм. Хуш. Икенче көнне иртә белән шул Марат һәм Рәшит яңадан безгә киләләр. Кулларында ике кара дәфтәр.

— Менә сиңа Гөлсара ханым тапшырырга кушты... Ничек кирәк саный, үзе шулай куллансын, диде...

Баксаң, Гөлсара дигәннәре кичә кесәмә көнбагыш тутырган хатын икән. Ул хәзерге Татарстанның Лениногорск районы Үзбәк авылында туып үскән

һәм, һәр татар башына төшкәнчә, авыр язмышлы кеше икән. Аның язмаларын укыганда: «Безнең татарда жиңел язмышлы кеше була ала микән?» — дигән уй мине бораулап тора. Мин горурланып та куям. Сөз карагыз әле, кичә көнбагыш сатып утырган татар хатыны жөмлөләрен көнбагыш башындагы мәмәйләр кебек тезеп яза алган язучы икән бит! Карагыз әле, сугыштан соңгы авыр елларда «караңгы» татар авылында укытучыларыбыз безгә нинди белем, нинди грамот биргән булганнар бит!.. Мин үземә, ягъни язучы дигән исемем булса да, мондый шәхси язмаларны очраклы бер кешегә биргәнә өчен рәхмәтләр укыйм һәм аның зур йөрәкле татар граждандасы булуына сокланам. Карагыз, безнең заманның һәр татар баласында бар бит язылып куелган мондый романнар! Шәхси көндәлекләр, ядкарьләр! Нинди талантлы безнең батып барган татар Атлантидасы!.. Тагын да елыйсым килеп куя. Гөлсара ханым Хәйруллинаның язмаларынан кечкенә өзек: «...Гаиләдә жиденче бала булып дөньяга килсәм дә, әниемнең иң яраткан, иң кадерле баласы булганмындыр, дип ныклы ышаныч белән әйтә алам. Чөнки биш яшьтә ана жылысыннан мәхрүм булып, ятим калган булсам да, аның йомшак кулларын, жылы карашын әлегә кадер онытмыйм, һәрберебезгә житә иде аның жылысы. Шулай итеп, биш яшемдә сыный башлады мине язмыш. Унсигез яше белән барган апа барыбыз өчен дә әни булып калды. Чиксез кайгыны күтәрәп йөрү өстенә ул колхоз фермасында да эшләп, безгә дә жыл-яңгыр тидермәскә тырыша иде. Ә әти-нең исә әнине гомер бие рәнжеткән куллары апама да күтәрелә... Әнине сагынып, апаны жәлләп түккән сабий яшьләре онытылырлыкмы соң?

Озак та тормый әти өйләнде һәм, сыерны да алып, үги әни белән үзе эшли торган умарталыкка күчеп китте. Жиде бала жыелышып ялгыз калдык. Ә гомер үтә, миңа алты яшь тә тулды. Шулар елны беренче класска бардым. Апаларым укырга йөрүемә каршы иде, чөнки өстемә кияргә берни юк. Күлмәгем булмаса, апамның иске костюмын киеп, билең бау белән будым да, яланаяк мәктәпкә киттем. Мәктәптә укытучы биргән китапларны колхоз амбары астында яшереп кайтканым хәтеремдә. Апаларым мине мәктәпкә бармаска күндерә алмаячакларын аңладылар. Әкреләп күлмәк тә юнәттеләр. Аягыма исә ак чүпрәктән тәпичкәләр тегәргә дә өйрәндем...»

Юнәттем... юнәттем... Нинди матур сүз!..

Мин Урта Азиядәге татар уртактарым борынгыдан талантлы милләт вәкилләре булган дип берәз алдарак әйткән идем бугай. Бу чынлап та шулай. 1920—1960 елларга кадер Идел-Ураллардан юк-бар, мич башынан төшмәгән татар чыгып китә алмаган. Бары тик гаярьләре, булдыкчылары гына чыгып киткән. Хәзер шуларның өченче буыны калган, алар кире туган якка кайтсалар да, әлегә Үзбәкстанда үзбәк уртактарыбыз арасында яшәсәләр дә, булдыкчылыктары белән әллә каян күренеп торалар. Насосная урамындагы өбезнең урам капкасын киң ачып, көтмәгәндә безне эзләп тапкан Фәнүзә ханым Ибраһимова да — шундый талантларның берсе. Ул мине Ташкент вокзалында каршылаучылар арасында бар иде. Алда сөйләнелгән Гөлсара ханым кебек, Фәнүзә ханым да алты яшендә әнисеннән ятим калып, бер юлы алты авылның алты үги анасында тәрбияләнгән. Минем туган авылым исәпләнгән алган Олы Кәркәле авылында да үтә ул үзенең сынауларын. Кәркәленең атаклы Фәтхуллага чышмәсеннән байтак кына су ташый ул кечкенә көянтәсе белән. Ул авылдашыбыз танылган жырчы Айдар Галимовның ике туган апасы, миңа кодача тиешле кеше. Фәнүзә хикәяләр һәм шигырьләр яза. Аның бер хикәясен моннан ун ел элек «Сөембикә» журналы басып та чыгарган булган. Күптән түгел Чаллының татар газеталары аның шигъри өлгеләрен укучыларга тәкъдим итте. «Сөембикә» тагын бер хикәясен басарга әзерләгән икән.

Менә шушундый язучыларны, шагыйрьләргә төягән татар Атлантидасы Үзбәкстанда батып бара. Каравыл кычкыра алмыйча да калабыз, жәмәгать.

Бу ханымнар белән очрашканнан соң, Ташкенттагы икенче бер очра-

шу да искә төшә. Әкәмәт булды ул. Ташкент вокзалында каршылаган Шәрифләр машиналарында Ахангаранга алып китеп баралар. Ташкент буйлап барганда, дусларым кинәт кычкырып җибәрә:

— Әнә, татарларыбыз Сабантуйга әзерләнә!.. Әйдәгез, берничә минутка туктап китик!.. Айдар әфәнде, сез чыгыш та ясап алырсыз!..

Әле юл мәшәкәтләреннән арынып та, үзбәк уртакаларымызның туктаусыз тикшерүләреннән айнып та бетмәгән мин, сыкранып кына, эчтән хәл итеп куям: әллә нинди озын-озак чыгышлар ясарга теләгем дә юк, арыганмын да, әгәр телиләр икән, туган җир, милләттән сәламнәр җиткереп, кыска гына берәр шигырь укырмын. Ташкентның үзәгендә, паркның ябалдашлы агачлары күләгәсендә бер төркем кызлар булып киенгән-бизәнгән әбиләр, егетләр булып киенгән-бизәнгән бабайлар күмәк бию өйрәнәләр. Аларның күбесе, мине танып, уратып алалар, фотога төшә башлыйлар. Шунда ук икенче бер бабай баянда сыздыра. Чамасыз сыланган иннек-кершәннән роза түтәлен хәтерләткән ниндидер бер алъяпкычлы ханым, исеме Рәзинәме, Разинямы, күзләреннән көлтә-көлтә зәһәрләр очындырып, репетиция үткәрә.

Дусларым аңа киләләр һәм, миңа күрсәтеп, колагына нәрсәдер сөйлиләр.

— Юк, юк! — ди ханым. — Без бернинди Айдар Хәлимнәргә дә сүз бирә алмыйбыз... — Аннан мине күздән кичерә дә сорый. — Кем була соң ул? Юк!.. Без Сабантуйга әзерләнәбез!.. Һәр минутыбыз кадерле!

Дусларым теге хатынның мине белмәвенә шаклар каталар. Монда Гогольнең «Ревизор»ындагы пантомима уйнала. Көләргә кеше генә юк. Мин канәгатьмен. Беренчедән, мине танымаган кеше булуы куандырса, икенчедән Рәзинә ханымның зур мәшәкәттән коткаруы тагын ныграк куандыра. Мин боларны ниндидер бер үпкәдән түгел, ә күп үлчәмле тормышта кызык хәлләргә, оригиналь халәтләргә һәрчакта да урын булуына басым ясау өчен генә язам. Әмма бу татарның Сабантуй дигән гади генә сүзе мине тирән уйларга этәрә. Ташкенттан кайтып төшкән төндә, иртәнге дүрттә, миңа Фәүзия Бәйрәмова шалтыратыр һәм мине җитәкчелекнең бүген иртән алтыда Пермь Сабантуена алып китү өчен бер атна бие эзләүләрен җиткерер. Мин, йокламаган килеш, китаплар тутырылган сумкамны күтәреп, Чаллының «Концертлар залы» янына барып, борынгы дусларым Илһам Шакиров, Әлфия Афзалова, Флүрә Хөрмәтова, Рөстәм Вәлиев, Рөстәм Закиров, Алсу Хисамиева һәм башкалар белән бергә автобуста 500 чакрымлык юлга чыгармын. Пермь Сабантуе миңа Ташкентның ниндидер мәхәлләсендә үтәчәк татар Сабантуена әзерләнү репетициясендә туган уй-фикерләрем белән уртаклашуга сәбәпче булыр. «Эпипә» биеп кенә, бик тә ярлы, мескен хәлдә үткәреләчәк татар Сабантуен Татарстан ничегрәк кенә дә үткәрә алган булыр иде, дигән фикер килгән иде миңа ул чакта Ташкент паркында.

Хәзер шул фикерләрем белән уртаклашып китим.

...Дөресен әйтим, безнең Сабантуйлар рәвешләре белән үзләренең мәгънәсен югалтып бетергәннәр инде. Мин аларга менә дистә еллар инде барганым да, катнашканым да юк иде. Чөнки Сабантуйларыбызның соңгы утыз-кырык ел эчендә бозылып өлгергән формаларына карата кискен тәнкыйди карашта тордым. Яшерен-батырын түгел бит, без Сабантуйларыны большевистик басым астында интернациональ бәйрәмгә әверелдерәбез, дип аны илсез, телсез, милләтсез һәм имансыз, чүпрәк-чапрак бүләккә, сарыкка табыну йоласына әйләндереп өлгергән идек. Без беләбез, бер ел бие җимергәнне төзәтү өчен өч ел кирәк булса, бер буын эчендә җимерелгәнне төзәтү өчен өч буын гомере — 75 ел кирәк була. Безне бар кавем дә аңласын дигән булып, туган авылыбызда да Сабантуйларда урысча гына сөйләшәргә өйрәнәп киттек. Бисмилла Сабантуйдан тәмам качты. Торабара безнең Сабантуйлар партия-совет җитәкчелеге астында куаклар күләгәсендә җыелышып эчү йоласы рәвешен алды...

Әмма кичәге-бүгенге, быелгы Сабантуйлар бөтенләй икенче! Мин аңарда бик теләп катнаштым. Алар минеке була башлады. Быелгы Сабантуйларга дәүләтебез Татарстан тарафыннан туган телебез, туган илебез, туган динебез, тапкан милкебез, югалткан дәүләтебез кире кайта башлады. Май ае башларында Берләшкән Милләтләр Оешмасының ЮНЕСКО комиссиясе җитәкчелегенең Казанга визиты вакытында Сабантуйларда катнашуы, Татарстан һәм ЮНЕСКО җитәкчелеге арасындагы сөйләшүләрдә Сабантуйны Халыкара бәйрәм чаралары итеп теркәү турында килешүгә килүне мин Татарстанның сәяси җитәкчелегенең, Татар Зиннәтенең, Татар халык дипломатиясенең зур җиңүе дип бәяләп идек. Үзегез карагыз, татар Сабантуе, быел Рәсәйнең илледән артык регионында һәм республикасында, губернасында гөрләп үтеп, Европа чигенә килеп тукталды. Татар Сабантуенда җиңгән татар Аргамагы тоякларын Европа чигенә аткарып кешнәде. Кайчандыр татарның бөөк шагыйре Сибгат Хәким үзенең «Үрләр аша» дигән үлемсез поэмасында бу көннәрне алдан күргән иде. Киләсе Сабантуй Аргамагы, Алла боерса, Сабантуйларыбыз, Европа чиген үтеп, Атлантика аша сикерәчәк һәм Америка Кушма Штатларын яулап алачак. Юк, украл белән түгел, татар теле, татар иманы, татар көрәше — елгырлык, җитезлек һәм көч белән!

Татар Сабантуена быел беренче тапкыр татар халкының милли-сәяси дипломатиясе, татар халкының милли китабы, газета-журналлары, нәфис сүзе, атаклы милли җырлары үтеп керде.

Пермь губернасы һәм Пермь шәһәре татарларының Чаллы шәһәр хакиме Рәшит Хәмәдиев җитәкчелегендәге ике йөз кешелек делегациясе катнашлыгында үткәрелгән Сабантуй, минемчә, нәкъ менә шундый чын милли Сабантуй була алды.

Анда һәр исән татар киләчәккә өмет алды, иманга багланды.

Иң куанычлысы шул: быелгы Сабантуйлар Татарстан Республикасы, татар халкының Татарстан Конституциясенә кертелгән хокукы, ягъни Татарстан Республикасының барлык Рәсәй, барлык дөнья татарлары мәнфәгатьләрен кайгыртуга хокукы булуы һәм ул киләчәктә шушы мәнфәгатьләргә тормышка ашыру юлында эшләгәче турындагы Закон маддәсенә нигезләнеп үткәрелде. Без быел беренче тапкыр Сабантуйга килгән татар баласының кулына татар китабы бирдек. Татарстан бюджеты моңа быел миллионнарча сум акча тотты, әмма бу югала, юкка чыга торган акчалар түгел — ишәя, арта, илне тагын да баета торган иманлы акчалар алар. Татарстанның Рәсәйнең илле регионында Сабантуй үткәрү өчен тотылган бу акчалары — болар эчке-аракыга, шырды-бырды, зәвыксыз җырга, тозсыз сүз боткасына киткән акча түгел, ә милләтнең мәдәни ихтыяжларын канәгатьләндерүгә киткән оҗмах җимешләре алар. Татарстан хөкүмәтенең соңгы вакытта милләт мәдәниятенә акча тотуны бермә-бер арттыруы сизелә. Без аның беренче уңай нәтиҗәләрен күрәбез, һәм моның өчен Татарстан җитәкчелегенә рәхмәтләребезне җиткерәбез килә.

Татарстандагы татар мәгърифәте, мәдәнияте һәм сәнгате, димәк, татарның җирле мәдәни базасы үзгәрә Татарстан бюджетының үзгәрү дүрттән бере бүленеп бирелгән хәлдә генә исән калачак. Аллага шөкер, хөкүмәтебез моны аңлады һәм эшкә башлады. Аллага шөкер, Бөтендөнья татар конгрессының яңа сайланган җитәкчелеге, бу юнәлештә милләтнең барлык катламнарын туплап, нәтиҗәле көрәш юлына чыкты. Уңышлар телибез аңа.

Без киләчәктә Сабантуебызның Татар талантын, Татар акылын барлык дөньяга таныту юлында иң камил, иң зәвыклы, иң үтемле формасын кулланырга тиешбез.

Президенттан төшкән яктылык һәр сәнгать әһеленең маңгаен һәм баыры юлын яктыртырга тиеш.

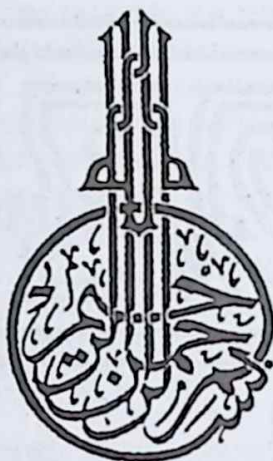
АЙДАР ХӘЛИМ,
шагыйрь һәм
жәмәгать эшлеклесе.

(Дәвамь бар.)

БАЛАЧАК СУКМАКЛАРЫ

(Эссе)

I

Әйе, бүген дә, алтмыш яшьне үтеп, ашыга-ашыга житмешкә тәгәрәгәндә дә, мин жәяүле сукмакларга тыныч кына карый алмыйм. Олы юлларны аркылы-торкылы кисеп үткән гап-гади сукмаклар миндә татлы хисләр, жылы тойгылар уяталар. Кая гына барсам да – поезддамы, автобустамы – мин ихтыярсыз тәрәзәгә ябырылам: уңга-сулга, урман ешлыкларына, әрәмәләрнең сихри кочагына кереп киткән сукмакларга карап, хыял дөньясына чумам. Шушы, меңнәрчә адымнар белән такырланган, инеш-күл буйларын чәлмәп ураган, карурманнарның серле дөньясы аша үткәрүче, зарыктыручы, кавыштыручы уравыч тар юллардан дөньяның иң бәхетле адәмнәре йөридер дип фараз кылам. Әнә алар, кабанмыйча, бер-берсен очлы терсәкләре белән борчымыйча, дөньяның кабатланмас гүзәллегенә карап туя алмыйча, зәп-зәңгәр күк, ямь-яшел жир белән аңлаша-аңлаша, болын, урман чәчәкләренең куге исенә кинәнеп, бәхет диңгезендә йөзәләрдер төсле.

Бәләкәй чакта сукмаклар синеке! Ялан тәпи тып-тып басып дөнья белән танышу әнә шул жәяүле сукмаклардан башлана. Кая карасаң да, ят ярлар, моңарчы син күрмәгән, күрә дә алмаган сер дөньясы.

Балачак хатирәләре – әкрән аккан өзек-өзек ак болыт кебек истәлекләр бер-беренә ялганмыйлар, әллә кайда, шул серле сукмакларда уралып, еракта, томанлы офыклар артында тынып калган вакыйгалар ничкайчан да бер-беренә чылбырдай тоташа алмыйлар. Алсу шәүлә дә кебек алар, таңда яңгыраган сак жыр да сымак, кайчан булып үткәннәрен өзеп әйтеп тә булмый. Балачак хәсрәтне белми, ә вакыт белән янәшә яшәү хәсрәт килгән көннән генә башлана...

Тәңремә рәхмәтлемен: ул мине туганда ук шигъри күңелле иткән. Шулай уйлыйм, хәтергә нык сеңеп калган вакыйгалар шуны сөйли.

Жәйләрнең берсендә әнием ындыр түрәндәге кыяр түтәлләре арасына барып кәргән. Мин терсәкләремә таянып, артымны туңкайтып, борын очым белән жир сөрөп, чәнти бармак кадәрле үскән кыяр малаен кимереп ятам икән... Әни соң дәрәжәдә гажәпләненп: «Улым, нигә кыярны ятып ашыйсың?» – дип сораган. Мин аллы-күкле янып: «Үзең өзмәскә куштың ич!» – дип жавап биргәнмен, имеш. Жавабымны үзем хәтерләмим, әни сөйләвеннән исемдә калды, ул ышанып сөйләгәч, шул вакыйга балачагымның иң кадерле хатирәсе булып күңелемдә саклана.

Минем әтием тумышы белән Сарман кешесе, үз-үземне белә башлаганда без Югары Баграж дигән гүзәл кәрәшен авылында нәкъ чиркәү каршысындагы пужымда Әндрян дәдәйләр өендә яши идек. Таза ихата, йорт-жир байларча биек итеп салынган, жәен салкынча, кышын зәмһәрир суыкларда да жылы була торган калын стена-лы таш амбарны мин аерата ярата идем. Әндрян дәдәй – балта остасы, аны Федот-

тагы ятим балалар йортына эшкә чакырып алганнар да, ул гаиләсә белән шунда яшәп ятканда, без алар өендә тордык. Минем татлы, кадерле балачак истәлекләрем Жир шарының шушы нәни ноктасы белән бәйләнгән. Каршыда бакча эчендә чиркәү, уңда мәктәп биналары, мәктәп каршысындагы киң генә мәйдан миңа – шактый елгыр малайга яшәү серләрен ачып биргән кадерле урыннар иде.

Эндриян дөдәйләр бакчасы кояшка таба авыш, ул сөзәкләненп ыңдыр артыннан үткән Метри елгасына төшә. Язын әз-мәз сулы, ташу кузгалганда ике-өч көн дулап алып, жәйге чөлләдә кибеп корый торган Метри ярында әти яшелчә бакчасы ясады. Яфрактарыннан татлы ис таратып утыручы юаш карлыган куаклары да шунда тезелде. Кыяр, кишер, чөгәндәр, помидор янәшәсендә Югары авыл өчен ятрак булган кавын-карбызлар төгәрәп үстә. Кунак-мазар килгәндә әти аларны чәй эчкәнчә үк бакчасына алып төшә иде. Әти урта мәктәптә химия, биология укыта, иртә-кич бакчада казынырга нык ярата иде.

Соңгы сигез гасыр эчендә дөньяда табигатьнең иң мәрхәмәтле еллары утызынчы белән кырыгынчы еллар арасына туры килгән. Жир сирәк тетрәгән, зил-зиләләр сирәгәйгән, янар таулар яман утларын сак төкергәннәр, жәйләр жылы, мәрхәмәтле, шәфкатьле булган. Утызынчы-кырыгынчы – минем бәхетле балачагымның еллары! Мин хәзерге әле коры, әле яңгырга тоташ манчылган жәйләрне ул бәрәкәтле еллар белән чагыштырып карыйм һәм хәзерге заман балаларын уйлап күңелем сызлый... Жир мәрхәмәтле, сөйкемле еллары белән дә безне иркәләгән икән!

Агач чиркәү! Аның безнең төрәзәләргә караган диварына өскә үк «1840» саны сугылган сары калай кадакланган. Без бәләкәй чакта Баграж чиркәве үзенең йөз еллыгын үткәргән икән. Мин чиркәүнең биек-биек, янындагы озын чыршылардан да биегрәк күтәрелгән хачларын, эчендәге алтын-көмешле бизәкләрен, диварларына эленгән төреләрне, чигүле төре альяпкычларын яхшы хәтерлим. Утызынчы елларда авыл коммунистлары – Озын Микәйле, тагын кемнәрдер, чиркәү хачларын кисеп, түбә калайларын изә-изә дөбөрдәтеп жиргә төшерделәр.

Чиркәүгә һәм Эндриян дөдәйләр өенә чапырышта, сул ягыбызда мәшһүр каравыл өе. Шунда ук янгын сарае, ат абзарлары, күгәргән кул насослары, коргаксыган мичкәләре, лапас өрлекләрен терәгән шома сөян баганаларга ыргак, багур, корымлы пумалалар асылган, дөү-дөү имән чөйләргә бөятләре ашалган камытлар, буяулары купкан дугалар, сүсәргән аркалык-түшлекләр, таж баулары эленгән. Без – Урта һәм Аскы урам малайлары – бәхетле! Әниләрнең «замат арасында кайтасы бул, ыштубыты ишетсен колагың!» диюләренә карамастан, әбәдтән соң гел шунда уралабыз. Мич арасынан, аулактан урын алып калырга кирәк. Менә каравыл өенә карт-коры жыела башлый, кич кырын ипләп кенә ирләр дә шунда тартыла. Алар вәкарь белән ашыкмыйча күрешәләр, озын итәкле чикмәннәрен, иске пинжәкләрен чишәп жибәрәләр, челемнәрен кагып, тәмәке тутыралар, һәм китә сүз! Ишек шар ачык булса да, өй эче тиздән төтен белән тула, ләкин без кымшанмыйбыз, киресенчә, мич арасынан башта елтыр танаулар күренә башлый, аннары баш күренә, муеннар сузыла. Ашау, өй, әнинең кисәтүләре истән чыга, кумасыннар гына!.. Кызык сүзләр, мәзәкләр, дәмәкләр шунда сөйләнә... Инде Багражның атаклы сунарчылары Аксак Ибан белән Сәвәләй Питеры да килеп керсә... Бетте! Без төнгәчә аларның мажараларын тыңларга әзер. Түтәл тәмәкесеннән төрелгән «кәжә сыйраклары» чытыр-чытыр яна, йөз ел юылмаган төрәзәләргә эңгер иңә, идән өстенә яңа керүчеләрнең алаптай чабаталарыннан туфрак коелып, яңа катламнар ясала, ә безгә рәхәт. Керәшеннәр – үтә сабыр, бер-берсенә итагатьле халык, ничә еллар яшәп, багражлыларның үзара сугышканын, талашканын күргәнем, ишеткәнем булмады. Багражда олылар – олы, кечеләр – кече...

Кем ничек кушкандыр, берзаман каравыл өе адәмнәре янына мин үз бакчабыздан бер кесә кыяр тутырып килдем. Бусын үзем дә ап-ачык хәтерлим!.. Дөү-дөү, көрәк сакаллы керәшен дөдәйләр мине кызык өчен генә кыяр урларга жибәргәннәрдер дип уйлыйм, борчак кузагы дәмәлеге кыярларны күрәп: «Ник мондый вакларын өздең?» – дип сораганга: «Олыракларын күтәрәп булмый шул аның!» – дип җавап бирдем. Үзем оялып, пешеп-янып идәнгә текәлдем һәм нәп-нәни кыярларны идән ярыгынан берәм-берәм базга шудыра башладым.

Оялуымны, чәнти-чәнти кыярларымны, ирләрнең көлеп жибәрүләрен бүгенгедәй хәтерлим.

Авил малаеның балачак хатирәләре кыяр-шалканнан башлана икән, моңа һич

гажәпләнергә кирәкми. Авыл баласы үзенең эшчәнлеген, хезмәтен әнә шул бакча түтәлләреннән башлаган.

Әтиемнең Сарман тумасы икәннен әйткән идем инде, әнием Мөгәттәрә дә шул төбәк кызы, Сарманга терәлеп үк торган Югары Әхмәт авылында туып үскән. Әти Минзәләдә педучилищеда укый башлаган, әнием шунда ук кызлар мәктәбендә белем алган. Минзәләдә танышканнар алар, шунда кавышканнар. Әтине эшкә Чукмарлы авылына жибәрәләр, әни бер-бер артлы өч малай табып өйдә утыра. Әтине, яшь мөгаллим дип, район читендәге Югары Баграж авылына жибәрәләр, авыл Зәй районы карамагына күчкәч тә безнең гаилә Багражда калган. Минем балачагым, яшьлегем әнә шул авылда, юмарт күңелле, кунакчыл, гади, үтә кешелекле, риясыз-хәйләсез керәшеннәр арасында үттә. Олысы-кечесе безне хөрмәт итә иде. Көрәк сакаллы, абруйлы авыл агайлары, әниемне яратып, гади укытучы хатынын зурлап, «апа» дип эндәшәләр, әллә каян, ерактан бөгелә-сыгыла сәламләп киләләр иде. Әнием оста жөйчә иде, Баграж сылуларына чуклы-чачаклы түшлө, бәби итәклә күлмәкләр тегеп кигертә башлагач, аның абруе тагын да үстә. Ата-ананың абруе авыл арасында малайларны да үзсендереп жибәрә. Хәтеремдә, авыл уртасындагы мөгәжи амбарына айбагыр кайтарып тутырдылар. Кояшлы көннәрнең берсендә айбагырны амбар алдындагы чыбылдыкларга чыгарып тараттылар. Керәшен авылында айбагыр йорт буенча тулып ята, шулай да малайларның күзе амбар тирәсендә... Айбагырның үзе түгел, шуны чәлдәргә маташу дәмәк! Амбар артынан шыпан-шыпан чыгып, кесәләргә айбагыр тутыра башлаган гына идек, таптаза Югары оч егете Миндәй Ибаны якадан эләктермәсенме?! Ярар инде дип торганда, Ибан, Минем кем малае булуымны белгәч, йомшарды, кесәмә айбагырны шәпләп үзе тутырды...

Озын кышларны кая да чыгып йөрмибез, Багражда үткәрәбез, язгы-жәйге бәйрәмнәргә – жыенга, Сабантуйга без Сарман, Әхмәт якларына кайта торган идек. Хуш исле йомшак печән түшәлгән тарантаска гаилә белән төялеп, мәктәп атын жай белән генә атлатып, егерме чакрымны – Сарман–Баграж арасын үтүләр татлы төш булып истә калды... Завод үрен менгәч, юл урман эченнән үтә, ә анда каен жиләге, кып-кызыл келәм булып, кызыктырып, жанландырып безне көтеп ала торган иде. Табигатьне олылау, аны изге санап баш ору безнең заман кешеләрендә үтә дә көчле иде! Без малайлар да жиләкне алан читеннән, таптамыйча, берәм-текләп жыя идек. Башта «кызыл сандык»ка – авызга шудырасың, аннан берәр савытка, күчтәнәчкә жыя башлайсың. Жир-су чиста, болытлардан көмештәй яңгыр ява, жир хәзинәсе жиләк-жимешләр әле саулык кына китерә!

Гажәп, бәләкәй чакта мин Сарман урамнарына калай жәелгән, ә Нөркәй дигән авыл кешеләре очлы түбәле брезент юргаларда яшиләр дип белә идем. Малай кеше аякка киеп торамины? Күп кешеле Сарман урамнары нык тапталып, жәйге чәлләләрдә көйдәрерлек кызгандыр шул! Мин шулай дип хәзер генә, шушы хатирәләргә язган чакта юрадым. Ә нөркәйлеләрне ник брезент юргаларга күчәргәнмендер, аңламыйм, бәлки, әтиләр белән Нөркәй авылын узып та киткәнмендер?

Исемдә, төбәнәк кенә, йомры гына ике малай – әтинең бертуган абыйсы Мәхүбрахман абыйның улы, яшьтәшем Максүт белән мин – алар капкасыннан ишегалдына кереп киләбез. Куллар артта, йөзләргә житди, авызлар йомык. Әниләр безгә карыйлар да башта... кычкырып көләләр! Ә аннан соң... куллары кычытканга үрелә. Тикшереп карасак, икебезнең дә түшләргә сап-сары икән... Ни хикмәттер, дүрт яшьләрдә чакта икебез дә чи күкәй эчәргә ярата торган идек. Гел-гел ояга менәргә әниләр рөхсәт итмәгәндер шул, ара-тирә күршеләрнең тавык ояларына да походка чыкканбыздыр... Шуны уйладым исә, мәшһүр шагыйребез һади Такташның «Мокамай йомырка урлаган» дигән тәүге шигыренең юллары искә төшә. Һәр Мокамайның Әйшә тәтәе була, бәләкәй чакта татыган «кычыткан себеркеләр» ул чакта урлашмаска өйрәткән әче сабак була торган иде.

II

Дүрт яшемдә идемме, әллә якты кояш астында бишенче жәемне үткәрә идемме, безнең авылда балалар бакчасы ачтылар. Аны «Площадка» дип атадылар. Урак өстә иде шикелле. Минем әни белән Югары очның Феона апа Васюкованы тәрбиячә иттеләр. Үзләре ашчы, караучы, жыештыручы, кер юучы да иделәр. Шуның өстенә әни малай-кызларга пар жәйге киёмнәр дә текте. Ул чактагы рәхәтлекләр! Су коенырга йөрибез, авылга авып торган тау тизмәләре битләреннән жиләк жыябыз, олы малайларның ат коендырганын бергәләп карыйбыз. Мин атларга якин ук киләргә куркам, читтән генә, сагаеп, яр буе таллары арасыннан карап торам.

Ник дигәндә, берзаман әти белән мәктәпнең Аманат исемле атына утырып кайтык та, әти Аманатны тугарып жибәрде, мин сарай ишеген ачарга йөгердем. Анымоны искәрмичә барам, башын чайкый-чайкый артымнан фырлап килгән Аманат, кинәт жылкәмнән умырып алды да, мине алагаемга чайкап жибәрде. Акырып еларга тотындым, аркам канады, Аманат тешләренең эзе шактый вакыткача жөйләнеп торды. «Аткамы, бүтән хайваннаргамы, телең белән төмлөп эндәшмичә, бер чакта да алдына төшмә!» – дип өйрәттә әти. Мин гомерем буе аның киңәшен тоттым, тик ни хәл итәсең, йорт тирәсендәге мал-туарлар, кош-корт әтинең киңәшен белмәгәндер шул: үз гомеремдә мине өч тапкыр каз талады, дүрт-биш мәртәбә кәжә тәкәсе сөздә, колхозның иң дәү ата дуңгызы төртеп екты, бер тапкыр Имәнле урамында ана күркә кычкырып талады.

«Площадка»ның кайда, кем өендә урнашуы ныклап исемдә калмаган, мәгәр без Метри елгасы тирәсенә Каравыл почмагынан Макар дөдәйләр, Ипис түтиләр ызаныннан төшеп йөри идек. Елга аръягында искиткеч матур, аллы-гөлле чәчәкләр каплаган бәләкәй генә болын бар иде. Иртә яздан кара көзгәчә чәчәкләр бер-бер артлы ачылалар да жәйнең һәр күләмендә болынның үзенә хас чәчкә исе була торган иде. Беркем кисәтмәсә дә, болынга аяк баскан кеше кинәт үзгәрә, чәчкәләрне өзмәскә, үләннәрне таптамаска тырыша. Кай яктан жыллар иссә дә, алар тыгыз һавалы бу үзәнгә төшеп житә алмыйлар, көн туса, без шул оҗмахта күбәләк куабыз, гөрле-качышлы уйныйбыз, өз-мөз таптап китсәк тә, без болыннан чыгуга, үләннәр рәхәтләнеп турая торганнар иде. Еш кына болынга, эштән бушаганда, әти дә төшә, безне түгәрәкләп тирә-ягына утырта, ганжә-үләннәрнең исемен атап, берәм-берәм күрсәтә башлый. «Безнең якларда ашарга яраган йөзләп үлән бар», – дия иде. Ниләр генә жыеп ашамый идек без Баграж болын-урманныннан! Жиләк-жимешне, гөмбәләрне әйтеп тә тормыйм, язга чыгып кар китүгә, кояшка караган ермак ярларына сап-сары булып бакыр тәңкәләр сибелә. Кимәшә башын бүксәң кап булганчы аша, зыяны юк. Кимәшә башына ялганып, урманда көздән калган коры яфракларны аралап, күкә башы калкына. Аланнарда кузгалак үсә, кыр какысы, урман какысы котырып уңа... Төрле якларга әнис, жир бәрәңгесе, карабаш, балтырган жыярга йөрибез. Олы су башында сарана!.. Кәжә башы урамыннан ындыр артларына төшсәң, ни генә юк анда: песи борчагы, карга борыны, шепкән... Тыкрыкларда кычиткан кыяры үсә. Карга борынының тамарга торган жиләген ашыйбыз, шепкән уабыз. Шома көпшә, сасы көпшә, чуар көпшә. Жаның ни тели!

Әссе жәй! Яндыра! Быел жәй коры, ләкин без яраткан болынның дымы бетми, без, икешәрләп тотынып, Метри елгасына таба төшеп барабыз. Алдан юл күрсәтеп әни бара, ыбыр-чыбыр бәрәңгә арасында адашып калмасын дип арттан үткер күзле Феона апа атлый. Нәкъ каршыбызда, елга үзәненең аръягында, уңдарак, унбиш-егерме йортлы Имәнле урамы. Урам очында Чулак Кунуннар йорты. Үкличә киртәсе алар ихатасына тоташкан. Үзем күрдем, әнигә ияреп, көтү каршыларга барганым бар. Кунуннарның Ладимыр исемле куштүбәле базык уллары да «Площадка»га йөри, без хәзер шуның белән житәкләштек. Булса да булыр икән шук бала! Ладимыр берәүгә дә тынгы бирми, кызларның толымыннан тарта, толымы юкларның бармагын тешли, малайларны чалып ега, су коенганда кызларның күлмәгенә таш бәйләп буага ыргыта. Үзе көчле, үзе алагаем хәйләкәр. Бу терекөмеш мәктәпкә кергәч тә укытучыларның жыгын чыгарды. Дәрестә утыра алмый иде, мәктәп базына кереп чума, теленә нинди жыр килсә, шуны акырып ята... Имәнле урамы хәзер юк, бетте, таралды, Ладимыр яшәтәшем дә күптән инде гүр иясе булды. Үскәч акыллы, үтә сабыр, ипле кеше иде, шофер булып эшләде, көтү көттә... Сирәк кенә сагынышып очраша торган идек, урының жәннәттә булсын, яшәтәш!

Төшеп барабыз, әни, күз алдында булсынга, аны алгы парга куйган, шунда да ул мине чалып егарга маташа. Тезләре кутырлап беткән, иягендә жәй, иреннәре мыймылдый, колагы селкенә – һич тик бара алмый! Күзем Имәнле урамы өстенә эленгән печән кибәне дәмәлегә болытка төште. Болытны чамалап, әни дә туктап калды. Зәп-зәңгәр иде күк, каян яралды әле бу аклы-каралы иләмсез болыт?! Капылт кына әллә ни булды, зәңгәрсү-кызыл сызык болыттан аерылды да, түбәнгә, жиргә, Имәнле урамы өстенә атылды. Күк яман чатлап урталай ярылды, гайрәтле күк күкрәвеннән без жиргә егылдык. Әни борылып: «Балалар!» – дип кенә әйтә алды. Аяк өстендә бер Ладимыр гына басып калган икән, Имәнле өйләре өстеннән ургылып чыккан төтенне әүвәл ул абайлады, яшелле-мөшелле тавыш белән: «Пужар! Пужар!» – дип акырырга тотынды. Озак та үтмәде, тирә-якка искәртеп чиркәү чаңын кага башладылар. Әни белән Феона апа, тилгәннән качып кайсы кая тарал-

ган чебиләрне жыйган төсле, безне көч-хәл белән жыйдылар. Бер кыз куркуыннан Метри елгасының төбенә үк тәгәрәп төшкән икән. Утыра шунда, посып, үги ана яфраклары арасында! Без бәрәңге сабакларын таптый-таптый каравыл өенә менеп житкәндә, анда мәхшәр башланган иде инде. Тик ятып үшәнләнгән каравыл атлары, чаң тавышыннан куркып, тәртә арасына керми интектерәләр, пужарниклар да каушаган, алар ат сыртына каеш камчы белән тамызалар. Атлар аның саен киреләнә, йөгәннәрен тартып хырылдылар. Күпердән әйләнергә ераксынган Урта урам адәмнәре чиләк, көрәк, багурлар тотып, без менгән сукмактан гына Метри елгасын кичеп, янгын ягына элдерделәр. Башта аклы-каралы куе төтен бөркелгән иде, соңра ялкын телләре сузылды, берәздән Имәнле урамы тоташ учакка әйләнде. Әллә-лә! Яна Имәнле урамы, дөрли, ә яман гадәтле алама болыт, «сау булыгыз!» дигән төсле, авыл күген бер әйләнде дә үтеп китте. Ут янына чабарга шүрлөгән карт-коры каравыл өе янына жыйналды. Телләрдә бер сүз: «Вәт, Ходаның хикмәте, ишеп яуса соң! Нигә утын гына ташлап калдырды бу болыт, шоннык?!»

Унбер йорт нигезенә кадәр утырып янды.

Кага-кага чиркәү чаңын урталай ярганнар...

«Эзәйдән дә килделәр, тирә-яктагы унбиш авылдан атлар килде», — дип сөйләде соңарган кичке чәй янында әни. Ул төнгә әни «Площадка»га ашыкты, ул төнне Имәнле урамы балаларын шунда кундырдылар. Әни шуларны карап, ашатып, «Площадка» саклап чыкты. Мин бик озак йокыга китә алмадым, иләмсез болыттан аерылган дөһшәтле ут күз алдымнан китмәде. Йоклагандай булам да куркып, кычкырып уянам. Ичмасам, янымда әни дә юк!

Шул көннән мин болыттан, яшен утыннан, күк күкрәвеннән курка башладым. Офык читендә каралжым болыт куера башладымы, өйнең берәр почмагына кереп качам. Тик яшен камчысының угы шулкадәр көчле, кермәгән тишеге, үтә алмаган почмагы юк. Чоланда дәү агач сандыгыбыз бар — артына кереп посам, яшен чартлый-чартлый мине эзләп таба. Толыпка уралып, мич арасына кереп утырам — колагымны ярырдай күк күкри. Ахырда әмәлен уйлап таптым. Олылар йоклый торган карават башына әни мендәр-ястыкларны өеп куя иде. Чак кына болыт кабарды исә, шул мамык тавын ишеп төшерәм дә ястык-мендәр астына кереп йомылам. Яңгыр килгәндә ишек-тәрәзә тыгызлап ябыла, мич төннекләре томалана, өебез бәләкәй, бөркү, эссе. Ястык арасында мунча ләүкәсеннән мең яман, тын житми, шабыр тиргә батам, манма су булам, ләкин курку барысын да жиңә.

«Курку — иң явыз көчләрнең берсе», — дип аңлата әти, мине батыраерга чакыра. Бу курку хисеннән мин озак арындым, хәзер яшенне бар дип тө белмим, хәтәр давиллы сәгәтләрдә, каралжым караңгы күк явызланып ут чыбыркысын болгачанда, Идел уртасында балык тотып утырганым бар. Әллә нинди яшен сәнәкләре күз алдымда болытлардан аерылып, биектә яман сызылып барды — каушамадым. Курку хатирә булып кына калганда, әллә ни зыянлы түгел икән үзе!

III

«Улыбыз үсә!» диләр, әти белән әни куаналар. Күрше-күлән, килгән-киткән кунаклар да мине алларына бастырып мактыйлар. «Үскән, егет булган ич улыгыз!» — дип, әниләрнең сөенечен арттыралар. Бала-чаганы мактаган саен, сыйның мулрак, тәмлерәк эләккән хәзер генә аңлыйм — үзем дә өч бала атасы...

Үсү шулдыр инде, хәзер үзем генә дә көтү каршыларга барам, үткен күзле, корыч томшыклы тилгәннәрдән бәбкәләргә дә энем Алмаз белән бергә саклайбыз. Сыер абзарын тазартырга, ишегалдын себерергә, малларга печән салырга әти белән чыгабыз. Эш арасында әти янында уралу иң рәхәт чаклар булган...

Үсте дисәләр дә, бәләкәй шул әле мин! Үземнән ике яшыкә генә олы Азат еш кына мине төпәләп ала. Менә ул үскән ичмасам! Шкафның иң өске киштәсенә үрелә дә прәннеке чәлдәрә, мин сорасам, муен тамырыма кундыра. Азат үскән ичмасам, ул мәктәпкә йөри, ул — укучы, аның белән чамалап сөйләшергә кирәк. Олы малай буларак, ул әти белән утын кисәргә чыга, пычкының бер башын ул тарта. Мин әти ярган утынны ышыкка, лапас астына ташыйм, ә энекәшем Алмаз жүз таска түбәләмә итеп йомычка жыя. Баграж авылын өч яктан урманнар ураган булса да, безнең әти әрәм-шәрәм иткәнне өнәми.

Үскәнмендер дә шул: хәзер мин бик күпне беләм. Безнең бабай Сарманның иң ярлы «Ак ыштаннар мәхәлләсе»нең имамы булган. Әтинең Нурлыхода, Маһиәнвәр, Әсма атлы апалары бар, Сарманда элегрәк телгә алган Мөхүбрахман абый яшәп ята. Элеккеге «Мөхәммәдия» шәкерте, зур укымышлы, зыялы кеше, скрипкачы, һәр яктан талант иясе. Бакчачы, жыләк-жимеш үстерү остасы. Агач утырту, күпер

юллары төзөтү, табигатьнең кадерен белү безнең нәселдәге һәр кешегә хас. Нурлыхода түтинең ире Ризван мулланы күргәнем юк, ахрысы, ә аларның бердәнбер уллары Хәмзә исемле искиткеч чибәр, бөдрә чәчле, көр тавышлы егет безгә еш-еш кунакка килеп йөри. Без дә аларга баргалыйбыз. Әсма апаның Лена, Илтөзәр, Рәжия исемле балалары да безгә килеп чыга, безнең яшылек чорында туганнар еш аралаша иде, бер-береңә хөрмәт, хәл-әхвәл белешү көндәлек гадәткә кергән, канга сеңгән иде. Безнең йортка иң еш килеп йөргән кеше әтинең тол апасы Маһиәнвәр булгандыр. Без аны кыска гына «Әнвәр түти» дип атап йөрттек. Әнвәр түти еш килү өстенә бездә бик озак – икешәр, өчәр ай торып китә иде. Көзгә кереп бакча эшләре тәмамлангач, сугымнар суелгач, каз өмәләре үткәч килеп төшә дә язга кадәр кунак була. Үз гаиләсе булыр-булмас, кияүгә чыгып тиз үк аерылып кайткан бу апабыз әз генә йокычан, әз генә юбалгы, мунчага барса, дүрт-биш сәгатьсез чыкмый торган тәмле тамак карчык иде. Каратут йөзен, шактый күләмле борынын гына калдырып, башын яулык белән урап куя торган бу апа гомере бие кара-көрән озын итәкле күлмәк яратты, яулыкның да агын бәйләми иде шикелле. Бу ятимә карчык, олылардан аерым хөрмәт күрмәсә дә, безгә килергә ярата иде. Дөрөс, аның өс-башын карыйлар, тамагы сыйлы, урыны түрдә, мәгәр олы кунак-мазар килгәндә аны табынга алмыйлар, бәлки, ул үзе шулай теләгәндер, әмма кеше барында кече якка чыгып Әнвәр түти ашап утырганда мин аны үтә нык кызгана идем. Шунысы да бар, күпме яшәсә дә, ул мәңгелек кунак, өй эшләренә катышмый, сирәк-мирәк идән себергәли иде, мендәр-юрганны кагарга көнгә алып чыга. Яше олы булса да, намаз укымый, мин аны дога укып, амин тотканын да хәтерләмим. Ул шушы дөньяда тарсынып, нәрсәдәндер кыенсынып яшәгәндер, ахрысы. Хак, зарланганын ишеткәнем дә булмады, жылаганын күрмәдем, йомылып, үз уйларына батып яшәүче бу сәер апага мин аерата нык тартыла идем.

Үзәра дус идек без.

Менә олылар кайсы кая тарала, киндер букчасын асып, Азат мәктәпкә китә, Алмаз уенда, без түти белән өйдә икәү калабыз. Кайчагында гына Алмаз да өйдә була. Урамга чыгар идең, карлы яңгыр коя, тәрәзәләр парланып томаланган, җил янбакчадагы шомырт агачларының соңгы яфракларын талап улый. Шундый аулак чакларда Әнвәр түти капылт үзгәрә, аның хәсрәтле җыерчыклар белән каймаланган кап-кара күз тирәләре жанлана, нурлана, ул яулыгын маңгаена күтәрәбрәк куя, каратут маңгаена чал сибелгән кара чәчләре сибелеп чыга. Аның жанлануын, күңелле үзгәрүен күреп мин куанам, түтине ныграк сөендерәсем килә, өстәлне, урындыкларны күчереп, өйне киңәйтәм, идәннән сәкегә, сәкедән идәнгә сикереп мәзәк ясарга тотынам. Авыз-борынымны мыймылдатам, телемне чыгарам, көзгегә үчәклим, ишек катында мыштым гына утырган дәү галушларны киеп, лыпыр-лыпыр биегәндәй итәм. Берзаман галушлар очып ике якка барып төшәләр... Әнвәр түти, тагын да жанланып, минем маймыллануымны күзәтеп тора, ачуланмый, сүкми, көлә, тәне җиңеләеп китә. Аның да иңбашлары бер күтәрелә, бер төшә, йөзенә кызыллык чыга: ул учын-учка бәрәп такмак әйтергә тотына. Аның такмагы кыска, ике-өч сүздән генә тора, алай да минем йон оек кигән аякларым үзеннән-үзе сикергәли башлай, мин, идән уртасына чыгып, тыпыр-тыпыр биеп китәм. Түти җай гына, бер көйгә генә: «Сездә кем бар киндер суга, сездә кем бар киндер суга?» – дип бер туктаусыз кабатлай. Аның сүзгә зарыккан иреннәреннән тавыш һаман көчлерәк чыга, ни озак такмакласа да, мин армыйм, аның шушы гади такмагы мине котырта, дәртләндерә, шашындыра. Мин тәмам онытылганмын, түтинең колагы тышта икән, менә ул тынып кала, яулыгын төшереп бәйли, маңгаен яшерә һәм тынын тигезләргә мич арасына кереп китә. Андагы үзгәрешне күреп, мин телсез калам. Түтинең «кайттылар!» дип пышылдавы гына мине игә китерә.

Әнвәр түти белән без корган театрны Алмаздан бүтән кеше күрмәгәндер дә, ул да, мин дә серне чыгармадык. Әллә күреп тә дәшмәделәрме?

Авыл өе бик бәләкәй булса да, элек аңа әллә ниләр сыя иде! Сыер бозауласа, бозавын күтәрәп өйгә кертәләр, кышкы суыктан саклайлар. Без малай чакта суыклар чыннан да суык була торган иде. Көздән, ноябрь башларында төшкән кар язга шылт та итмичә – эремичә ята иде. Бозау артыннан сыер да өйгә килеп керә. Бозавын ялай, иркәли, куе угыз сөте белән аңа үсәргә көч бирә... Угыз коймагын без барыбыз да бик яратабыз, коймак пешкән көн – елына бер килә торган бәйрәм. Ул көннең тагын бер бөөк шатлыгы бар: мин, зур колхоз табагына тутырып, күршеләргә угыз коймагы ташыйм! Күршебез Иппис түти, коймак керткәч, миңа бер уч чикләвек, бер уч айбагыр бирә, бозау турында озаклап, бөртекләп сораша: «Маңгаенда каш-

касы бармы? Бәкәле ак түгелме? Ни төсле?...» Үзең керткән күчтәнәч коймак белән чөгөндөр чәе эчә-эчә бозау турында сөйләү нинди рәхәт!.. Балачак рәхәтләре алар үзгә, аерата кадерле, аерата газиз...

Сыер өйгә кәргәндә, мин аның очлы мөгезләреннән куркып, мич арасына кереп качам, Әнвәр түти мине арттан кочаклый, мин аның жылы тәнәнә тиеп дөньямыны онытып тынычланам...

Аулак калган мизгелләрдә без кәмит күрсәтеп кенә яшәмибез, кайчагында Әнвәр түти боз каткан тәрәзә алдына килеп баса, ике кулы белән ике тәрәзәнең ике яңагына ябыша һәм тонык кына бер көйгә җырлагандай итә. Тавышы юк аның, тавык кырлавыннан аерылмый, ләкин сабый булганмын, тутамның – ятим-ялпының, бичара толның бертуктаусыз мөнәҗәт укуын белә алмаганмын. Сүзләрен аңлап бетермәсәм дә, мин аның тәрәзә аша йотылып үз балачагына кайтканын, кемнеләр сагынып, юксынып мөнәҗәтләр укуын үтә дә ярата идем. Андый чакларда түти түгел, мин сагаям, капка өз генә шыгырдады исә, «кайттылар!» дип пышылдыйм... Уртақ серебезнең дөньяга фаш булуын теләим...

Менә безнең «гаилә» ишәя-исәя башлаган, мөгезләре төртеп чыккан наян бозау янына берәм-берәм сарык бәрәннәре кереп кушыла башлый. Бәрәннәр тиз үсә: атна дигәндә өйгә алар хужа була! Җитмәгән җирләре, аудармаган нәрсәләре калмый. Иләк, чиләк, ипи табаклары һәркөн күчеп, күченеп йөриләр. Өй тарая, бозауны муенчаклап аралыктагы тимер божрага бәйләп куялар. Бәйләп куймый кара, бәрәннәргә ияреп алдын-артын сикертеп чаба башласа! Бер көн ычкынган да ашлы сулар җыя торган лаканны аударган. Әй эләкте Әнвәр түти белән миңа!

Бозау, бәрәннәр белән аулак өйдә калырга ярата Әнвәр түти, ул аларны кочаклай, муеннарын кашый, чәйнәп ипи йомшагы каптыра, дымлы борыннарын үбә. Бәрәннәр аның саен наянланалар, кушаяклап сикерәләр, ишекле-түрле ду килеп чабалар. Муенчагын өзәрдәй булып аралыкта бозау сикерә, Әнвәр түти идән уртасына чыгып баса да учларын шапы-шопы китереп үзенең мәңгелек такмагын кабатлай: «Сездә кем бар киндер суга? Сездә кем бар киндер суга?» Бәрәннәрнең нәни тояклары дер селкеткәннән бүрәнә арасыннан мүк коела, кыстырган җиреннән уклау атылып чыгып идәндә бии, кисәү агачлары, җәмки, самовар торбалары, ухvatлар дер-дер селкенәләр. Андый чакта тик торып буламыни? Мин дә өйдәге хәрәкәткә кушылып китәм һәм Әнвәр түтигә ялгап такмак әйтә башлыйм... Юк, аның сүзләрен кабатламыйм, минем үземнеке, үзем чыгарган такмак бар...

Чыгарган беренче такмагым – шигъри юлларым хәтердә калмаган, соңгы бер юлы гына исемдә... Әлбәттә, ул шушы бөдрә йонлы, тере күзле шук бәрәннәргә багышланган иде... «Идәндә шомырт коя» иде аның соңгы юлы... Баштагы юллары: «Яфрак ярата бәрәннәр... тамаклары тиз туя... Тамак туйгач, сикергәләп, идәнгә шомырт коя» булды шикелле... Ни гажәп, Әнвәр түти минем такмакка игътибар итте, «киндер сугучыны» онытып, миңа ияреп, мин чыгарган такмакка күчте, без икәүләп идәндә сикергәләдек, керәшенчә әйтсәк, уармак килдек, дәмәк ясадык.

Иртәгесен без тагын аулакта калдык, бүтәннәрнең аяк эзе тынгач, бозау, өч бәрән, Әнвәр түти һәм мин пәри туен башладык... һәм Әнвәр түти кичә мин чыгарган такмакны кабатлай башлады... Бу хәл миңа көч бирде, дәрт өстәде... Шул көнне мин яңа такмак чыгардым. Анысы аралыкта моңаеп торган бозауга багышланган иде сыман...

IV

Кар китте, сукмаклар төште. Мин хәзер урамнан кайтып кермим дә. Аскы урамда Кирушлар турында атау, җир иң әүвәл шунда ачыла. Җыелышып тәтәйле уйныйбыз, кузналы, акча чөябез. Кичләрен мөгәҗи амбары тирәсенә яшьләр җыела. Кайчагында яшьләр уены безнең турыга – Әндриян дәдәйләрнең амбары алдына күчә. Имәнле урамыннан гармунын күтәреп, Чыжык Бәчелие килә. Уйныйлар, җырлыйлар. Әтинең иске пинжәген иңемә салып, төренеп, мин дә бер читтә басып торам. Яшьләр җырына кушылып, иреннәрем кыймылдый, ни гажәп, берзаман мин яшьләр җырлаганның сүзләренә үз такмакларымны кушып җибәрәм.

Яз – бәйрәмнәр чоры. Беләм, озакламый Олы көн килеп җитәчәк. Олы көн – урысларның Пасха бәйрәме. Ул көнне Баграж – керәшен авылы гөр килеп торачак. Караңгылы-яктылыда бала-чагалар күкәй җыялар. Өйгә кәргәч, тиз-тиз «Иисус-Кристус терелеп торган», диләр. Йорттан йортка йөреп минем дә манган күкәй җыясым килә. Тик мине әни чыгармый: «Без – татар, мәселманнар», – ди ул. Мин, аңлап бетермәсәм дә, татар икәнлегемне, керәшеннәрдән аерманы сизә башладым. Су коенырга буа алдына төшсәк, малайлар миңа карап җыр-җыр көләләр, усалрак-

лар:

Татар, татар – тарам,
Кермә безнең арага.
Кысылырсың, үләрсең –
Биш тиен акча түләрсең... –

дип җыр әйтәләр.

Усал малайларның авызын томаларлык такмак чыгарасым килә, барып кына чыкмый, җавап итеп кайдадыр отып алган җырны кабатлыйм:

Керәшен, керәшен – керкәле,
Баш түбәсе серкәле.

Бәйрәм якынайганын шуннан сизәм, көн туды исә Багражның кынҗыр кызлары әни янына күлмәк тектерергә киләләр. Бәйрәм якынлашканын бер сылу кызлар ғына сизенәме?!

Югары очта Жәмәй атлы бер бик фәкыйрь кеше бар иде. Кышын тәмәке төрергә гәжит каян алгандыр, һәр язда исә ул безгә килеп керә торган иде. Килә, болдыр баскычына утыра, дәшми – теле юк. Телсез Жәмәй дә диләр, кушаматы – «Пружин». Озын, чандыр гәүдә – сорау билгеседәй бөгелгән. Очлы иягенә өч-дүрт бөртек сакал ябышкан. Өстендә алагает дөү якалы, терсәкләре ямаулы чикмән. Кырык ямаулы чалбар тишәкләреннән тез башлары күренеп тора. Аягында киндерәләре ялганган дөү-дөү мыеклы чабаталар. Пычрак аягы белән өйгә керми, кат-кат чакырсаң да, ияген як-якка чайкый. Тәмәкегә гәжит сорап килгән Жәмәйне безнең әни берчакта да ашатмыйча, тамагын туйдырмыйча җибәрми торган иде. Өйдә нинди ризык пешсә, тәлинкәгә салып, Жәмәй дәдәйгә чыгара. Мин аның ашаганын карап торырга яратам. Озын җәпле бармаклары катып, калҗаеп беткән, тырнаклары җитү. Алдына ризык килгәч, ул кинәт үзгәрә, гәүдәсе тураеп киткәндәй була. Ул ризыкның бер бөртеген, бер тамчысын исраф итмичә, кадерләп, олылап ашый. Ипи, дурычмак өлешен йоткач, башын артка ташлый, бугаз алмасы бүлтәеп чыга, ул керфексез яшел күзләрен йома, күз урынында вак җыерчыклардан хасил елмаю ғына балкып кала.

Тәлинкә чыгарасыңмы, табакмы, табамы – ризыгы беткәч, ул һәрберсен ипи катысы белән ышкый-ышкый сөртә, майга манчылган икмәк катысын кәнфит суыргандай суыра... Кулына гәжит эләккәч, тәмәкесен шартаякның тубырлы башы юанлыгы итеп төрә. Безнең өй тирәсендә кабызмый, әнинең тәмәке исен яратмавын белә, «тартмыйм, тартмыйм!» дигәндәй, тәмәкесен күз югарылыгына күтәрәп күрсәтә.

Әниләр кая киткән булгандыр, бер көнне әбәдтән соң Жәмәй дәдәй килеп керде. Әнвәр түти ишегалдында, кояш күзенә мөндәрләргә тараткан, мин җиз тасны аударып, астына баулы таяк кыстырып, тас астына җим сибеп күгәрчен тотарга маташам. Күгәрчен белән мавыгып, Жәмәй дәдәйне онытып җибәргәнмен, бер заман карыйм, утыра да утыра теге, ыңы-шыңы юк, тез тишәкләрен чикмән итәген кайтарып яшергән. Әнвәр түти тегеңә берни чыгармый. Мин аның янына йөгереп килдем. «Бетмәс монда әрәмтамак, хәерчеләр!» – ди тутам, «ипи кыерчыгы алып чыгам!» дип өйгә керә башлаган идем, түти мине эләктереп алды. «Йөрмә!» Мондый кирелеген белми идем тутабызның, аптырап киттем. Жәмәй дәдәй утырды, утырды да бөгеләп, бөкерәеп чыгып китте. «Саран бака син, Әнвәр түти!» – дип кычкырганымны сизми дә калдым.

Хәерчеләр дигәннән, без бәләкәй чакларда хәерчеләр авылдан авылга ел әйләнәсенә йөриләр иде. Ни бирсәң дә алалар, иске-москы киём-салымны да алалар, ипи кыерчыгына да бөгелә-сыгыла рәхмәт әйтәләр. Сәер, җәенке арбаларына утырып, дөя җиккән кыргызлар килеп чыга иде. Алар дөяләрен урам уртасында туктаталар, үзләре өй борынча кереп йөриләр, чыбыркы сабы белән муеннарын кашып: «Яндык, казалы булдык», – дип, күзләреннән кысып кына тонык тамчылар чыгаралар. Керәшеннәр – үтә ярдәмчел, мәрхәмәтле кабилә, кыргызларга ышаналар, җәллиләр, бала-чагаң күпме? дип белешәләр. Яртышар капчык бәрәңгә, подаука төбенә салып, он чыгаралар, ашарга да дәшәп кертәләр. Ә без, аю мае сөрткәннәргә, дөя яныннан китмибез. Якин барырга базмыйбыз, дөянең усаллыгын беләбез. Лач итеп төкерергә дә күп алмый ул!..

Авилда тагын бер сәер хәл булды: тазарак тормышлы йорт хуҗаларын өйләреннән куып мунчаларга, таш амбарларга чыгардылар. Бездән ике-өч өй аркылы ғына яшәгән Үтәми дәдәйләргә дә мунчага кудылар. Ишле балалы Үтәми дәдәйнең өен мәктәп иттеләр. Тиздән, бик тиздән Үтәми дәдәйнең улы – яшьтә-

шем Бәчели белән алар өөндә беренче класста укый башларбыз дип кем уйлаган...

V

Без яшәгән йорт хужалары Багражга кайттылармы-юкмы – хәтеремдә калмаган. Әндриян дәдәй хатыны, ике малае белән Федот детдомында озак кына яшәде шикелле. Кайтмый калмаганнардыр, алар үзара да, күрше-каршы белән дә тату, дус яшәрлек сабыр, акыллы кешеләр иде. Кайтып, безнең тигез генә аккан тормышка бер-бер бимаза ясасалар, ихтимал, хәтеремдә дә калыр иде. Явызлыкның ташка язылып, яхшылыкның комга язылуын аңлый башлаган идем инде мин. Әндриян дәдәй тәбәнәк, базык кеше иде. Бер кулының дүрт бармагы юк, кыска, кисек буынлы бармаклары белән аркамнан сөөп куркытканы исемдә. Бөдрә йомшак чәчле иде без торган йортның хужасы. Багражда һәркемнең нәселдән күчеп килгән кушаматы бар. Әндриян дәдәйләрнең күршесе «Бояр»лар. Ата-бабасы тимерче бу крестьяннарга ник «Бояр» кушаматы тагылгандыр, белмим. Авылның Югары очтан Түбән очка кадәр өйдән өйгә сикереп күчә торган кушаматлар әлифбасы бар, әйтик: «Әндриян бөдрә, бояр ыштанын салып йөгәрә...» Нәсел-нәсәбеңнән берәү авылга яки авыл кешеләренә яманлык кыла икән, беттең, кара сакалың кая барсаң да артыңнан калмас! Берәр адәм хәтерли микән Югары Багражның кушаматлар әлифбасын? Ялкауларга, аңкауларга, жыбыткыларга, канчыкларга, биләмчеләргә, каруннарга нык элөгә иде ул жор тезмәләрдә!

Нигә «Бояр» кушаматы алган нәселне ыштан салдырып йөгерткәннәр? Белмим. Ул нәселдән авылда байтак гаилә бар иде, һәммәсе һөнәрманнар, яхшы, тырыш кешеләр. Бояр Ибаны – яшътәшем, исәнме син? Кайларга китеп югалдың?..

Әндриян дәдәйләргә кунакка барып кайту вакыйгасы онытылмаслык булып хәтердә сөңеп калды. Сөөнечле дә, фаҗигале дә булды ул хәл.

«Барып кайтыйк булмаса бер, ничә тапкыр чакырдылар инде!» – дип өйдә сөйләшкән сүзләргә игътибар иттем: кунакка бару балачакның бәйрәме иде бит! Кунак дигәндә, мин бик жәһәт идем. Яңа юллар, ят авыллар, яңа жирләр... һәммә тараф серле, кызыклы. Ә мин сергә тартыла торган тере малай идем. Ниһаять, сүз күчә-күчә төп мәсьәләгә дә барып җитте. «Өйдә кемне калдырырга? Мал-туарга, йорт-жиргә кем күз-колак булыр?» Әнвәр түтине ашыгыч кына чакырып алдылар. Чакырган жиргә килми каламы безнең тәмле тамак тутабыз? Нәни төенчеген тотып, ипләп атлап, кичкырын килеп тә җитте. Мин, авызымны ерып: «Ә без Әндриян дәдәйләргә кунакка барабыз!» – дип кычкырдым. Әнвәр түтигә сыер савуны тапшырып булмый, сыер малы аны санга сукмый. Күршебездә үтә уңган, ишле балалы Ипис түтиләр яши. Олы эшләргә аңа тапшырып, вак-төяген Әнвәр түтигә йөкләп, ниһаять, без ерак юлга чыктык.

Федотка бездән ике юл бара икән, берсе – район үзәге Зәй аша, икенчесе аулак, урман юллар аша – Ашыт, Әхмәт, Кадер авылларын үтеп барырга кирәк. Имәнле урамын узып, Түбән авылга төшөп барганда, әти белән әни өз генә тарткалашып алдылар. Әти: «Зәй аша барыйк, анда юл ышанычлы», – дигән иде, әни каршы төште. «Әллә кайдан уратып йөргәнче, турыдан гына чыгыйк», – ди. Әти: «Әйләнчән юл туры, урман юлларын белмисеңмени?» – дип үз сүзен куәтләде. Ата-аналар тарткалашканда, быткыч балалар тик тора аламы? Азат, дилбегә тотып, кукураеп кузлага утырган, борыны чөөнке олы малай әти ягын куәтләде: «Зәй аша барабыз, Зәй аша!» Ә мин, әни малае: «Урман аша барыйк, урман аша!» – дип тыкырдатам. Әни алдына җайлап яткан энекәшем Алмаз юлга чыгуга тәмле йокыга талды. Түбән авылга төшкәнче, бәхәс дәвам итте, ахыр чиктә ике як та, йомшап, уртак фикергә килделәр: Ашыт, Әхмәт авыллары аша барабыз да Зәй аша кайтабыз! Азат миңа борылып телен чыгарып күрсәтте. Нигә очынган була инде, икебезнең дә сүзе үтте ләбаса!

Без Түбән авыл урамына барып кердек. Күрше авыл кешеләре, әти-әни танып, түбәнчелек белән сәламлиләр, кая баруыбыз белән дә кызыксыналар, белгәч, безгә хәерле юл телиләр. Авыл кибете яныннан үткәнгә, әти атны туктатты һәм вак-төяк булмасмы дип кибеткә кереп китте. Ары-бире каранып утырганда, күзем бер адәмгә төште. Бер йорттан кеше чыкты, ул, селлин-селлин атлап, икенче капкага кереп югалды. Өз генә вакыттан соң чыкты, тагын күздән китеп торды. Жәмәй дәдәй! Өй борынча нишләп йөри икән Түбән авылда? Мин күргәнне әни дә күрә икән, сораулы карашымны абайлап: «Жәмәй дәдәң өй борынча хәер сораша, тамагын шулай туйдыра», – дип аңлатып бирде. Жәмәй дәдәйне кызганудан җылап

жибәрдем. Мин аның ничек яшәвен, ничек тамак туйдыруын, кемнәр белән торуйн моңарчы бөтенләй белмәгәнмен икән! Әни нидер аңлатты, ниләр сөйләгәнә хәтеремдә калмаган. Мин: «Жәмәй дэдәйгә ашарына бирик!» – дип әнине йолыккалы башладым. Әни күчтәнәчкә төрелгән ризыклар арасыннан үзе пешергән шадра печеньене учы белән тутырып алды да миңа сузды: «Бар, улым, Жәмәй дэдәңә бир!» Тыгыз коймалы урыс капкадан чыгып килүче бичара телсез каршысына йөгәрдем, ташка абынып егылдым, печеньеләрне күкрәгемә кыскан идем, алар чәчелмәде, кулым буш булмаганга борыным белән жиргә бәрелдем, канады. Канаса да, еламадым. Жәмәй дэдәй биленә таккан капчыгына печеньеләрне шудырды да дәү кулы белән аркамнан какты. Сирәк сакалын селкетеп рәхмәт укыды. Аның керфексез яшькелт күзләреннән күз яше кысылып чыкты...

Әни ап-ак кулъяулыгы белән минем тузанга, канга буялган борын тирәләрен рәтләп торганда, әти кибеттән чыкты, без сәфәребезне дәвам иттек. Авылны чыккач кына әни, миңа карап: «И, улым, дөнья йөзәндә бәхетсезләр бик күп шул әле», – диде.

Әти белән әни үзара сөйләшеп бардылар, иген уңмаган елларны, мин аңламаган налогларны, кысуларны телгә алдылар. Жәмәй дэдәй белән очрашу аларга шулай тәэсир иттеме, әллә мондый күңелсез әңгәмәнең бүтән бер сәбәбе бар идеме? Без урманны чыктык, авыл араларын үттек, авылларга кердек, туктап ат эчерттек, әни кога су алырга килгән ят апалар белән тиз-тиз нидер сөйләште, әмма атамның йөзәннән моңсулык Федотка барып житкәнче китмәде. Бу юлы әти-әни сөйләшкән сүзләр берәм-берәм минем күңелемә кереп ояладылар. Әниемнең: «И, улым, дөнья йөзәндә бәхетсезләр бик күп шул әле», – дигән сүзен мин гомерем буге онытмадым.

Бу сүзнең хак икәнлегенә тагын бер мәртәбә шунда, Федотта ук ышанырга туры килде.

Хужалар безне искиткеч жылы каршыладылар. Олыларга гына түгел, безгә, бот буге малайларга да, сый-хөрмәтнең иге-чиге булмады. Пилмән дә пешерделәр, тавык та куырдылар. (Дерес, тавык боты олы малай Азат белән төпчек малай Алмазга эләктә, мин муен кимереп калдым.) Әндриян дэдәйнең уллары Никипар белән Ибан безгә элек алпавыт утары булган детдом биналарын, таллар арасында жәелеп яткан тирән буаны күрсәтеп йөрделәр. Тоташ чия агачлары белән капланган бик биек тау башына менгәч, мин телсез калдым. Мондый киңлекләргә, ерак офыкларны, матурлыкны минем бер чакта да күргәнем юк иде. Баграж тавына менгәнем бар, ләкин безнең авыл өч яктан урманнар белән әйләндерелеп алынган да, тау башыннан ерак офыкларны күрәләр булмый торган иде. Ә монда исә... бер-берсен кисешкән басу юллары, елга буге әрәмәләрен чөлмәштергән сукмаклары мине тәмам хәйран калдырды. Минем дә әнә шул кышкы карда куян эзе сыман чөлмәшкән сукмаклардан тагын әллә кайларга барасым, әллә нинди ят дөньялар белән танышасым килде...

Ничә көн кунак булганбыздыр, исемдә калмаган, кичләрнең берсендә өстәл тирәсендә олылар илә тәмләп бәрәңгә дурычмагы белән чәй эчеп утыра идек, кече яктан дурычмак өйгән тәлинкә күтәреп чыгып килүче апа лып итеп урындыкка утырды. Кызганычка каршы, Әндриян дэдәй хатынының исемен онытканмын... Урындыкка утырды, тәлинкәсә идәнгә шапылдап төште, майлы дурычмаклар идәнгә тәгәрәде. Олылар: «Ни булды? Ни булды?» – дип апа тирәсендә кылбырдак килделәр. «Башыма кемдер күсәк белән китереп сукты!» – диде апа, өз-мөз хәлен жыеп. Олылар дару эзләргә тотынды, мин тәмам аптырашта калдым. Нинди күсәк? Кем сукты? Өйдә бездән башка беркем дә юк лабаса? Уллары Никипар белән Ибан да өйдә юк. Алар Зәйдән килгән кунак абыйны буга коерыгындагы камышлыкка үрдәк атарга алып киткәннәр. Кичке чәйгә алар да кайтып житәргә тиеш. Апабыз елапмыелый, бәргәләнә генә, чыдый алмый. Әндриян дэдәй чакыруы буге, бераздан өйгә фельдшер килеп керде. Биргән даруларны эчмәде Әндриян дэдәйнең жәмәгәте, гел бер сүзне кабатлады: «Бәла килде безгә, хәсрәт килде. Башыбызга кайгы төште!»

Эңгер-меңгер иңгәндә, арбага салып Әндриян дэдәйнең кече улы Ибанның жансыз гәүдәсен алып кайттылар. Эш болай булган икән. Зәйдән килгән сунарчы камышлар селкенгәнә абайлаган да шул төшкә төбәп атып та жибергән... Ядрәләре туп-туры Ибанның күкрәгенә килеп төшкән икән, йөрәгенә үтеп кергән. Ибан аһылдап кычкырган да шунда ук жан биргән... Шул секундта әнкәсенә башына күсәк белән органдай булган. Ана сизгерлегенә тиңнәр юк!

Эндриян дэдэй сап-сары нарат такталардан улына табут ясый... Нарат ылыслары белән, чәчәкләр белән бизәлгән караватта Ибан ята. Аның башы очында кара яулыгын бәйләгән әнисе утыра. Ишегалдында ике кулын аермаса йозаклап, һавада селки-селки бичара сунарчы – Эндриян дэдәйнең кардәше йөри. Өй тирәсендә йөзләгән детдом балалары жыелган. Бүтән чакта шукланырга, төрткөләшергә һәм малайлар да бүген тып-тын торалар...

Мин дә шулар тирәсендә йөрәм. Мин бүген фажиганең ни икәннән, ата-ана хәсрәтен беренче тапкыр үз күзләрем белән күрдем. Хәзер буа өстендәге тип-тигез су да, биек-биеккә менеп киткән таулар да, буа өстенә ишелеп торган агачлар да, алпавыт утары, ул яшәгән йорт болдырының түгәрәк, сырлы-сырлы бизәкле баганалары да күземә күренми. Болытлымы көн, кояшлымы – барыбер караңгы...

Ибанны ничек, кая күмүләре исемдә калмаган. Кайсы юлдан кайтканыбызны да белмим. Хәер, моның әһәмияте бар идемени хәзер? Әче күз яшьләренә төрелгән бу көн, нарат ылыслары арасында сузылган Ибанның балавыздай йөзе, Жәмәй дэдәйнең йорттан йортка кереп теләнеп йөрүе шушы жәемнең иң авыр хатирәләре булды шикелле.

Ибан үлгәч, Эндриян дэдәйләр Федот детдомында озак тормадылар, Багражга кайттылар. Без гаиләбез белән урта урамның буш өенә күчтек. Аның хужалары кая киткән булгандыр, хәтерләмим, мәгәр аларны да бер-бер нужда, бәхетсезлек күчереп йөрткәндер, дип уйлыйм. Кешеләрне урыннан урынга күчәргә мәжбүр иткән тынғысыз заманга кереп баруыбыз хакында эти-әниләрнең кеше югында шыпырт кына сөйләшүләре истә калган...

1991 ел, июль-август.

Аяз әсәрләрен иҗат йортларында яза торган иде. Ул «Балачак сукмаклары» әсәрендә яшьлеген сагынып искә төшерә. Картлыкта яшьлекне искә төшерү өлкәнәйгән кешеләргә таныш халәт. Менә «Балачак сукмаклары» әкреләп «Картлык сукмакларына» әверелә бара.

Нәкыя.

Карчык, саумы!

Нинди шөкәтсез, бәрәкәтсез көз булды соң, бу?! Көн жып-жылы, авыр бишмәт иңнәремне баса, сыта. Житез атлап китеп булмый! Инде көзнең соңгы көннәре жиге ләбаса, ак кар өстеннән шыгыр-шыгыр атлап йөрисе килә. Иртәнге салкын һава-ларда йөреп килсәм, күңелләрем ачылып китәр иде, юк! Йөрмә эленке-салынкы, үз-үземнән зарланып: моннан болай курткасыз аяк атламас идем атлавын! Эш бармый, эш турындагы уйлар юеш урман сукмакларына берәм-берәм качып, читләшеп бетте. Чыгып, ерак-ераклардан әйләнеп кайтыр идем, егер юк. Эш тә тотмагач, көнне ничек уздырмак кирәк? Ятам да торам, торам да ятам, ауныйм. Ичмасам, күңелгә уйларның дәртлесе, эшкә ярый торганны килсен иде, алары да юк.

Картлык – барыннан да элек кулыңнан яраткан эшеңнең китүе ул, мөгаен! Эшсезлек, ике кулыңның, аңыңның эшсез-шөгыльсез калуы – гомернең иң әче, аяныч минутлары. Әле мин, тәндә, жанда барган бүтән үзгәрешләргә карап кына, картлыкның жылкы чокырына баскан салкын сулышын тоя идем, шушы ике ямьсез көндә картлыкның бүтән әшәке сыйфатлары да бар икән, алары да килә икән, алары да чиратыннан калмый икән, дигән ямьсез ачыш ясадым! Күңелсез, эшсез минутлар! Адәм баласының иң зур сөөнече ЭШ икәннән моңарчы да белә идем, тик белү бер нәрсә, чынлыкта, гомерең юлында шуны тату, шул минутларның суыгын жаның-тәнең белән сизү – дәншәт, тирәнгә, укыңга уылу икән ул. Кулларның син теләгәнчә йөрмәве, хәрәкәтләрең алыштыруы шулкадәр әрнетә, гарьләндерә, үксеп-үксеп жылысы килә!

1991 ел, 21 ноябрь, кич.

Көн күңелдән генә зарланып, урын өстендә изаланып үтте диярлек. Күңел тынчланырга борылды гына дисең, Казандагы мине сөймәүчеләр искә төшә... аларның теш эзләре тәндә сизелә. Кичкырын тагын медсестра янына киттем. Басым бу юлы 160/90. Димәк, иртәнге даруларның файдасы тимәгән. Туташларның бусы адельфан эчертте һәм кичке аштан кайтышлы тагын кагылып чыгарга кушты. Карыйм, баш авыртуым күзгә күренеп кими, үлчәсәк, 130/80гә төшкән. Рәхмәт әйтеп кайтып киттем. Ризван белән берәз йөреп тә алдык. Кая кысылып тора соң бу кыш? Сулышы ап-ачык сизелә, әнә генә ул, тоташ стена булып баскан агачлар артында посып кына тора кебек...

Бүген машинкам белән уртакт телне табарбыз шикелле, бармакларга ышаныч кайткан, шуны сизү дә искиткеч рәхәт...

22 ноябрь, таң белән.

Тәңрегә шөкер: суытты, аяк астында бозлар жемелди, сулыш иркәнәйде. «Йөрим әле бер!» дип юлга чыгып китсәм, кылдый-кылдый барам, кыярак чыккандай бот төпләрем сызлый, киёмнәр суга күбәнгәндәй авыр, күкрәкне алга чыгарып булмый, күкрәк корсак янына аска ук төшеп китә. Ни булды миңа? Ни булды минем житез аякларыма? Әллә мине картлыкка әзерлиме язмыш, бу нәни генә репетицияме?..

Чәйгә керер алдыннан басымны карадык: 120/70. Хәл яхшырмады, дигән идем, медсестра: «Югарыдан басым аска сикергәндә шулайрак була ул», — дип озатып калды... Әйле-шәйле өйдә йөрим, газеталар укыйм, эшкә тотынырлык кәеф юк. И карчык! Алай итәм, болай эшлим дип, үзеңне әллә кем санап йөргән буласың инде! Бәхәсләшәсең, сүзгә киләсең, нәгърә орасың, кәпәренәсең, янап та куясың, саулык нәни генә чатлап караватны кочаклап ятуга... үзеңнең чебен жаныңның күләмен, зурлыгын һәм бәясен ап-ачык күрәсең... Менә, кара, күр: Татарстаннан читтә, Мәскәү янында, урман уртасында ятам. Татарстан, Казан белән мине тыгыз бәйләгән җепләр бармы? Сине, улларымны, киләчәккә, бәби кызларымны әйтмим... Сирәк-сирәк туганнар искә төшереп аладыр, онытылганда бер кардәш-ыру тел тибрәтеп куядыр... Бүтән кемгә кирәк мин? Бүгенге әдәбиятта татар юксына торган әдипләр бармы? Аңнары тәмам чүпләнеп бетмәгән яшьләр үз чордашлары шагыйрьләренә юксыналардыр... Арадан бер-ике әдипнең исемең атап, китап кишетләр: «Фәләһнең китабы юкмыни?» — дип сорый, кызыксына торганнардыр. Мин бер чакта да халкымның якыны була алмадым. Ни тырышсам да, халыкның алдына төшәргә маташсам да, халкым минем барлыкны күрмәде. Күпме әсәрләрем аша мин аңа мәхәббәтемне белдердем! Күпме жан серләремне татар колагына пышылдадым, ишетмәделәр. Инде арадашлыкка, уртактлыкка соңгы өметләрем киселгәч, дөньяга һәм татарга күземне ачыбрак карадым. Артка-алга, уңа-сулга тарихи мисалларга таянып карап тордым. Күз алдымда аяусыз бер сорау гына балкып калды: кем ул бүгенге татар? Бармы ул? Ничек яши ул?

Бик еракка, чор-дәверләр арасына үтеп кереп, милләтнең төгәен язмышын билгеләп булмаса да, зирәкләр арасынан кемдер аның кая авышасын, кая барасын якинча гына, әмма ялгышсыз белергә тиеш ләбаса! Кем күрәзәлек итә ала? Урысның кемлеген, кая барасын һәм милләтне ниләр көтүен белүче зирәкләр булган ич. Әле соңгы «Лит. газета»да (20 ноябрь, 1991 ел, № 46) Александр Сивакның философ Константин Леонтьевның киң дөньясын ачкан «Всадник русского апокалипсиса» дигән мәкаләсе басылган. Моңарчы колак ишетмәгән, күз күрмәгән фикерләр әйтеп калдырган икән акыллы урыс!.. Кыска гына мәкаләдә урыс милләтнең үсеш юлы аерым бер аяусызлык, кырыс хакыйкәт белән бәян ителгән. Әнә шундый хак бәяләр урыс милләтен мыскыллау түгел, аның зурлыгын, бөеклеген генә күрсәтәләр. Без, татарлар, тарих көзгесенә карап торырга куркабыз. Әле безнең тарих татарын да, бүтән дә өйрәнә башлаганы юк. Без дәрәжәләргә аяусыз рәвештә дөньяга чыгару түгел, үзара сөйләшкәндә дә телгә кертергә куркабыз. Милләт киләчәген белер өчен, иң әүвәл аның тамырын, ул чыгарган ботакларны төп-төгәл аныкларга кирәк. Булган, билгеле бер чорда, билгеле бер иҗтимагый шартларда яшәгән татарга хакыйкый бәя бирә алган әдипләр булган. М. Гафури татарны түбән төшергән, изгән, чүктергән һәм, мәгълүм булганча, «татарга котылу юлы — большевиклар юлы» дигән нәтиҗәгә этәргән, һәм мәктәп дәрәҗәләре шушы чүбәкне гомер бие чәйнәп килделәр. Татарда биекләк, бөекләк яралгыларын таба алган зирәк акыл иясе Фатих Әмирханны дәрәҗәләрдән куганнар, исемең читләштергәннәр. Мәхмүт Галәү дә татарның чуар жанын аңлар дәрәжәгә җиткән, ләкин әдипнең акыллы башын тиз үк «кх» иткәннәр, исемең милләттән аерганнар. Аның уй-фикере халыкны булудан туктаган, ә тарихтан бер кисеп ташланган шәхесләр, бик тырышсак та, тиз генә халык аңына кире кайта алмыйлар. Якты шәхесләрен тарих халыкта өзмәс ныгытырга, аларның милләткә кылган бәрәкәтләрен һәр буынга үзенчә яраштырып барырга тиеш... Әз сөйләп, күп аңлата торган әдибем Ә. Еникинең «Матурлык» хикәясенә эндәшик: тасвирланган чордагы татарның жаны, яшәү рәвеше, мөмкинлекләре шушы, татарның иң мөһиме, иң гүзәл классик хикәясенә сыеп беткән.

Гаяз Исхакыйны да борчыган милләтнең үзәге, нигезе мәсьәләләре — ул уйланган-уйланган да киләчәкне «Инкыйраз» дип билгеләгән. Милләтнең аңы, милләт

вәкилләренең үзара мөнәсәбәте кунада изелеп яткан камыр хәлендә була, һәр чор, ижтимагый мөнәсәбәтләр аны кануннарына жайлаштырып тәгәрәтәләр, кулай форма ясыйлар. Бүтәннәр белән чагыштырганда, татарның бер үзенчәлеге бар: ул – мәңгегә таралган, аеры-чөөре килеп беткән бичара милләт. Бәлки, шуңа без татарның киләчәге турында аяк терәп, ышаныч белән сөйли дә алмыйбыздыр? Кичке һавада мыжлап кайнаган черки өеренең кай якка каерыласын кем әйтә ала?!

Үз итмәгәнә, борчылуларымны аңламаган, януымны кабул итмәгән өчен мин, бәлки, замандаш татарларга астан гына үпкәләп тә маташамдыр? Шиксез, бусы да бар! Мең янып, «янды!» дигән ат алмаган азаматлар булган. Шуларның берсе мин түгел идеммени?! Шушы корымлы, сөрәмле, рух жимерелә, жан кычкыртып талана торган елларда әзме-күпме хаклыкны әйтергә мин тырышмадыммы? Мәкаләләремдә, чыгышларымда шул чагылып китмәдеме? Бу жәһәттән кем мине узып китте?.. Моны киләчәк әйтер, алдагы көннәр ачыклап бирер. Әдипләр арасында аңлы рәвештә татар рухы сагына басканнар булды. Аларның берсе, беренчесе – Әмирхан ага Еники. Акыллы булган, татарның надан әдипләре бөек Борис Пастернакны эт итеп, аңа мең төрле пычрак атып язган хатка да Еники имзасын салмаган. Исәнбәт кул куйган! Гәрчә Исәнбәтнең татар милләтенә күрсәткән хезмәте тау кадәр. Чиксез! «Идегәй»гә ышанычын югалтмыйча, төрле еллар дәвамында аңа тугрылык саклаганы өчен генә дә аның гонаһларын кичерергә була...

Әйе, наданлыгы өчен туган халкыма рәнжим. Әгәр ул мине кочагына алып, өз генә иркәләп үстерсә дә, мин бөек кеше буласы идем! Бирмәгәнме табигать миңа талантны? Мул биргән, юмарт өләшкән. Тик мин табигатьнең ышанычын акламадым. Тәңрем рәнжесә дә була. Мин татарны аңламадым. Аңламаган кешеләр белән югары дәрәжәдә – күңелем ачылганчы сөйләшә алмадым.

Инде бүгенгенең киче дә житте. Кара өрфия булып тәрәзәләргә яткан караңгылык һаман куера. Дәү-дәү агачлар, канатларын жәеп, берәм-берәм тын караңгылыкка очып менеп югалалар. Мин кәефем тигезләнгәнне күреп сөенәм. Әсәргә тотынырга базмаганга, синең белән, үзем белән озаклап сөйләшеп алдым, карчык. Инде кайтасым килә, быелгы Переделкино мин көткәнне бирмәде. Үпкәләмим. Кайчан исә бер моннан шулай ватылып, икеле-микеле уйлар тозагында кайтырга кирәк ләбаса! Чоры шундый, вакыты. Көчле, егәрле булсам да, чорны мин генә жимерә ала торган түгел... Сау бул!..

Сагынып, Аяз.
22 ноябрь, көндөз.

Үз-үземә уйланулар, баш ватулар.

Жылы юрганлы кышны көтеп зарыккан жирне таңнан юка кар-ефәк биләгән иде, хәзер көн уртасы, сул ягыма – тәрәзәгә баккан идем, сискәнеп куйдым: ачарбак жир дым йотып туя алмаган икән әле, юка карны мыштым гына ашап бетергән. Тәрәз пәрдем ябылмаган, тәрәзәм чыбылдык хәтле зур, көн дәвамында ничә мәртәбә мин салкын пыялаларга борынымны тигезә язып, кулларымны артка йозаклап уйга батып тордым, карның сызып беткәннен абайламаганмын. Димәк, минем күз караш-нурларым үземнән аерылып читкә, еракка китә алмаган... Уйлар үтә авыр чакта күз караш-нурлары тышка сибелми, эчкә, күз төбенә жыелып, күңел тирәнлегенә юнәлә. Бүген күзем шундый, ул офыкны яки тирә-якны күрә алмый, башка тарафларны сагаламый да... Аның нурлары күңел тирәнлеген, кеше жанының читләр бер чакта да үтеп керә алмаган мәңге караңгы укыннарын яктыртырга тырыша. Кеше үзенең эчке дөньясын бер чакта да, бернинди шартларда да, беркемгә дә ачып бетерми. Бу хәлгә ул аңлап, максат куеп ирешми, үз-үзеңне саклау инстинкты үзе моны күзәтә. Акыл ят кешеләрнең дә телен тыя, уй йөрешен нәкъ кирәгендә генә бикли. Адәм балалары уйларында да тулысынча ачылып бетәргә куркалар, күңел үзе фикерләргә тотнаксызлыктан, тиктәскә ачылып китүләрдән тыя. Иң нык дигәндә дә адәм баласы тышкы дөньяга үзенең чирек өлешен генә яки аннан да әзрәк өлешен генә күрсәтә... Хатирәләргә язарга тотындым да тыюлып калдым. Әгәр мин азақча ачылырга теләм икән, моңарчы уйга да кертмәгән атна-айларга кагылып үтәргә тиеш икәнмен. Мәсәлән, совет чынбарлыгын аңлый башлау кебек ул заманда сирәк очрый торган зирәкләк белән 45–48 нче елларда кылган ваемсызлык, гамьсезлекләрем ничек сыешып яшәгән. Бер якта тормыш чынбарлыгын тирәнрәк аңлаган саен, хаксызлыкка каршы көрәшәргә дә кирәк дигән акылга килгән зирәк егет... Икенче якта үз язмышын үтә жиңел, үтә ансат хәл итәргә маташкан, шул жиңеллеге белән нык буталган, үзен-үзе дә бутаган ахмак авыл

малае. Ничек шул капма-каршы сукмакларга кереп киткәнмен дә, азагы ни белән бетәчәген уйлап та карамаганмын! Әйе, мин гомерем буге язучы, әдип булам дип хыялландым. Ышандым да. Бик бәләкәй чаклардан ук үземнең киләчәгемне биекле, бөөкле, атаклы, мәшһүр әдип дәрәжәсенә ирешү дип кенә белдем. Бүтәнчә булыр, тормыш миңа үзгә язмыш әзерләп торыр дип уема да кертмәдем. Жңңел уйладым, жңңел яшәдем, жңңел яза да башладым. Ул чактагы эчке халәтемне, ялгыш-хаталарны, дәрәжәлек хакына кылган бик күп гамәлләрәмне әле дә аңлап бетердем дип әйтергә кыймыйм. Кешенең бик күп гамәлләрә искәртмәстән, һич көтмәгәндә эшләп. Кылыр алдыннан аларны аркылыга-буйга үлчәп булмаган кебек, соңыннан, инде нәтижәсә өлешчә күзгә күренгәч тә, аларга төплә бәя бирергә өлгереп булмый, чөнки тормыш тик тормый, туктап уйланып, катгый карарга килергә синең чараң юк. Тормыш адәм баласын өөрмә урынына куа, вакыйгалар берберсен каплайлар, мажаралар берсен-берсе оныттыралар. Кеше үз үткәннәрен онытырга ярата, бик теләп оныта, чөнки кылган гамәлләрәң гел-гел генә изгелектән тормый, аның үтә ямьсезлекләре дә, пычраклыклары да очрый. Уткәндәге хаталарны оныту гади кешеләр өчен гадәти хәл, әмма тере жәнлы аерым шәхесләр – мин үземне, ышанып вә ышандырып, шул аз санлы төркемгә кертәм – олыгая башлагач, алга карап түгел, артка борылып яши башлайлар. Мин шул чорда яшим бүген, шул катлаулы хисләргә кичерәм... «Йәгез, бер дога!»ны язам дип кызып йөргәнгә күпме вакыт узды икән? Байтак булды бугай. Инде «быел язам, Переделкинодан шактый өлешен бетереп кайтам», дип килгән идем, истәлекләр төенен чишү, хатирәләр тавын ишәп-жимереп үзәгенә төшү жңңелдән түгел икән. Әлегә дә баягы: ни дәрәжәдә ачылырга була да, ачылмыйча калганнары ачылганнардан күбрәк, ишләрәк икән, гомер юлымның хакыйкатен аңлатып бетереп булырмы?.. Мин элгәрәк университетка беренче мәртәбә – 1945 елда керүемне йөгереп кенә үтәп китәрмен дип йөри идем.

Сугыш беткән ел! Хәзерге геофак урнашкан бинада тулай торак. Без бер бүлмәдә кырыктан артык студент. Күпчелек ач, райондашым Кәрәкәс егетә Хәбибрахман Мөхәммәдиевнең аягында чабата. Ленин йөргән коридорлардан тып-тып басып йөри. Стипендия 115 сум, ә икмәкнең бер бөтенә 400 тәңкә. Тулай торак ягылмый диярлек. Өстәл-урындыкларны, агач шкафларны ягып бетердек. Өстебездә бет мыжлап тора... Ә безгә һаман «иң бәхетле, иң ирекле, иң демократик ил!» дип укыталар, 7 ноябрьдә кар ятты, үтергеч суык, зәһәр жңл. Ач корсак, сәләмә киём, алты егет Сталин сүзләре язылган дәү, чи, авыр тактаны носилка өстенә бастырып куеп шәһәр урамнары буйлап күтәрәп барабыз... Көне буге сөйрәп йөргәч, университет артына кайтарып аударган идек, каяндыр тавыш: «Ипләп, кадерләп урынына кайтарып кертәп куегыз!»

Сирәк-мирәк өйдән күчтәнәч килә, бәрәңгә уып пешергән чиле-пешле ипи... Азык-төлек юнәтер әмәлен белмибез, сала кабартамалары, шыр тилеләр... Кафедра мөдиребез Н. Я. Марр шәкерте Рабига Афзаловна Хәкимова гына күңелне күтәрә...

Мин түзә алмадым, язгы имтиханнары да биреп тормадым: авылга кайтып киттем... Көзән тагын килдем, мине университеттан чыгарып ыргытканнар иде. Мәүлә Солтан белән дебаркадерның агитпунктында яшәп ятабыз. Иртән караңгылы-яктылыда чыгып китәбез дә, кич эңгер-меңгердә кайтып керәбез. Идел өсте, жңл, аска салырга, ябынырга бернәрсә юк. Авылга кайтасы килми. Укырга алмыйлар. Өс-баш алама. Кая борылсаң да, милиция тотып туктата. Гурий Тавлин пединститутта, Товарищеская урамында яши. Сирәк-сирәк аның янына сугылам, уйлап та тормаганмын, аның бүлмәсендә эленеп торган иске шинельне киеп чыгып киткәнмен дә, шул чыгудан кайтып кермәдем. Бер максатсыз, акчасыз, плансыз, һичбер вафасыз парходка утырып Астрахань шәһәренә төшәп киткәнмен. Кырык алтынчы ел! Хәерчеләр заманы, ачлык! Ачлыкка, хәерчелеккә дә яраша белергә кирәк! Ә мин – шыр тиле, дәм ахмак, башын авылда онытып калдырган тинтәк! Хәзер тукталып уйлап карасам шаккатам: нинди уй йөрткән мине? Илдәге кануннардан ризасызлыкмы? Урлаша белмим, эшләп тамак туйдырырга өйрәнмәгән, шинель саткан акчамны да Астрахань базарында бау ураучыларга оттырдым. Башымда бер тиенлек акыл, күңеләмдә язмышымнан ризасызлык борчылуы булмаган инде! Сатып жибәргәндә шинель хужасы турында да, Гурий Тавлин хакында да уйлап карамаганмын. Ул гомере буге миңа рәнжәде, каһәрләп бер хат та язган иде. Астраханьда калу, эшкә урнашу, кышка әзерләнү турында да кайгыртмадым... Ары-бире сорашканнан соң, Камызяк дигән тарафка чыгып китәп, ермакларның берсендә аръякка

чыгарган өчен ботинкаларымны салып бирдем... Байтак адашып, саташып йөргәннән соң, шул ук ермак аша кире чыгарган казакъ ефәк трусигымны салдырып алып калды. Шәһәр урамнарында ак йон оек белән йөрим... Майланып, укмашып беткән чәч жылкыга төшеп яткан... Казан базарында ике йөз тәңкәгә сатып алган зәңгәр күзлек. Студент иптәшләр: «Троцкийчы күзлегә!» – дип миннән көлөләр иде... Пароходтан пароходка күчә-күчә, Чистайга кайтып егылдым. Кар төштә, кыш җитте. Чистайда бер-ике тәүлек яттым. Ниһаять, Чаллы ягына пароход килде. «Соңгы пароход!» диделәр...

Чаллыга да кайтып егылдым һәм чалбар балагының очын оек өстенә тегеп кайтыр юлга чыктым... Борды авылына җиткәндә, чын кыш җитте. Ары барыр хәлем юк иде. Кыш, ач, бер тиен акча юк... Борды аша йөрүчеләр булгандыр инде, «килеп алсыннар!» дип әйтеп җибәрдем. Өч көн үткәч, тәрәзәдә: «Сездә берәр малай бармы?» дигән тавыш яңгырады. Энем Алмаз...

«Берәр малай!..» 1946 елның октябрь азаклары... Миңа унсигез тулырга тора. Ә мин Борды авылы керәшененен мич башында өтәленеп ятам. Сәфәрәмдә көндәлек алып бара идем, милиция бүлекләренә тотып китергәч, яктыга, корыга чыгуга, куенымнан дәфтәрәмне чыгарып язарга тотына идем. Көндәлегемне урладылар. Берәрсендә саклана микән?

Нинди этәргеч уйлар адаштырып йөртте микән? Нигә сыеша алмадым мин ул дөньяга? Каспий буйларыннан ни эзләдем? Телдәге тоташ ялган белән янәшә шомлы чынбарлыкны кабул итә алмадыммы? Яшәешкә тәкәббер авыл малаеның пассив протесты идеме бу? Урта Багражга кайткач, мин беркайда да эшләмәдем, имгәк булып әти-әни өстендә яттым. Әтиләрнең зарланганын, карганганын хәтерләмим, ләкин үзем чамадан тыш авыр кичердем ул көннәрне. Язмышымны үзгәртсәң дә тырышып карамадым, мин күңеләм белән бары әдип, бары тик язучы гына идем! Көне-төне укыдым, көне-төне шигырь яздым. Беренче мәртәбә шунда Достоевский белән очраштым. Азат абыем Алабугада укучылар институтында укый иде, шунан китаплар ташый. «Преступление и наказание»не укыйм. Шашам, чыдый алмыйм, ике күземнең нурын агызып бетерергә тырышып, күз яшьләрем елга булып ага. Китапны тотып ыргытасым, утта яндырасым килә, шул ук вакытта мин аннан аерыла да алмыйм. Урысча белүем дә әллә кем булмагандыр югыйсә, шулай да Достоевский миңа мәңгелек тәэсир ясады! Мәңгелек!.. Мин моннан соң яраткан әдипләрнең күпчелеге Достоевскийдан нурланган шәхесләр булды. **Эх, әгәр миңа яшътән үк Лермонтовлар, Пушкиннарга эләккән уку эләксә!.. Яшь чагында алган чын белем – язучының ике кулындагы ике ишкәк ул, тормыш диңгезенең аяусыз давылларын белемле, әзерлекле әдип фаҗигаләрсез уза ала...**

Кырык алтынчы ел көзендә Идел бие шәһәрләрендә, авылларында, пароходларда, пристаньларда мин күргән хәерчелекне, аяусызлыкны, ызгыш-талашны, сугышып-эләгешеп китүләрне, кансызлыкны Ходай берәүгә дә күрсәтмәсен!.. Диңгез тирәсендәге авылларда хәер сораштым, кемнәргәдер ялагайландым. Бер сынык ипи хакына бил бөктем, урлашмадым гына. Урлашырга курка идем... Инде чарасыз, өметсез калган караңгы мизгелләрдә дә мин әдип, язучы идем. Әтиләр катында әрәмтамак булып кыш чыктым...

Әти укучы, РОНОдан инспекторлар килеп чыккан, әти аларны чәйгә алып кергән, шунда очлы күзле инспекторларның берсе минем кучкарда аунап яткан комсомол билетын күргән. Ачып карый... әллә кайчаннан взнос түләнмәгән! Бәхетсезлеккә каршы, алар чәйләп утырганда мин дә кайтып кердем, тотынмасыннармы теге Зәй кунаклары мине тунарга! Кәефле чагым булмый иде ул көннәрдә, инспекторларга явызланып кычкырып җибәрүем исемдә. Аларны озатып кергәч, шактый хафаланган әти: «Улым, эшсез өйдә ятасың... Ил күзенә чыгып йөрерлеген юк диярлек... Җитмәсә шикле сүзләр ычкындырасың!» – дигән иде.

Шулай да минем әти-әниләр түзем иделәр. Әллә аларны минем көне-төне китаптан аерылмавым, бертуктаусыз шигырь язуым әз-мәз тынычландырдымы?..

Март аенда бәләкәй чәнәшкәләр тартып, йөзгә якын кеше Урта Баграждан Сарман ягына, Кәшер авылына солы симәнәсенә киттек. Ябышкак кар, каршыдан йөзгә дымсу буран бәрә. Үзебез ач. Мин бу сәер сәяхәтебезне «Язгы кәрваннар»да түкми-чәчми яздым. Авыл урамына кайтып кергәч, каршыбызга нәкъ шундый ук арыган коерыклы кәрван килгәннен күргәч, каршыга килүчеләрнең Кәшернең күрше авылы бичаралары икәннен белгәч... юк, безнең кәрван да, алар да кызып, дулап китмәделәр, авыр көрсенделәр дә бер-берсенә юл сабып як-якка аерылдылар. Во истину: «Сез кемнәр? Колхозчылар – мескеннәр!» Өйгә кайттым. Җеп өзәрлек тә

хэл калмаган, бусагага утырдым да бозга әйләнгән чабатамны чишә алмыйча үксеп жылап жибәрдем...

Онытырлык идеме соң ул хәлләрне?!

Март аенда Зәйдә район комсомол оешмасының пленумы булып, райкомолның икенче секретаре итеп кайчандыр безне Югары Баграж мәктәбендә укыткан Георгий Федорович Панфиловны сайлап куялар. Жәбрәй кушаматлы, тәбәнәк кенә, куге бөдрә чәчен ерып торган авыр яра жөйлә керәшен надан, житмәсә шул наданлыгын яшерерлек дәрәжәдә телгә дә оста түгел иде. Без аның белән районның бер читеннән икенчесенә букча күтәреп бик күп йөрдек, ул жыелышларда сүз алып сөйли башласа, мин йомыш тапкан булып йә сәхнә артына, жай булса урамга ук чыгып китә идем. «Еш авырта синең эч!» – дия торган иде мәрхүм...

Секретарь булгач, ул мине исенә төшергән, аларга оештыру бүлегенә мөдир кирәк икән, мине чакыртып алдылар, комсомол билетым кучкардан мич арасына ук очып төшкән икән, ярый әле бәрәннәр чәйнәп бетермәгән, эзләп алып, тузанын кагып, ашык-пошык взнослар түлөп, букчамны күтәреп, Зәйгә киттем. Райкомолдан ерак та түгел йортта, авыш бәрәңгә бакчасы Зәй суына төшеп житә язган, кырык терәүлө, чүккән почмаклы, түбә саламы череп кара боткага әйләнгән өйдә яши башладым. Квартир хужам Ксения Федоровна Роксман – Мәлем авылы победы кызы, егерменче елларда Ленинградтан килгән скрипачка кияүгә чыгып, аңа иярә киткән, блокаданы кичергән, кайтыр әмәл чыккач, Зәйгә кайтып, соңгы акчаларына шушы алама алачыкны сатып алган акыллы һәм бик музыкаль әбекәй иде...

Зәйдәге еллар – минем күзем төмам ачылган әһәмиятле еллар.

Крестьянны кычкыртып талауларын, аның авызыннан ризыгын каерып алуларын мин шунда күрдем. Казанда студентлар ачыкканны күрү бер нәрсә, кырыкжиденче, кырык сигезенче еллардагы авыллардагы ачлык хикмәтләрен күрү, шуның эчендә кайнау бөтенләй икенче! Һәммәсен дә шул елларда аңлап бетереп, үзем өчен какшамас йомгак ясарлык дәрәжәдә үстем – шул йомгак биеклегендә иманымны ныгыттым, акыл эзенә төштем дип әйтә алмыйм. Әмма шул елларда, М. Садрилар «Бәхет турында җыр» поэмасын иҗат иткәндә, шагыйрьләр әдәбият талының һәр ботагына кунып йомык күзләре белән тирбәлә-тирбәлә Ленин-Сталинга мәдхия җырлаганда, мин әдәбиятка «Гитарачының һәлакәте», «Лира чыңлы», «Йөрәк тынычсызлана», «Ана» хикәяләре белән керергә тырыштым. Анда кичергәннәрем, күргәннәрем, мин шаһит булган вакыйгалар – алгы көннәремдә дә күңелемнән китмәделәр, китә алмадылар. Иң зур, шомлы, коточкыч вакыйгаларның берсе, иң дөһшәтлесе – кан чире. Алдагы романымда мин бу дөһшәтле вакыйгага аерым урын бирергә җыенганга, аңа тукталып тормыйм. Икенчесе – ач балалар дөньясы. Баксаң, мин ачлыкның төрле дәрәжәләрен, төрле формаларын күргәнмен икән, лагерь ачлыгы турында язармын, кырыгынчы еллар азагында Зәй төбәге кичергән ачлыкны тәфсилләп язмасам, минем аңым да, иҗатым да һич аңлашылып бетәчәк түгел...

Әйе, бик яшьләй күңелемне кузгаткан Хәбир Зәйнуллиннар орлыгы гел шытып, үсеш авазы биреп торды. Зәй төбәгендә мин үз илебездәге хаксызлыкны, коллыкны, фәкыйрьлек сәбәпләрен бик яхшы аңлаганмын. «Кара як, керәшен ягы!» диярләр. Бер исәпләсәң, без белгәннәрне үлчәү табасына салып карасаң, бу һич-шиксез шулай. Мәгәр шул канатлары талган кыр казлары кебек тезелеп Кәшер авылына барганда, жепшек тинтерәткеч буранда арадан кемдер болай дип сөйләде: «Чит илдә, Америкада бугай... «Железный занавес» исемле фильм күрсәтәләр икән... Фильм кышкы буранлы бер таңда дарга асылган дәү рельс кисәгенә чүкчәк белән сугып башлана икән... Чүкчәк тавышы лагерь эчендәге сәяси тоткыннарны уята икән... Кино, СССР – ул коллык лагерь, дип аңлата икән...» Кем сөйләде бу сүзләргә, искәرمәгәнмен, кызыксынмадым да, әмма шушы сүз авыздан авызга, колактан колакка кәрван буйлап йөрдә һәм бик күп сүзләргә, фикерләргә этәргеч булды. Күңелләр бушаганчы, телләр талганчы совет властен, Сталинны сүкте чәнәшкәләргә жигелгән кара Баграж халкы! Менә сиңа наданнар кәрваны!..

Европаны тамаша итеп кайткан терерәк солдатлар авызыннан да йомры-йомры сүзләр ычкынгалый иде. Барыннан да бигрәк Зәй төбәгендәге ул еллар хәлен үз күзләрем белән күрдем, үзем татыдым.

Күн букчамны күтәреп, әтиләр йортыннан алган бер-ике кисәк тозлы дуңгыз мае салып, мин авылдан авылга жәяү чабам. Авылларда бер кабым ризык табармын димә! Чит авылларда кунмаска тырышам, уравыч юллардан төн ката өйгә кайтып егылам.

Университетны ташлап Идел буйлап мәгънәсез, максатсыз сәяхәткә чыгып китүләр... Урта Баграждагы буп-буш кышым... Очраклы гына комсомолга яллануым... Нигә ташладым мин бу укуымны? Сәяхәткә нигә киттем? Чынбарлыктан качарга теләдемме? Ни эзләде минем тере җаным? Сталин режимы тудырган ялган дөнъяның тар кысасына сыймадыммы? Шул читлектән чыгар юл тапмыйча адашып йөрдемме?.. Мин советка каршы уйларымны яшереп тормый идем, байтак кешеләргә: Гәрәй Гәрәевкә, Петр Захарович Кузнецовка, Гурий Тавлинга, Алексей Николаевич Красновка, Габдрахман Гатауллович Ландышка, казанлы Мәүлә Солтанга, Рифгать Әмингә үз януларымны, борчылуларымны, режим белән ризасызлыгымны дәлилли-дәлилли сөйли торган идем.

«Дөнъя читлеген тарсындымы күңел кошым?» – ничә еллар мин үз-үземә урын тапмадым. Күңел ыргылды – барыр ягын гына тапмады!.. Әле илленче еллар башында да мин акылга туймаган, дөнъяви кануннардан чыгып караганда тилемсәк бер бәндә идем. Гильмия апа Таһировалар квартирыннан мине төрмәгә алырга килгән явыз палач полковник Катерлига, җәяүләп Черек күлгә барганда (Бехтерев урамы Черек күлгә терәлеп кенә тора!), чын күңелемнән, бу якты дөнъядан туеп: «Төрмәгә илтеп тыгуыгызны үзем дә тели идем!» – дидем. Катерлиның мондый хәлне күргәнә булмагандыр, әлбәттә. Күзен акайтып карады да бер сүз генә әйтте: «Дурак!» Канлы кул эзләре Татарстан тарихында тирән буразна булып калган бу ерткычның әле быел җәй генә үлгәнән Литвин әйткән иде...

Бүгенге шома бәндәләргә, теләсә нинди савытка да сыеша торган билсез, арка сөяксез, төссез, туганда ук тасланган, тормышта бер чакта да ялгышмаган бәндәләргә: «Мин Сталин заманы кысаларына сыймадым, чыгу юлын гына таба алмадым, белмәдем, шул сәбәпле хаталар да ычкынгалады...» – дип бүген әйтеп кара! Ничек аңлатырга шул чактагы чуалчык халәтемне? Ничек кешеләрне, барынан да бигрәк бүгенге үземне ышандырырга?

Тып-тын кичләр... Аулак бүлмә! Нәммәсә бар, аша, эч... Кайта-кайта шул елларымны, хатирәләрнең сакланган кадәресең хөкем илгә аркылы кат-кат үткәрәм, җилгәрәм, сортларга аерам, бөртекләп җыеп карыйм. Үткәннәремнең барчасын аңлаешлы, ышанычлы итеп бер эзгә ничек тезәргә?! Гомеремә, хисләремә, холкыма гаять зур тәэсир ясаган бөөк шәхес Мәүлә Солтанны бүгенге көннең тар күңелле татары кабул итәрлек итеп ничек җанландырырга?! Мәүлә Солтан хатларының берсендә: «Тилелегең берәз бетә төшкәч, минем янга, Аяз, тагын кил!» – дип язган иде... Мин барып өлгерә алмадым, көннәрдән бер көнне Зәйгә ул үзе килеп чыкты. Райкомолда эшләгән чагым иде. МВДдан шалтыратып тиз генә килүемне сорадылар. Барсам?.. МВД начальнигы бүлмәсендә яланаяк, чалбар балаклары чачакланган, күлмәксез тәнәнә алама бишмәт каплап, аны иске мунчала белән бәйләп куйган җан дуслым Мәүлә Солтан утыра!.. Юк, юк... Бу мин утырам! Мин! (Аязым аны гел һушсыз калып, сокланып миңа да еш кына сөйли торган иде. Ул театральное училищеда Айрат Арсланов белән бергә укыган иде булса кирәк. Айрат Арсланов белән очрашканда аның исемең телгә алып, яшьлек хатирәләрен бүлешеп торганнар иде. – Нәкыя. 14.10.02.)

Каспий буйларынан, Иделдән кайтып киләм... «Бу кешене танийсызмы?» – ди начальник. Мин Мәүләне Ксения Федоровналарга алып киттем. Мәүлә Себергә туган абыйсын эзләп барган икән. Табалмыйча, өтәләнеп, ачыгып, тәмам аңгыраеп монда кайтып егылган икән... Безнең язмышлар кабатланды, безнең сукмаклар әллә кайларда адашып йөрәп Зәй елгасы буендагы чүлмәшкән, тәрәзәләре җиргә тигән өйдә очрашты.

Мәүлә дә минем кебек үк бу дөнъяга сыя торган кеше түгел иде, без аның белән дөнъя хәлләрен, илебездәге хаксызлыкны, партия лидерларының явызлыгы хакында кат-кат сөйләшә идек...

Исемдә, мин аңа әрчеп бәрәңгә пешердем дә бәрәңгенең пешкән суын түгәргә маташам, һәр хәрәкәтемне күзе белән күзәтеп, үлчәп торган Мәүлә кәстрүлне кулы белән умырып алды да күтәреп бәрәңгә суын эчте.

«Менә дигән бульонны түгәсең!» Мәүлә түгел, бу – мин. Астраханьнан кайтканда бер хатын-кыз – матросның әнисе-карчык, юл бие мине кайгыртып, калган шулпалар, бәрәңгә кисәкләре белән җанымны саклап алып кайткан иде!

Мәүләне баштанаяк киендердем... Өстенә күлмәк, телогрейка бирдем. Аякларына кирза итекләремне кигерттем. Итекләрем яңа диярлек иде әле!.. Детдомнарның берсендә пионер вожатые юк иде. Направление язып, егетне шунда озаттык... Детдомда түзә торган кешемә соң җаны ирек даулаган шагыйрь! Ике көннән әйләнеп

тә кайтты... «Булмый, анда урман арасында... Вожатый булып, колга әйләнеп...» Атна чамасы торып, Мәүлә минем хәлнең чамасына төшенгәч, Казанга китәргә булды. Юллык акча биреп, детдомга барганда кигерткән киёмнәремне бүләк итеп, мин аны озатып калдым... Соңгы күрешүбез булган икән! Байтак еллар үткәч кенә мин аның Горький төрмәсендә асылынып үлгәннен ишеттем... Рифгать Әмин дә югалды...

Малеевқада чакта Мәүләләр белән театр училищесында укыган Шамил Бикчуринга: «Яшьтәш, байтак йөрдең инде юк-барны язып... Яз истәлектәреңне, училище, Мәүлә Солтан, Рифгать Әмин турында яз!» – дип кат-кат үтендем. Язмады – алар мин түгел шул, Мәүләне аңламадылар. Быел, белешебез Рәшитне жирләргә баргач, Айрат Арсланов белән бергәрәк йөрдек. Ул да училищеда Мәүләләргә курсташ иде. Мин Айратның да кылын тартып карадым: «Милләтнең нинди егетләрен югалтуын бәялиме икән?» Юк, Айрат та Мәүләнең бөеклеген, ирекке ярсанган бунтарь рухын бөтенләй аңламый икән...

Әх, алар исән булып, менә бүген үткәннәрен бергәләп аңлашсаң икән дә, юк! Урының жәннәттә булсын, дуслым Мәүлә! Авыр туфрагың жиңел булсын, Рифгать!

Төрмә-лагерьлар хакында чын дәрәжәгә түгел чакта язарга теләм икән – югарыда теркәлгән хатирәләрне һич тә читләтеп узарга ярамый. Төрмә ишегенә таба юлны үзем сайладым лабаса! Мин «юл табалмадым, кая барып сугылырга белмәдем!» дип расласам да, асылда, мин көрәшкә теләгәнмен! Тик көрәш формаларын белмәгәнмен дә, тугры, ышанычлы иптәшләр табалмаганмын. Үзем тугрылык сагында нык булдым дип тә раслый алмыйм. Житдилек миңа соңрак, Черек күлдә өч-дүрт ай чиләнгәч кенә килде...

Ике көн машинкама утыра алмадым. Бармакларым йөрмәде... 23ендә иртән йөрергә чыктым. Барам, барам, һич хутланып китә алмыйм. Уң аягыма сул ботинкамны кигән кебек, аяк мине тыңламый, үжәтләнеп, читкә тартыла. Аяк табаным, һич булмаганча, асфальтны ышкып, өстерәлеп бара. Уң иңбашыма «Налево!» дип команда биргәннәремне, ул да читкә борылырга әзер, барган шәпкә гел сулга каерыла. Үз хәлемә кайтырга теләп шәп-шәп китеп карыйм, йөгәргәндәй итәм, юк, гәүдәмә хужа була алмыйм!

Кичә Ризванга булып узган бер хәлне сөйләгән идем – көлә генә!

Машинкам ватылган секундта әллә ни булып куйды, тиктомалдан шартлап «а» хәрәфем чокырга чумды, өстәл лампасын якына тартып яктыртып карыйм дисәм, лампаның аскы шөребе бушап ычкынган. Торып басыйм дисәм, трусигым тезгәчә сыдырылып төшкән.

Таң алдыннан башым бик нык авыртты. Кинәт шулай авыр булып китте, сискәнеп уяндым. Әгъзаларымның берәрсе көтелмәгәндә авырта башлый икән, мин уйларымны төрле яктарга жибәреп эзләргә керешәм: ни булды? Ни сәбәп? Эзләп-эзләп карыйм – бу юлы анык кына сәбәп табалмыйм. Ике көн кан басуым югары торды. Кулымның көчсезлеген, бармакларымның адашуын мин әнә шул басымнан дип уйлаган идем...

Шул иртәдә булган хәлләрне бер эзгә тезгәч, күз алларым яктырып китте дә, яктылык караңгылыкка, кара уйларга илтеп ыргытты.

Басуым 160/80 булды. Андый гына басымны үткәргән бар, әллә ни ис китмәде, үлчәгән чакка туры килмәсә, мин аны белми дә кала идем. Ә монда: ике көн куллар йөрмәде, аяк чалшайды, адымым үзгәрдә, баш авыртты. Төнлә, таң алдыннан, баш чатнап киткәндә миңа нәни генә инсульт булган лабаса! Микроинсульт!..

Димәк, «алай итәрмен, болай эшләрмен, өлгерермен!» дип юанып, үз-үзеңне тынычландырып йөрергә форсат калмаган, Аяз дус! Сикерәсең икән – хәзер сикер! Африкада бер адәмне арыслан куып килгәндә, каршысына тирән чокыр килеп чыккач, чокырны сикереп үтә. Соңыннан үлчәп карасалар... уника метр араны сикереп үткән икән бичара адәм. Инсульт – арттан куып килгән арыслан ул! Сикер! Көтмә!

Аяз.

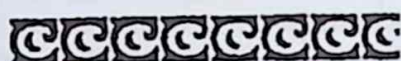
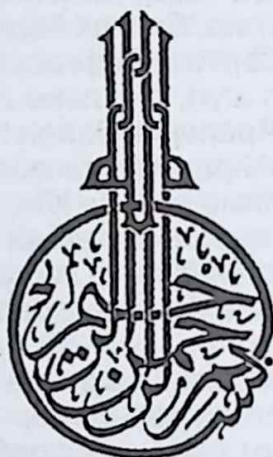
Переделкино,

1991 ел, 23 ноябрь, көндөз вә кич.

Текстны журналга
НӘКЫЯ ГЫЙЛӘЖЕВА
әзерләде.

ПАРОХОДТА

(Хикәя)

Пароход актык свистокны бирде. Калын тавышын дулкынландырып торгач, бик ерак жиргә хәбәр биргән кебек сузып, әкрен генә бетерде. Иделнең аръягына сузылып яткан яшел урманга кереп өлгергән ялгыз өй дә дулкынланып югалды.

Шаулаган пароход эче бер генә минутка тынып калган кебек булды. Бездән ерак түгел урында утырган шалама киёмле ике малайның бубыл белән булышулары аерым-ачык ишетелә башлады. Пристань тагын да кызурак кайнарға тотынды. Кулларына ашамлык нәрсәләргә тоткан юлчылар, аркаларына котомкаларын таккан авыл мужиклары берсен-берсе куалашкан кебек чабышып керә башладылар. Күпернең актык яртысын алганда гына, зур, таза, кызыл чырайлы кеше мышнап килеп житте.

— Әй-й, туктагыз! Күрмисезмени? Калдырасыз! — ачулы, калын кушу тавышына башкалар да борылды.

Аның зур калын кашлары астына кереп утырган күзләре кызарган, атылып чыгарлык сикерәләр. Тирләп пешкән күкрәгә ыржайган¹.

Күрәп алучыларның берсе баштанаяк күзләре белән сөздә дә:

— Кара син аны, шпананы! — диде.

Ыржайган күкрәклә кеше ишетмәде булырга кирәк, сүз дәшмәде, әйләнеп тә карамады. Кәрзинен генә, ачуланып, пароход эченә ыргытты. Ул, бер-ике мәртәбә тәбәләнеп, балык мичкәләре янына барып төште. Үзе, күперләргә алганны да көтми, үкчәләре белән шапылдатып, пароход эченә сикерде.

— Әй, әкренрәк, аягыңны сындырасың! Жүләр!

Каршыга килеп төшкән кондуктор:

— Сезнең билетыгыз, гражданин? — диде.

— Курыкмагыз, бар!

Минем янда басып тора торганнарда берәү:

— Бу кешенең әвене янган² булырга кирәк. Борынын салындырган, — дип пышылдады.

— Әйе, — диде икенчесе ялкау гына.

Озатырга килүчеләр яулыкларын, баш киёмнәрен селки башладылар. Халык арасыннан аз гына күренгән тәбәнәк буйлы карчык жылаган тавыш белән чәрелдәргә тотынды:

— Хат яз, улым! Онытма! ... Без ... монда ... сине ...

Кычкырып жылый ук башлады, ахры. Котомкасын жылкәсенә асып, минем янга ук килеп баскан 18–20 яшьлек улы борын астыннан гына мыгырдады:

— Ну, әни, жылама инде. Әйтерсең үлөргә кителәргәмени?

Моңы, жылый торган карчык түгел, мин дә чак кына ишеттем. Ул да әнкәсенә ишетүен теләмәде, ахры. Пароход эчкәрәк керә башлагач, хәзер генә исенә төшкән кебек, кесәсенән яулык чыгарып селкәргә тотынды.

– Сау бул, әни!

Пристань пароход койрыгы артына кереп югалды. Жегет аз гына борчылган кебек булды. Мондый вакытта бер-береңе сүз ачарга уңай була бит.

– Карчык шул, кызгана күрәсең, – дидем мин.

Жегетем жавапсыз калдырды.

– Кая барасың, иптәш? – дидем тагын.

– Әстерханга. Балык промысласына. Абый чакырып хат язган, ул анда эшли. Авылда тормыш начар бит. Аз гына эшләп булмасмы, дим...

Пристань яңадан күренде. Пристань әйләнәсен чуарлаган халык һаман сау-буллаша иде әле. Мин теге карчыкны аерып таба алмадым. Улы күрдеме, юкмы? – белмәдем. Ләкин яулыгын яңадан селкергә тотынды.

– Әнинең жибәрәсе килми. Нәрсә әйтсәң дә, карчык шул. Ә минем, минем читкә чыгасым килә. Өс-башны каравы, тагын да нәрсә тора бит, ә?

– Әйе.

– Ну, сау бул, әни!

Мин үз урыныма барып утырдым. Баягы ыржайган күкрәкле кеше, буш урын эзләп, безнең янга да килеп житте. Мин аз гына кысрыкландым да:

– Утыр, урын буш, – дидем.

– Рәхмәт!

Ул кәрзинен тагы бер мәртәбә каты иттереп төшерде. Әйтерсең бөтен үчен кәрзиненнән алырга тели, жиңе белән маңгаендагы тузанны сөртте дә, кәрзинен чишә башлады.

– Сволочьлар!

Аның ачулы сүгенүенә берәү дә жавап кайтармады. Мин дә, башкалар да кырын карадык та, тын калдык.

Кәрзин эче чиста гына гәзит кәгазьләре белән төргәләнгән. Ул рәттән берничә кәгазьне алып ташлады, ләкин тагы кәгазь чыкты. Кәгазьгә төргәләнгән, жырттылып беткән ике сандал белән иске резинкаларны тотып ыргытты. Тагы вак-төяк чүп-чар төргәләнгән төеннәр чыкты. Пакетка тутырган комнар, вак ташлар белән без утырган урын бөтенләй чүпләнде. Без бик гажәлләндек. Минем яндагы кешеләр дә күзләрен шарландырдылар:

– Бу кадәр чүп-чарны каян алдың? – дидем мин. Ләкин юлчының миңа жавап кайтарасы килмәде.

– Сволочьлар! – гына диде.

Мин дә, башкалар да сернең төбенә төшенә башладык. Ул чүп-чарларны жыйды да:

– Ач! – диде.

Аның ачулы, каты тавышына каршы түзмәдем³, тәрәзәне ачтым. Бар вак-төяк нәрсәләргә жыеп, суга ыргытты. Ачуын басарга теләгән кебек, һәр ыргытуда:

– Бар, чукыныгыз, – ди.

Иң актыккы итеп кәрзинне дә тәрәзәгә сузды. Мин аның суга ташлануын, әрәм генә булганга чыдамадым:

– Кәрзинне әрәм итмәгез, – дидем.

Ләкин юлчы миңа бирәсе жавапны кәрзингә генә бирде:

– Бар, сволочь, син дә чукын, исең булмасын!

Тәрәзәне тачылдатып⁴ япты да, авыр итеп, арып утырды. Бер минут чамасы сүзсез, тавышсыз торганнан соң, ачулы, зарлану тавышы белән сүгәргә, орышырга тотынды. Ата-анасының жиде кабер такталарын санады:

– Шәһәре шәһәрме соң чукынганның – шайтан килеп бала да чыгармас. Ә жуликлары төртенгән⁵ кебек. Гомеремдә кесәмнән шырпы тартмасын да урлатып торганым юк иде. Ә монда, анасын... ике кәрзин белән нәрсәләремне урлаттым...

– Кайда? Кайчан? Пристаньдамы? – дибез без.

Аның жавабын да көтмичән:

– ГПУга керергә кирәк иде! Милициягә! – дип, юллар да күрсәтә башладык.

– Ул воба алгыры⁶ нәрсәләргә барысын да ут төртеп яндырасы иде.

Минем тирәдә утырган кешеләр йөзләренә чынлык чыгардылар. Өстәге сәндәрәдә йоклаган кебек ятучы кеше дә безнең якка йөзә белән әйләнде.

– Менә әле шунда гына – пристаньда. Кичә Самарага баручылар белән таныштым. Пароход көтеп яталар иде. Бергә пивнуйга кереп, алтыны каптык та. Чибәр кешеләр – шикләнерлек түгелләр кебек иде. Берсе Казанда Татторгның бер кибе-тендә прикащик булып тора икән. Бу шәһәргә туганнары янына кергән. Берсе ми-

нем белән кайда күрешкән, хәтта пирәшлэгән⁷ дә. Бөтенләй эшләр ал да гөл. Дусланып ук киттек. Самарага кадәрле бергә барган да булдык. Аналарын..., күзләрен дә йомып карамыйлар бит. Әйтерсең чыннан да шулай...

Чандыр йөзле, тәбәнәк буйлы, чал кәргән сакаллы, көзгә әтәч шикелле юлчы:
— Менә вәт ничек була: таныш та — белеш, знакум, — диде.

Аның буш пальтосы салынып төшкән, күз кабаклары, тамак төбесе белән генә сөйләве күңелгә әллә ничек кенә кытыршылык калдырган кебек булды. Ыржайган күкрәкле кешенең сүзләре кыскалыгына да карамый, моның турында уйлады: «Бу нинди тутый кош тагын?»

— Бүген, багажларымны саклаудан алгач, тагы да очраштык. Бу юлы минем белән «пирәшләшкәне» генә иде. Тегесен, бу пароходка кереп киткән, дип ялганлады. Мин дә ышандым. Ике кәрзинне аның янында калдырдым да, ашамлык нәрсәләр алып килмәкче булдым. Килсәм, ни күзем белән күрим: минем кәрзин-нәрдән җилләр искән. Үзенең чүп-чар тутырган кәрзинен калдырган да, шылган.

Тагы җиде этажлап сүгенде, бабаларның кабер такталарын санарга тотынды. Без дә кайгысын уртаклашыр өчен сүгендек. Грузчик хәтта урлатучыдан да арттырып җибәрде. Ә көзгә әтәч шикелле юлчы: «Аларны тотасы иде дә, ...ачып, чыбык белән, чыбык белән, әх... — диде.

Аның шул кадәр кызып, дөрт белән әйтүен башкалар да сизми калмадылар. Әйләнәп карадылар.

— Мин хәзер милициягә, а анда — протокул язмакчы булалар. «Кәрзинне калдыр, әдрисеңне күрсәт, тапсак — хәбәр итәрбез. Башка эш эшли алмыйбыз».

— Рәхмәт, мәйтәм, моннан да колак кагарга кушасыз икән, — дим. — Аннары ГПУга. Анда да протокул. «Теләсәң, бер-ике-өч көнгә кал!» — диләр. Кадалыгыз, монда ач торасым килми әле, дидем дә, китәргә булдым. Әле яхшы, документларны кәрзингә тыкмаган идем. Ул вакыт бөтенләй эш харап була иде.

— Берәр көнгә калып торырга кирәк иде. Бәлки, тапкан булырлар иде, — дим мин, юлчыны үчекли-үчекли.

— Тапкан булырлар иде, тапкан, — диде дә, үзе үк җавабын кайтарды:

— Аталарының башын табалар алар!

Тыңлап торучылардан берәү:

— Аларның милицияләре дә... — дия генә башлаган иде, әйтеп өлгермәде. Юлчы кушып җибәрде:

— Бөтен шпаналар, жуликлар белән бер шайкада!

Чатлыкка, караңгылыкка кереп утырган өтелгән әтәч кебек кеше урыныннан кузгалып куйды:

— Ийе, жуликлар белән бер шайкада.

Аның йөзе ачылган, шиңгән кишер төсле борыны кызарып киткән кебек булды. «Бу — нинди булса да чиновник яисә үрәтник», — дип уйлады.

Тагы әллә кайсы гына катышты:

— Вәт ул электә тәртип дисәң дә, тәртип иде.

— Ийе, элекке тәртипне сөйләп бетерергә мөмкин түгел, — диде өтелгән кеше. — Бер-ике дип санаганчы, жуликларны тотып китерәләр иде дә, нагайка белән сырт буйлап! Вәт мин сиңа әйтим, моның кебек тәртипне понимаю!

Аяк өстенә басып, имән бармагын түбәгә күтәргән сизми дә калды. Каршыга килеп баскан эшчеләрдән берәү миңа күрсәтте:

— Кара әле, син аны күрәсең!

Ул да, мин дә елмайдым. Өстәгә сәндәрәгә менеп яткан кеше дә авыз кырыен кыегайтып елмайды:

— Дөрөс, электәгә тәртипнең «яхшылыгы» турында сөйләп тә торасы юк.

— Тукта, гражданин, син фактлар белән күрсәт. Вәт мин ул вакыт понимаю. Күрәсең, моның актык нәрсәләрен урлаганнар, тапканнармы? Шиш! Ә менә бу — факт.

Тагы әллә кемнәр килеп бәхәсләшә, сүз көрәштерә башладылар. Әйберләрен урлаткан юлчы куллары арасына ук тезен алды да, тынды. Зур-зур сулап, башкаларның талашуларын тыңлый башлады.

Мин тәрәзәнең камыш пәрдәсен күтәрдем. Пароход биек яр кырыеннан бара иде. Яр зур ак тешләрен чыгарып ыржайган. Аның баскычланган текәләренә кояш нурлары төшкән. Алар да үзләрендә нур кайтарып ялтырыйлар, ә калын яшел урман, бүрекләнәп, яр буена сузылган. Аннан җиңел хуш ис килә. Идел өсте тын. Тик акчарлаклар гына бер югары менеп, бер түбән төшеп чайкалалар.

Мин бәхәсләшүчеләрнең сүзләреннән туеп та беткән идем, ләкин моңар кадәр һич сүзгә катышмый торган кешенең:

– Факт кирәкме сезгә? – диюенә генә борылдым.

– Ийе! – диде әтәч юлчы.

Ул таза терсәкләре белән басып торган кешеләрне аралады да, утыргычның кырыенарак теркәлде. Ул – ир урталарындагы кеше. Майлана төшкән кепка, пиджактан, зур күн итектән. Без аның сүзен көтеп тынып калдык.

– Мин ялганларга яратмыйм. Шулай ук матур булсын өчен бизәкләп, арттырып сөйләргә дә. Үзем ничек күргән, ничек ишеткән, шулай гына уйлый алам. Шуның өчен сөйли торган сүзем матур да, кызыклы да булмас.

– Ярар, ничава, – дидек без.

– Бу – сугышка берәр ел калгач булган вакыйга⁸. Мин ул вакытта ... шәһәрәндә мәшһүр Орловларның заводында эшләдем. Тормыш чибәр булганга, таныш-белешләр дә күп. Вокзалдагы шпанадан алып приставның секретаренә кадәрле. Берсе белән күрше квартирда тордык. Чибәр нәрсә иде, каһәр! Бик кеше жанлы. Ниләр ишеткән, ниләр күргәнән төннәр буе бутылкалар артында сөйләшеп утыра идек. Бер дә сөйләмәгән калдырмый иде инде... Безнең Россия электән үк жуликлары, караклары, взятка алучылары белән мәшһүр бит. Болар белән безнең шәһәр дә мәшһүр иде. Чөнки алар шәһәр никадәр бай булса, шулкадәр күп булалар. Ә безнең шәһәр бай, үсеп килә торган промышленность урыны. Бездәге жуликлар, шпаналар, полиция чиннары, стражниктан алып полицмейстерга кадәр бер шайкага берләшкәннәр иде. Шайканың атаклысы – Мишка дигән кеше, ә полиция ягыннан эшне алып баручы безнең Бритов Иван Николаич иде...

– Бу – һич мөмкин түгел! – диде «өтелгән әтәч».

– Ничек мөмкин түгел? Бу безнең Русиядә шулай инде! – диде берсе.

Майланган кепкалы кеше боларның сүз кыскартуларына карамады, сөйли бирде.

– ...Әгәр дә шайкага зуррак нәрсә эшләргә кирәк икән, хәзер Бритов янына атаманы килә дә: «Рәхсәт итегез, Иван Николаич!» – ди. Ваше благородие дип тә тормый, турыдан сибә. Билгеле, яраклы булса, Иван Николаич рәхсәт итә. Тик телне теш артына кыстырырга куша да, «эш» булгач, тиешле акчаны арт ишектән китереп тапшырырга, чөнки өлешне югарыга – полицмейстерга да чыгарырга кирәк. Эшләр ал да гөл, һәръяктан уналты. Әгәр дә шәһәрдә сүзе үтә торган кешеләрнең нәрсәләре урланса, хәзер Мишка янына чабалар.

– Давай, Мишка, ярамый, үз кешедән урлагансыз. Яхшы түгел!

Әгәр шайкага кермәгән караклар берәр нәрсәне урлыйлар икән, Алла үзе сакласын! Тоталар да, арт сабакларын тыңлаталар, хәтта әбиләренең исемен дә сорап тормыйлар.

– У-у, әлегә бит үзләренә...

– Ихтимал, шайкага кермәгән өчен дә... – дим мин.

– Ихтимал!

– Шулай бер вакытны Питербырдан (әле ул вакыт Петербург иде). Эчке эшләр вәзирлегеннән зур планнар, күп акчалар белән килүчене көтә башладылар. Дәрәс булса, вәзир югалып калмаган кеше, диделәр.

Моңы бөтен шәһәр көтә: губернатор да, главасы да, әте-бете дә, шулай ук шайка да. Ләкин бу юлы приставка ләм-мим дип тә әйтмиләр, чөнки аның рәхсәт бирүеннән шикләнәләр. Ә акча кызыктыра...

– Син дә кызыгырсың, брат! – диде грузчик, хихылдап көлеп үк жибәрде.

Без дә елмаештык.

Каршыдан килүче пароходның тапылдавы зурайганнан-зурайды. Әйтерсәң бик зур, көчле хайван Идел уртасына кереп баткан да, дүрт аягы белән суны жырттып шапылдата. Котыла алмый.

Мин тәрәзедән башым тыктым.

– Роза Люксембург!

– Чибәр хотлы пароход!

Тагы сөйли башлады:

– Теге «зарыгып» көткән кеше килә. Килә дә, иртәгесен ул култык астындагы портфелен урлата. Ул болай була: нумердан чыккан вакыт, кунакка ике чибәр генә киегән кеше очрый. Баш иеп, укымышлы халыктарча, йөзгә елмаю чыгарып исәнләшәләр, шуның белән вәссәлам!

Кунак: «Бу нинди танышлар икән?» — дип уйлаган арада, култык астындагы

акчалы портфеленнән жыллар исә. Тик бер квартал киткәч кенә сизә.

– Әй, чукуынганнарны!

– Ул хәзер губернаторга. Анысы башкаларына. Шулай итеп 2–3 сәгать эчендә бөтен шәһәрне аякка бастыралар. Кунак гарьлегеннән чыдый алмый, ди.

– Кайсы патшалыкта вәзир булачак кеше акчасы белән планнарын урлатканы бар,– дип әйткән, ди.

Кәгазьләрен генә табып китерүчегә дә 5 мең сум бүләк вәгъдә кыла. Акчасы турында телен дә селкетми. Политсәмистер хәзер безнең приставны чакыра:

– Син белә торгансың? Бу синсез эшләнмәгән. Шәһәрне харап итәсең бит! – ди.

Пристав белүен дә бернәрсә белми. Шулай да политсәмистер кыздыра, чыдайт нильзя!

Пристав хәзер Мишкага, ә ул – ата-анасын танымаслык исергән, шайка да аяктан егылган. Шайтан үзе дә аңламас! Мишканы дарулар белән айныталар, ә ул киреләнә.

– Юк, Иван Николаич, без түгел,– ди. Үзе дә шүрләгән булырга кирәк.

Пристав аңар: «Бөтен шәһәрне, мине дә, хәтта губернаторны да харап итәсең, – ди. Ләкин: «Юк та, юк!»

Пристав: «Моннан соң ничнәрсәне урларга ирек бирмәм!» – ди.

Алай да юк. Ахры, кәгазьләре кирәклеге сөйләп биргәч: «Ийе, без эшләдек, Иван Николаич. Гафу ит. Сиңа үз өлешең дә калдырдык. Зинһар, калганын гына сорый күрмә», – ди. Ул эшне суза. «Рәтле кәгазь юк анда, сызык-мызыклар гына. Аларны бәдрәфкә ташладылар, бугай», – ди.

– Мин сиңа әйтим, бәдрәфне актарып, пәртфил белән кәгазьләренә алалар да, сөрткәләп илтеп бирәләр. Билгеле, 5 мең тәңкә акчаны пристав ала. Питербырдан килгән кеше «эзләү эшенең» «яхшы» куелганына гәҗәпләнеп, аптырап кала. Питербырга кайткач, безнең шәһәрдәге «тәртип»нең искиткеч дәрәҗәдә яхшы куелышы турында аерым доклад ясый...

Без барыбыз да шаркылдашып көлештек. Тик өтелгән әтәч шикелле кеше генә көлмәде.

– Бу фактның булуы мөмкин түгел!

– Хәтта бу турыда Берлинда чыга торган бер журналда аерым-ачык язган булганнар. Пленга төшкән бер нимес әфисәре сөйләгән иде.

– Шуннан соң? – дим мин.

– Шуннан соңмы? Шуннан соң шәһәрдәге нәчәлникләренең дәрәҗәләрен күтәрә башладылар. Безнең пристав политсәмистер булды...

– Менә бу «тәртипне» мин дә понимаю! – диде берсе.

Без тагы бер мәртәбә көлештек.

Инде пароход «Кызыл матрос» пристаненә килеп җиткән иде.

Мин яр буена чыгарга хәзерләндем.

Автордан. Бу – булган эш. Бу турыда рус матбугатында документлы язмалар бар. Ләкин китапның да һәм шәһәрнең дә исеме хәзергә әйтә алмыйм.

1926 ел

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Ыржайган – зур, ямьсез булып күренгән, күзгә бәрелеп торган.

² Әвене янган – нәрсәгә булса да бик нык борчылып, кайгылы кыяфәттә булу.

³ Каршы түзмәдем – каршы килмәдем.

⁴ Тачылдатып – тач иттереп, гайрәтле рәвештә эш итеп.

⁵ Төртенгән – чукуынган.

⁶ Воба алгыры – шайтан алгыры.

⁷ Пирәшләгән – бик кәефләнеп эчкән, исерткеч эчеп кәеф-сафа корган.

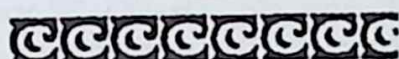
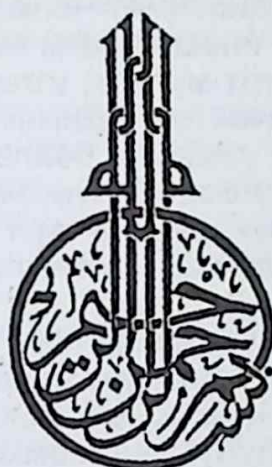
⁸ Бу сугышка берәр ел калгач – 1913 елда булган вакыйга.

Хикәяне журналга **ЭЛФИЯ ШАМОВА**
әзерләде.

ЧИЯЛЕК СУКМАКЛАРЫ

(Әдәби-документаль повесть)

Бу язмамның кечерәк бер өлеше «Мирас» журналында басылып чыккан иде инде. Журналны укучылар күп түгелдер, мәкаләм белән дә әллә ни күп кеше таныша алмагандыр, дип уйлаган идем, ялгышканмын. Журналның укучылары да байтак, язмам белән дә шактый кеше танышып өлгөргән икән. Шуңа шатландым. Әлбәттә, иң башлап, дусларымнан, якиннарымнан жылы сүз ишеттем. Аларга бик рәхмәт. Кинаяләп кенә булса да әйтелгән тәнкийть фикерләре дә килеп житте. Ә соңрак бер автор, исемемне атамыйча гына, авыллар тарихы турындагы кайбер мәкаләләрдә фәнни нигезләү житешми, дигәнрәк фикер белән чыккач, аны да үз адресыма түгел микән дип уйладым. Ләкин кабул итмәдем. Чөнки мин үз алдыма фәнни мәкалә язу максатын куймаган идем. Аннан соң минем авылымның тарихы китапларга да, фәнни мәкаләләргә дә кереп өлгөрмәгән әле. Аның бөтен тарихы Сөн буйларына, Алкаби тауларына, әрәмәләренә һәм сукмакларына сыяр төсле.

Язмамны киңәйтеп, яңадан карап чыкканда, әлбәттә, яңа документларга да нигезләнеп, башкалардан ишеткән фикерләргә дә истә тотарга тырышып, авылым тарихы белән бергә аның кешеләренә дә күбрәк игътибар итәргә тырыштым.

Халкыбыз тарихының аерылгысыз бер өлеше булган туган авылым Чиялек тарихы бик кадерле миңа. Шуңа мин бу язмамны үткәннәргә сагыну дип тә, киләчәктә яшәячәк авылдашларыма хәер-фатиха сүзләрем дип тә атый алам.

Авылларның исеме каян килә, ул исемнәргә аларга кемнәр куша? Бу сорау үзе генә дә аерым фәнни хезмәттә каралырлык житди мәсьәлә. Аны өйрәнү өлкәсендә галимнәребезнең шактый гына күләмдә хезмәтләре бар. Ул хезмәтләргә тәфсилләп тукталып тормыйча, башта менә нәрсәне генә искә алып китсәм килә: һәр авылга кушылган исемнең тарихи чыганагын табып, аңлатып була.

Кайсыбер авыллар, әйтик, шушында килеп төпләнгән кеше исемен йөртә — Гаделша, Мортаза, Салих. Икенчеләре кем дә булса аерым бер кеше яки күпчелек халык шөгыльләнгән торган хезмәт төренә, һөнәренә бәйле — Бакырчы, Козгынчы, Сабанчы. Халыкның рухи халәтен, холкын, характерын чагылдыручы авыл исемнәре — Тыңламас, Сөөндөк, Яхшы Килде. Байлык-муллыкка, социаль халәتكә кагылышлылары — Байлар Сабасы, Тау Асты Байлар, Коллар, Морзалар, Мулла Иле. Авылның күләме, зурлыгы яки шуңа бәйләнешле төстә анда яшәүчеләрнең нинди биналарга хужа булуы турында сөйләүче исемнәр — Өч Өйле, Дүртмунча, Келәтле, Сарайлы, Тегермәнле.

Язмам «Мирас» журналында басылгач, каләмдәшем Хәйдәр белән бер сөйләшү булып алды. «Индуc абый, — диде ул, — шулчаклы мавыктыргыч итеп язгансың, тын да алмый укып чыктым. Ләкин безнең авыл турында язганың белән бәхәсләшәм. Син безнең авылны анда яшәүчеләрнең нинди биналарга хужа булулары турында сөйләүче төркемгә керткәнсең. Безнең авылны дүрт мунчасы булган өчен Дүртмунча дип атамаганнар, Дүрт муенса, дигәнне аңлата ул. Ни өчен, дисеңме? Чөнки безнең авыл дүрт инеш муенсасы, икенче төрле әйткәндә, дүрт инеш тамагы бер елгага килеп кушыла торган жиргә урнашкан. Шуның өчен Дүрт муенса, үзгәрә-үзгәрә, Дүртмунчага әйләнгән».

Әнә бит ничек икән. Димәк әле «һәм башкалар» дип нокта куйганчы, авылның географик урынына бәйле төстә, ягъни нинди елга, нинди тау, нинди күл тирәсендә урнашкан булуыннан чыгып исем алучы төркемгә керүен дә истә тотарга, Дүртмунчаны да шул төркемгә кертәргә тиеш булганмын икән. Шул сәбәп белән исем алган авыллар, дөрестән дә, байтак ул. Әйттик, Чирмешән, Зәй, Олы Ялан, Калмия.

Елның, айның кайсы вакытында нигез салынуына ишарәләүче исемнәр — Айбаш, Балтай. Кош-корт, хайван исеме кушылганнар — Күгәрчен, Каратай, Бурсык, Аю. Бу соңгыларның кайберләре ыру-кабилә яки берәр кеше кушаматы белән бәйле булуы да мөмкин. Милләт атамасы белән бәйле исемнәр — Төрөкләр, Татар Сараланы, Мари Суыксу, Рус Акташы, Чуваш иле. Авыл төзелгән тирәдә табигать байлыklарының ниндирәк күләмдә, ни дәрәжәдә табылуына кагылышлы исемнәр — Табанлы күл, Суыксу, Карамалы, Бакалы, Чиялек һ.б.

Безнең Чиялек авылы менә шул төркемнәрнең соңгысына керә. Актаныш (элекке Калинин районын да кертәп) районында берничә Чиялек бар иде. Шуңа күрә, аларны бутамас өчен, һәрберсенә кайсы авылга мөнәсәбәттә булуын аңлатып кушылган атамалар да бар иде: Колын Чиялеге, Айман Чиялеге, Жылан Чиялеге. Хәзер инде күбесе таралганга, Жылан Чиялеге авылын да Чиялек дип кенә йөртәләр. Бик өлкән яшътәгеләрне исәпкә алмаганда, халык телендә дә, документларда да бер генә исем — Чиялек.

Байтак кына зур авылларга кайсы елда яки кайсы дәвердә нигез салынуын дәлилләүче язмалар бар. Күбесенекен исә төгәл ачыклау хәзер инде бик авыр яки бөтенләй мөмкин түгел. Документлар сакланмаган, яки төрле тарафларга таралып, чөчеләп беткән, яисә андый документлар бөтенләй булмаган. Кечкенә авыллар белән хәл беркадәр башкачарак. Күбесенә соңгы бер гасырда, тагын да төгәлрәк әйткәндә, совет чорында нигез салынган. Кайберләрен төзүдә үзләре дә катнашкан өлкән яшътәге кешеләр дә исәннәр әле. Шунлыктан бу авыллар турында документлар туплау әлегә бөтенләй үк өметсез эш түгел. Кызганычка каршы, менә шул кечкенә авылларның тарихын язуга беркем дә беркайчан да игътибар итмәгән. Сәбәбе — совет чорында галимнәрдә аның кайгысы булмау, һәвәскәр галимнәрнең бу хакта уйлап та карамавы. (Мин моны тегеләрен дә, боларын да гаепләүдән әйтмим. Мохит шулай кушты.) Ә бит чынлыкта кечкенә авыллар тарихына кагылышлы документлар күп кенә очракта зур авыллар тарихын өйрәнүгә дә ярдәм итәргә мөмкин. Безнең Чиялек тә шулай.

Илдә крестьян хужалыкларын күмәкләштерү башланган елларда колхозлар әле эре булмаган. Егерме-утыз хужалык берләштемә — бер колхоз. Шул сәбәпле бер зур авылда икешәр-өчәр, хәтта бишәр-алтышар колхоз оештырылган. Әлбәттә, зур авылларның жире күп, кайбер басулары унбишәр-егермешәр чакрымда булган. Нигә әле ат алжытып, вакыт үткәреп һәркөнне шулкадәр ерак жирләргә барып йөрергә?! Нигә әле авылның бер өлешен шул ерак басуга күчереп утыртмаска! Шулай эшләнгән дә. Шул нигездә 20 нче еллар ахырында — 30 нчы еллар башында бер-бер артлы яңа авыллар үсеп чыга башлаган. Һәр яңа авыл — бер колхоз.

Мин әле 50 нче елларда да безнең якта һәрберсе бер колхоз булып шундый кечкенә авыллар утырганын хәтерлим. Татарстанның Калинин районында, мәсәлән, Буранчы дигән авылда 13 кенә йорт бар иде. Үзе бер колхоз. Абдуллин авылында 7—8 йорт. Үзе бер колхоз. Башкортстанның Илеш районында да Исәмәт авылыннан күчкән 9 йортлы Марс авылы үзенә бер аерым колхоз иде.

Кечкенә авыллар төзү большевикларның совет чорында авыл хужалыгы сәясәтендәге игътибарга иң лаек гамәлләреннән берсе булгандыр, дип уйлыйм. Бу кечкенә авыл колхозлары бик оешкан, иң нәтижәле эшләүче хужалыклар иде. Башкаларында ачтан кырылганда да мондагылар фәкыйрьлектән интэкмә-деләр төсле. Көнбатышта зур авыллар булмыйча, берничә генә йортлы хуторлар утыру, патша Россиясендә дә Столыпин галижәнапларының хуторларга күчерү сәясәтен башлавы кечкенә авылларның шактый отышлы булуы турында сөйли сыман. Күмәкләшү елларында большевиклар да менә шушы уңай тәҗрибәне күрә белгәннәр.

Бүгенге көннәрдә дә шундыйрак күренеш күзәтелә башлады. Илдәге тирәнтен үзгәрешләр нәтижәсендә элеккеге эре колхозлар таркала, һәр авыл үзенә бер мөстәкыйль күмәк хужалык тәшкил итә. Һәрхәлдә элеккедәй сигезәр-тугызар авылны берләштергән колхозлар юк инде. Фермер хужалыклары барлыкка килү исә колхозларның гына түгел, авылларның да яңадан беркадәр кечерәюенә китерергә мөмкин. Әйтик, ун-унбиш гаилә, фермерлыкка алынып, иген үстерергә теләде, һәрберсе утыз-кырык гектар җиргә ия булды, ди. Барысының да җирләре бер төбәктә булган бу фермерларга бер урынгарак төплөнү уңышлырак икәнә һәркемгә аңлашыла. Җиргә күз-колак булу өчен дә, барып-кайту, электр энергиясен куллану, ягулык-майлау материалларын экономияләү, вакытны файдалырак үткөрү өчен дә, терлек-туарны тегендә-монда куып йөртмәс өчен дә. Электәге тәҗрибәгә таянып, әлбәттә. Сүз дә юк, авылның кечерәюе яңа проблемалар да китереп чыгара – юл, почта, мәктәп, кибет, клуб һ.б. Тик әлегә без болар хакында түгел, егерменче-утызынчы елларда нигез салынган кечкенә авыллар турында сөйләшәбез.

Инде Чиялек авылына килсәк, ул 1927 елда Жылан авылыннан күчеп чыккан. Мин авылыбызга 1928 елда нигез салынган дип йөри идем. «Мирас» журналындагы мәкаләмнән соң мәктәптә бергә укыган сабакташым Фарсил Кадергулов, бер очрашканда, син берәз ялгышкансың, без Чуракай авыл Советындагы архивтан эзләп таптык, авылыгызга 1927 елда нигез салынган, диде.

Шулай итеп, 300 гектар чамасы гына җире булган Чиялек авылына башта 10–12 хужалык төпләнгән. Иң зур булып үскән чагында да Жылан Чиялегә 43 йорттан артмады.

Бу урында туган авылымның әнкәсе булган Жылан авылы турында кайбер мәгълүматлар биреп узуны кирәк дип саныйм.

Жылан үзе дә әллә ни зур авыл түгел иде. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларында анда 80ләп кенә йорт булган.

Санкт-Петербургның Салтыков-Щедрин исемендәге китапханәсендә 1896 елда Уфада басылып чыккан «Полный список населенных мест Уфимской губернии, с подразделением на волости...» дигән китап очраткан идем. Китапның 223 битендә 3466 нчы сан белән менә нинди мәгълүмат бар:

«...Названия населенных мест – Зиланова, деревня.

Положение – при речке Калмие.

К какой волости принадлежит – Амикеевской.

Число дворов – 76.

Число жителей:

Мужчин – 251,

Женщин – 213...»

Таблицаның соңгы баганасында Жылан авылында бер мәчет һәм бер ашлык магазины (склады) барлыгы әйтелә. «Имеется один хлебозапасный магазин» дигәнне хәзергечә икмәк кибете дип түгел, ә хөкүмәтнең яисә җәмәгатьчелекнең, я булмаса бер байның сату өченме, запаскамы ашлык тота торган амбары дип аңларга кирәк. Гарәпчәнең «мөгәҗи» сүзе урысчага «магазин» дип төгәл генә кайчан кабул ителгәндер – әйтә алмыйм, әмма ашлык амбарларын, я хужалык кирәк-яраклары саклана торган складларны «мөгәҗәй» дип атау безнең яктагы кайбер авылларда әле хәзер дә очраштыра.

Шундый мөһим корылмасы булган авыл тирә-якта бик үк төшеп калганнардан саналмагандыр инде.

Шулар өстенә тагын әлегә китапның Жылан авылы турында язылган битендә дә Калмия һәм Сөн елгалары буенда су тегермәннәре, умарталыклар

булуы хакында мәгълүматлар бар. Ләкин аларның төгәен генә шушы авыл кешеләренекә икәннен әйтүе читенрәк. Сүз уңаеннан: әткәй-әнкәйләр безнең бабайларның да йон юа торган күле, кечерәк кенә бер умарта бакчасы, кайсыдыр су буенда тегермәннәре булуын әйтәләр иде. Яшертен генә, кеше ишетмәсен, дип кенә сөйләләр.

Чөнки ул елларда төннәрнең бер төнөндә «черный ворон»га төяп алып китүләреннән курыкмаган кеше генә үзенең хәллә кешеләр нәселеннән, указлы муллалар нәселеннән икәнлеген кычкырып сөйли ала иде. Ә «кара козгын»нан курыкмаган кешене табу мөмкин түгел иде. Авылларыбыздагы «Гыйлфани кулы» дигән әрәмәлекнең элек Гыйлфан абзыйныкы, шуның янындагы «Мулла кулы» дигән икенче әрәмәлекнең әткәйләрнең бабасы Солтан мулланыкы булуы турында да әнкәй бик тирән сер итеп кенә сөйли иде. Кызганыч, бу күл, умарталык, әрәмәлек ише биләмәләрнең беренче башлап кем тарафыннан кемгә һәм ни өчен бирелгәнлегенә турында документларны әлегә очратканым юк. Дөрөсрәге, эзләгәнәм юк. Әйткәнәмчә, болары сүз уңаеннан гына булды.

Шулай итеп, XIX гасыр ахырында Жылан авылының ниндирәк хәлдә булуын күз алдына китердек. 76 йортлы, бер складлы, бер мәчетле, 464 кешене кочагына сыйдыручы бер авыл булган икән.

Ә авылга төгәл генә кайчан нигез салынган, халкы каян килеп урнашкан кечерәк кенә Калмия суы буена? Үткән гасыр урталарында Жылан авылы картларының: «Сезнең авылның чын исеме Жылан түгел, ә Кече Ялан», – дип сөйләгәннәрен мин әле дә хәтерлим. Алар сүзенә караганда, авыл XVIII гасырда хәзерге Башкортстанның Илеш районындагы Олы Ялан авылыннан Кече Ялан исеме белән Калмия елгасы буена күчеп утырган булырга тиеш иде. «Мирас» журналындагы мәкаләмдә, әлегә легендага таянып, мин аны шулай дип күрсәткән дә идем.

Әле күптән түгел генә моны төгәлрәк ачып бирүче мәгълүматлар алдым. Жылан авылында туып үскән, хәзер Мәскәүдә яшәүче Россия Юстиция министрлыгының жәза үтәү баш идарәсе начальнигы урынбасары, юридик фәннәр кандидаты, генерал-майор Салихжан Хәбиб улы Шәмсунов туган ягыбыз тарихын өйрәнә икән.

Энесә Альберт Әсхәт улы шул турыда хәбәр иткәч, мин башта Салихжан әфәнде белән телефон аша бәйләнешкә кердем, берәздән хатлар да алыштык. Ул миңа язган хатында Илеш районындагы алдарак телгә алынган Олы Ялан авылына 1923 елда гына нигез салынган булуын һәм Жылан авылына кагылышлы шактый кызыклы документлар табуы турында хәбәр итте. Салихжан әфәнде аларны Татарстан һәм Башкортстан архивларында эзләнеп, төрле басмаларны, энциклопедик сүзлекләр һәм күренекле нәселләрнең шәжәрәләрен өйрәнеп туплаган икән.

С. Х. Шәмсунов әтисенәң еш кына Жылан авылының Калмия елгасы ярындагы куе урманлыкка Башкортстандагы Зур Алан авылыннан күчеп утырган булуы турында сөйләгәнлеген искә ала. Авылны башта Кече Алан дип йөрткәннәр. Утырган урынында елан-чаян бик күп булганга, тора-бара аны Жылан дип үзгәрткәннәр.

Бу кадәресе малай чакта мин ишеткән легендага да якын. Салихжан Шәмсунов башта үзе дә минем кебек үк Жылан – Кече Ялан – Олы Ялан вариантына ышанып яшәгән. Соңрак ул бездән 25 чакрымдагы Илеш районы Олы Ялан авылының үзенең дә 1923 елда гына төзелүен ачыклаган. Шулай булгач, әтисе сөйләгән Зур Алан варианты яңадан калкып чыкмыймы? Дөрөс, Башкортстанның Бүздәк районындагы Зур Алан авылы бездән шактый ерак. Шулкадәр араны үтеп, Калмия елгасы буена, урман арасына килеп төпләнерлек нинди сәбәп булырга мөмкин?

Бүген бу сорауны бирүе генә жиңел. Чынлыкта ул халкыбызның ачы язмышы үрнәкләреннән. Иван IV Казанны буйсындырганнан соң күпме татарның көнчыгышка күчүе, иске исемдәге яңа авылларга нигез салынуы турында беләбез. Жылан авылы белән дә шундыйрак хәл килеп чыккан булуы мөмкин икән. Жыланның күршесендәге Чуракай авылы тарихы да моның мисалы була ала.

1768 елда хәзерге Бакалы районының Киләй авылыннан жир биләүче башкорт Чурагол Жылан авылы янына күчәләр килә һәм бүгенге Чуракай авылына

нигез салына. Бары житмеш елдан соң, ягъни 1835 елда гына 12 хужалыктан торган Чуракайга авыл статусы бирелә. Бүген исә Чуракайның әнкә авылы булган Киләй халкы тәмам чукындырылып беткән, авыл урыс авылы санала. Шулай итеп, качып һәм күченеп, чуракайлылар ул заманда дин һәм телләрен саклап кала алганнар. Монысы инде легенда гына түгел. Боларны раслаучы документлар да бар. С. Х. Шәмсунов В. Н. Витебскийның 1897 елда Казанда В. М. Ключников типолитографиясендә басылган «И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.» дигән тарихи монографиясен бер дәлил итеп китерә.

Аның икенче дәлиле дә кызыклы һәм татар тарихының кыерсытылулар, изелүләргә тулы булуын, әмма халыкның төрле юллар белән үз-үзен саклап кала алуын раславы белән игътибарга лаек. Икенче дәлил дигәнебезнең Назиф Мирихановның «Нәсел – род. Москва. 1999» дигән шәжәрәсендә табылуын искә ала С. Х. Шәмсунов. Назиф Мириханов – Татарстанның Мәскәүдәге тулы хокуклы вәкиле. Аның нәсел башы XV гасырда яшәгән Ногай бие Гыйратка барып тоташа икән. Ә бу нәсел Ык елгасы бассейнындагы Урал буе татарларының этник төркеме формалашуда житди роль уйнаган. Ногай Урдасы таркалгач, төп халкы көньякка күчеп, алар урынын шундагы кыпчак-башкорт кабиләләре үзләштергән. Болар арасында татарлар да байтак булганнар. Бу татарлар, башкортлар белән тел һәм мәдәният якынлыгынан файдаланып һәм урысларның көчләп чукындыруынан качып, үзләрен башкортлар дип күрсәткәннәр.

«Ревизская сказка 1811 года» жыентыгында Жылан авылында 70, ә Чуракайда 60 кеше яшәве теркәлгән. Алда әйтелгән сәбәп белән алар үзләрен башкорт дип атаганнар һәм старшина Габделвахит Ибраһимов командасында исәпләнгәннәр.

Тагын йөз елдан, ягъни 1913 елда Уфа губернасы Минзәлә өязе Әмәкәй волостеның Жылан авылында 128 хужалыкта 339 ир-ат, 320 хатын-кыз, димәк барлыгы 659 кеше яшәве мәгълүм. «Подворная перепись крестьянского хозяйства...» жыентыгында күрсәтелгәнчә, халыкның социаль хәле – жир биләүче крестьян, милләте – башкортлар. Монда да халыкның милләте башкорт дип билгеләнүенең сәбәбе патша хөкүмәтенең мөнәсәбәте башкортларга бер төрле, татарларга, типтәрләргә икенче-өчтенче төрле булуда.

Урыс патшасы хөкүмәтенең татарларга нинди мөнәсәбәттә булуы, татарларга карата шул ук мөнәсәбәтнең совет власте елларында да саклануы турында инде күп документлар табылды һәм нәшер ителде. Ә нәшер ителмәгән, яки әлегә ачылмаган һәм сер итеп саклана торганнары күпмедер?! Әйтик, Кырым татарларының нинди документларга нигезләнеп 1944 елда туган илләреннән куылулары турында хәзер бөтен дөнья белә. Милләтебезнең бик төхмәтле кешесе, заманында үзе дә репрессиягә эләккән рәссам, сынчы Бакый ага Урманче бер очрашуыбызда: «1957 елда Казан һәм Идел буе татарлары да Себергә куылырга тиеш дип Сталин белән Молотов кул куйган бер документ бар икән, шулай дип ишеткән идем, күргәнем юк», – дип сөйләгән иде. Ул хакта матбугатта да хәбәрләр күренде, ләкин рәсми документның әлегә игълан ителгәнә юк. Дөресе бу, түгелме – әйтүе читен. Әмма икесенә дә ышанып була. Дөрестер дибез икән, ул елларда нәкъ менә илнең Европа өлешендә яшәүче мөселман халыкларын кудыру сәясәте алып барылуга нигезләнәбез. Дөрестүгелдер дибез икән, Сталинны һәм аның тарафдарларын тагын да пычратып күрсәтү өчен төрле уйдормалар да уйлап чыгарылуын искә төшерәбез.

(Жәя эчендә генә. Теге документ булганмы-юкмы, әмма, Алланың рәхмәте, 1957 елда киң СССРның башкаласы Мәскәүдә татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы үтте. Хәтта союздаш республикалар да атналык белән канәгатьләнеп кайткан бер вакытта татарлар ун көн буе Мәскәүне шаулаттылар. Тарих түти шулай инде ул: бер битен күрсәтә, бер борыла.)

Болар хакында фикер йөртә башласаң, берәз читкәрәк китүдән куркам. «Сүз башым бит Шүрәле», дигәндәй, әлегә сүз Жылан-Чуракай авыллары турында бара иде. Бу яклар тарихын да бик ныклап өйрәнәсе бар әле. Ул тирә халыкның милләтен берәүләр, элек-электән башкорт булганнар, бөтен документларда шулай язылган, дип раслап килә. Икенчеләре исә патша хөкүмәте кысырыкларынан качып кына татарлар үзләрен башкорт дип яздырырга мәжбүр булган-

нар, дип килә. Ярый, хуш, әгәр шулай икән – шулай булсын. һәм шулай дип раслыйбыз икән, качып килгән татарларны сыендырганнары өчен, жирләреннән, урман-суларыннан өлеш чыгарганнары өчен, ачлыктан һәм кырылып юкка чыгудан саклап калганнары өчен ут күршебезгә, милли һәм дини кардәшләребезгә рәхмәтле булайык. Рәхмәт әйтүнең ояты юк.

Сүз башым, дигәннән, йөз ел эчендә Жылан авылы халкы шактый зур тизлек белән үрчегән икән бит. 1795 елда анда 50 кеше яшәгән булса, 1913 елда инде 659 кеше. Моннан демографик үсешнең кайсы юнәлештә баруы бик ачык күренә – үсеш үнәч тапкыр.

Бу сан тагын беркадәр уйланырга мәжбүр итә, һәм документлар белән расланган булмаса да, бер гыйбрәтле фактны искә төшерә. Иван Грозный Казан ханлыгын буйсындырган елларда дөньяда төрекләр 6, татарлар 6, урыслар 7 миллион булган, дип ишеткәнем бар. 450 елдан соң төрекләр, ун тапкыр артып, 60 миллионга житкән. Татарлар нибары бер миллионга үсеп, жидене тәшкит итә. Ә урыслар 140 миллионга житкән, ягъни 20 тапкыр үскән. Каян? Кем исәбенә? Төрекләр тизлегендә генә үсәргә тиеш булса да, 53 миллионын югалткан татар исәбенә дә түгелме? Жылан авылы халкының йөз ел эчендәге үсеше дә татар капчыгының төбе тишек түгеллеген раслый бит югыйсә. Үсмәгән түгел, үскән татар. Тик аның каймагы күршенеке дип кабул ителә барган.

Шул ук күренеш бүген дә дәвам итә. Урыс белән татар өйләнешкәннән туган баланың урыс дип язылуы һәм урыс булып үсүе бер хәл. Украин я белорус, грузин я эстон белән өйләнешкән татарның баласы да ни өчендер урыс булып туа бит, хикмәти хода! Хәтта тамырлары төрки булган чуаш, шор ишеләре дә татар белән кушылса, балалары – урыс!

Рус иленең дәүләт булып формалашуында, бүгенгедәй куәтле Рәсәй империясенең яшәвендә монгол басып алучыларының һәм Алтын Урданың роле турында бәхәсләр дә күп, әдәбият та житәрлек. Моңы танырга теләмәүчеләр тагын да күбрәк. һәрхәлдә, Казан ханлыгы буйсындырылганнан соң урыс империясен саклаучылар һәм аңа көнчыгышка таба жәелергә ярдәм итүчеләр шул ук татарлар булганнар икән. Бу Жылан авылы тарихында да күренә.

С. Х. Шәмсунов миңа язган хатында әлегә фикерне раслаучы бер бик кызыклы мәгълүмат китерә. 1913 елда Жылан авылындагы 128 хужалыкның 98е жир эшкәртү белән түгел, башка төр һөнәр белән шөгыльләнгән. Крестьян булгач, кендеге белән жиргә бәйләнгән булырга тиеш бит югыйсә. Моңың сере нәрсәдә соң?

Хикмәт шунда ки, башкорт ягын төмам буйсындыру һәм Рәсәй империясенең көнчыгыш чикләрен саклауны урындагы халыкның үз жылкәсенә салу өчен 1798 елда хөкүмәт идарә итүнең кантон системасына күчә. Кантон системасы исә мондагы башкорт һәм мишәр халкына хәрби повинность кертә. Бу хәрбиләр Тобол елгасыннан Каспий диңгезенә кадәр сузылган Оренбург чик сызыгында сакчылык хезмәтә башкарырга тиеш булалар. Кирәге чыкканда алар көнбатыштагы хәрби хәрәкәтләргә катнаштырылырга да мөмкин (ягъни, шагыйрь әйткәнчә, «французга да яу чаптың, германга да яу чаптың»). Әмма төп бурычлары көнчыгыш чикләрен саклау һәм Казахстан белән Урта Азияне Рәсәйгә кушу өчен плацдарм әзәрләү була.

Ул чакта 11 нче кантонга Оренбург губернасының Минзәлә өязе, Вятка губернасының Алабуга һәм Сарапул өязләре керә. Димәк, Минзәлә өязендәге Әмәкәй волосте Жылан авылы «хәрбиләре» дә Казахстан белән Урта Азия халыкларын буйсындыруда катнашырга тиеш булганнар. Ә башкорт-мишәр гаскәре ел саен чик буй хезмәтенә ун меңгә кадәр сугышчы жибәрәп торырга тиеш була. Бәс, шулай булгач, аларның жир эшкәртүгә вакытлары каламыни!

(Шул гасырларда ук чыныгу үткәнгәдер инде, Гражданның сугышыннан соң басмачыларны бастыруда да батырлык үрнәкләре күрсәтә татар. Тобол – Каспий сызыгын саклагандагы һәм тугандаш казах халкын буйсындырудагы тәжрибәсе бушка китми аның. Контрреволюцион көчләр белән элөгешкәндә Татбригада сугышчыларына да ярап куя бу тәжрибә. Егерменче гасыр ахырындарак «совет гаскәрләренең чикләнгән контингенты» Әфганстанга кертелгәндә дә файдасы тия. Бу илгә башта шул тирәдәге жирле милләتلәрдән жыелган «мөселман батальоны» дигән махсус хәрби частыларны жибәрәләр. Күрдеңме –

теге чакта «Татбригада сугышчылары» булса, бу юлы «мөселман батальоны». Туганны туганга каршы сугыштыру тәҗрибәсе Жылан авылына нигез салынганда ук туплана башлаган икән шул. Үз динендәге кешене кыйнау рәхәт бит ул! «Бей своих, чтоб чужие боялись!» Тик бүген бер нәрсә генә күңелне борчый. Казанны буйсындырганда татар халкын кырганы өчен урыс патшасы әле бүген дә гафу үтенмәгән кебек, бабайларыбызның әле генә телгә алынган гәнаһлары өчен безнең дә гафу сораганыбыз юк.)

Әнә шулай итеп, урыс дәүләте чикләрен киңәйтүдә кантон системасы зур роль уйный. Бары тик казахларның төп өлеше Рәсәйгә кушылдырылгач кына 1864 елда кантон системасы бетерелә. Әмма аңа карап кына Жылан һәм Чуракай халкында җиргә мәхәббәт уянмый. Кешеләрнең күбесе басуларын эшкәртми, иң яхшысы дигәндә дә арендага гына бирә, ә үзе йөк ташый яки башка төр һөнәрчелек белән шөгыльләнә.

Жылан-Чуракай авылы кешеләре үпкәләмәсен, «французга яу чаба-чаба» җирдән аерылганга алар колхозлар оештырылгач та әллә ни майтармадылар шикелле. Һәрхәлдә, без үскәндә «Кызыл тамак» һәм «НОТ», ягъни «Научная организация труда» исемнәрен йөртүче бу ике колхоз район газетасында басылып чыга торган сводкаларда гел генә иң арттагы ике урынны бүлешергә ярата иде. Монысын шаяртып кына яздым. Бабайларым рухы рәнҗемәсен тагын! Ике авыл бер колхозга берләшеп, җитәкчелеккә Хәйдәр ага Галиев килгән илленче елларда галәмәт әйбәт уңыш үстерделәр алар. Пугачев яуларында катнашып чыныгу үткән яугирләрнең оныклары социалистик буразналарны тирән итеп сергәннәр дә коммунистик күмәч белән өстәл бизәгәннәр икән – гажәпмени?!

Шулай да Жылан авылы хакында язуны моңсурак юллар белән төгәлләргә мәҗбүрмен. 2003 елда Казанда басылган «Актанышым – туган җирем» дигән китапка аның авторлары Ф. Муратов һәм Й. Хужин Жылан турында бер генә жөмлә урнаштыра алганнар: «1965 елда Чуракайга кушылып бетә». Шулай итеп, 170 еллык гомере документларда теркәлеп калган Жылан авылы – бабамнарның һәм әтиемнең туган авылы хәзер юк инде. Аның бер өлешен Чуракай йотты, икенче өлеше, Сөн аркылы чыгып, Чиялек исемен йөртә.

Барыбер дә Жылан авылына шушы кадәр урын бирүемнең сәбәбе аңлашыладыр. Чөнки туган авылымның беренче сукмагы шул Жыланнан башлана бит. Сукмак кына микән әле?! Чөнки 40 хужалыкны дүрт чакрымга күчереп өр-яңа Чиялек авылына нигез салу өчен шактый киң юл да кирәк булгандыр.

Димәк ки, Жыланнан Чиялеккә күчүчеләр – алар ата-аналары йортыннан күчүчеләр, ягъни башка чыгучылар.

Ә Жыланның башка чыгучылары – чагыштырмача яшь гаиләләр. Санап карадым, безнең авылга күчеп чыккан гаиләләрнең балалары арасында 1916 елдан да алданрак туганнары булмаган. Димәк, Чиялек авылына нигез салынган вакытта безнең абыйлар-апалар 12–13 яшьлек малайлар-кызлар булганнар. Әнә ничек барган ул яшьләрне авылда төпләндереп калдыру. Юл юк дип тормаганнар, клуб юк дип зарланмаганнар, комсомол-яшьләр коллективлары төзибез дип тә кызыксындырмаганнар. Халык үзенә-үзе: «Төкле аягың белән!» – дигән дә, төпләнгән дә калган.

XX гасыр ахырында, илдә тирәнтен үзгәрешләр башланып, СССР дигән империя таркалды. Шул вакытта әлегә илнең асылын тәшкил итүче дәүләт учреждениеләре, хужалыклар, жәмәгать оешмаларының да күбесе үзгәртеп корылды я таркатылды. Һәр гамәлнең уңай яклары булган кебек, кире яклары да була. Хикмәт бары шунда – әлегә гамәл кылынуудан көтелгән нәтиҗәгә ирешелгәнме, уңай һәм кире яклар дигәнөбезнең кайсы өстенлек итәчәк, башкарган эшебездән берәр файда булырмы?

СССР империясен таркатуны жәмгыять үсешендәге тарихи бер гамәл дип санасак, ил өчен, милләт өчен бу гамәлнең файдасы нәрсәдә дә зарары нидә? Башкаларын тикшереп тормыйча, авыллар язмышын гына алып карыйк. Бу яктан караганда, СССР таркалуны мин үзебез өчен милли фаҗига дип саныйм. Татарлар өчен генә түгел, СССРның башка кайбер милләтләре өчен дә фаҗига.

Башта үзөбөзгө килгән зарарны искә төшерик. Әле СССР чагында ук татар сибеләп яши иде. Милләтнең бик зур өлеше РСФСРдан башка союздаш республикаларда тора иде. Төрлө союздаш республикаларда яшәүче милләттәшләрөбезнең үзара аралашу мөмкинлегә шактый чикләнгән булса да, хәзергедәй бөтенләй үк киселмәгән иде. Әйттик, әледән-әле Әзәрбәйжан, Үзбәкстан (дөрөсрәгә, аның составына керә торган Каракалпакстан АССР) кебек республикаларда Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәре, Татарстанда алар әдәбияты һәм сәнгате көннәре үткәру күркәм бер гадәткә әйләнгән иде. Бу көннәр дәвамында татар язучыларының әсәрләре тәржемә ителә, китаплары сатыла, татар драматургларының пьесалары уйнала, җыр һәм бию ансамбле концертлары куела, хәтта симфоник оркестр татар композиторлары әсәрләрен башкара. Әдәбият-сәнгатьнең шундый югары дәрәжәдәгә әсәрләрен Казанга кайтып карый алмаган милләттәшләрөбезнең бер өлеше ул әсәрләр белән үз өйләрендә таныша ала иде. Аралашуның икенче төре – татар телендә чыга торган күпчелек газета-журналларны СССРның теләсә кайсы почмагында яздырып алу мөмкинлегә. Өченче төре – соңгы елларда Татарстан телевидениесендә эшләнгән концерт программалары, телевизион фильмнар оешкан төстә күбәйтәләр таратыла башлау. СССР таркалгач, болар барысы да чикләнде, татарның күпчелек өлешенә үз милли казанышларыннан файдалану мөмкинлегә бетте. Дөрөс, иң соңгы вакытта беркадәр саф җилләр исә башлады сыман. ТНВ каналы ачылды, әдәбият-сәнгать көннәре кайтырга тора. Бирсен Ходай!

СССР таркалу сәбәплә дәүләт институтларының үзгәртеп корылуы нәтижәсендә милләтөбезгә янауы фаҗиганең дүртенче төре – колхозлар тарала барып, кешеләрнең авылдан күчүе. Мәнә монысы бер татар өчен генә түгел, башка милләтләр өчен дә фаҗига. Бу фикерне раслау өчен башка авторларның инде күп тапкырлар әйтәлгән һәм язылган фикерен кабат искә төшерү дә җитә. Авыл гомер-гомергә милләтнең нигезе булды, милләтнең телен, гореф-гадәтләрен саклады. Авылын ташлап шәһәргә күчкән татар (мари, чуаш, башкорт һ.б.) русча сөйләшә башлый. Аның балалары ана телен оныта, русчага күчә. Шулай итеп, татар (мари, чуаш, башкорт һ.б.) милләтен югалта. Шунның белән ул русны баета дип уйлыйсызмы? Статистика ягыннан, сан ягыннан караганда бу шулай. Ә чынлыкта исә әлегә күренеш татар (мари, чуаш, башкорт һ.б.) өчен генә түгел, рус милләтенәң үзе өчен дә фаҗига ул. Чөнки башкалар кебек үк чиста рус авылын ташлап киткән рус кешесе үзенәң чиста гореф-гадәтләрен дә югалта, рус теленәң тарихи чисталыгына да зыян килә. Жыеп әйткәндә, тарихи милли сыйфаты югалган, тарихи милли тоқымы зәгыйфьләнгән суррогат милләт туа башлый. Бу күренешне, хәзер безнең илдә күп милләтләр урынына кешеләрнең совет халкы дигән бердәмлегә барлыкка килде, дип аклау һәм мактарга тырышу очрагын күпләр онытып бетермәгәндәр әле.

Ә бит узган гасырның егерменче-утызынчы елларында зур авыллардан күчеп кечкенә авыллар төзелү күренешен нәкъ мәнә әле генә әйтәлгән фаҗигага каршы торырлык бер көч булган дип санып алабыз.

* * *

Әти-әниләрнең колхоз булып оешып, Жылан авылыннан аерылып, Чиялек авылын төзүләре – моның бер мисалы. Ә күчүләренәң сәбәбе – җирләренәң Сөн елгасының аръягында булуы. Язгы кыр эшләренәң башлануы елгалар ташу вакытына туры килгәнән һәркем белә. Шулай булгач, кыр эшләрен башкарырга ташу вакытында су аркылы ничек чыгасың? Үзең көймәдән файдалансаң да, ат-сыер, чәчкәч-сабаннары бар бит әле. Әлеккәчә ай буена чыбык-чабыктан укмаштырылган чатырда яшәргәме? Булмый инде. Совет колхозы оештырылган икән, иң кулае – колхоз авылы төзү.

Авил урынын да бик уйлап сайлаганнар. Сөн буеннан ерак түгел. Тирә-якта урманлы таулар. Тауларында язын ап-ак чәчәккә күмелә торган, җәй ахырында күзләргә камаштырырлык комачтай кып-кызыл чия куаклары. Куак кынамы соң! Урман! Чия урманы. Мәнә сиңа авылның исеме дә – Чиялек. Жылан Чиялегә. Колхоз исеме – Кызыл Чиялек.

Күчүен дә күчкәннәр. Матур гына яши дә башлаганнар. Теге 12–13 яшьлек малайлар-кызлар авылның тарихын да «язарга» керешкәннәр. Аларның минем

истә калган бер куплетлы такмакларында ук инде авылга кемнәрнең нигез салуы, бу эшкә кемнең нинди мөнәсәбәттә булуы ачып бирелгән.

«Котыртучы – Шәймөхәммәт,
Өндәүчеләре – Бәшир,
Үкендесе – Хужагали,
Ник чыктым – Салих абзый».

Бүген авторның исеме төгәл генә билгеле булмаса да, әсәре тарихка кереп калдымы? Калды. Кырык йортлы Чиялек авылы тарихына. Халык авыз ижаты буларак. Булсын, анысы да тарих бит. Анысы да бик житкән. Бөтендөнья шигърияте антологиясенә керер дип тә дөгъваламаган автор, гонорар да өмет итмәгән. Әмма авторның барыбер такмак өчен дә гонорар алганын да истә тотсак, әсәрнең кыйммәте бермә-бер артыр. Такмакны ишетүгә, нигә миннән көләсез дип, Салих абзый бер-ике малайны кычыткан белән «сыйлаган». Бөтен түләве – шул.

Аның каравы, яңа авыл төзүдә башлап йөрүче Шәймөхәммәт, аның идеясен тормышка ашыруда өндәп йөрүче ялкынлы пропагандист Бәшир, туган авылы Жыланнан күчеп китүгә үкенеп бетә алмаган, үз гамәленә үзе икеле-микеле бәя бирүче Хужагали белән бергә Никкүчтем Салихы үзе дә тарихка кереп калган. Чиялек авылы тарихына.

Авылда мәчет тә, кибет тә, клуб та юк. Шөкер, мәктәп бар. Хәер, мәчеткә йөрерлек картлар да юк әлегә. Совет колхозчылары гына бар. Кибеткә йомышың төшә икән, Сөн елгасы аркылы йөзеп чыктың да дүрт чакрымдагы Жыланга бардың да кайттың. Ә клуб? Анысының булмавы да бәла түгел. Анысын жәй көннәрендә Алкаби тау башы, я Шайтан кулы уйсулыгы, кышларын аулак өйләр алмаштыра алмасмыни? Чиялек авылы тарихына билгесез шагыйрь анысын да «язып» калдырган.

«Нурлый, Фәймә,
Шаһи, Саймә
Аулак өйгә барганнар.
Аулак өйгә барганнар да
Каты коймак салганнар.
Абыйлары килеп кәргәч,
Ашый алмый калганнар».

(Бу такмакны мин элегрәк бер тапкыр язып чыккан идем инде. Анысы әдәби әсәрдә иде. Монда да зыян итмәс әле.)

Аулак өйләрдә утыруы белән теләсә кайсы авылның егетләре-кызлары мактана ала. Ә менә шул аулак өйләре белән тарихка кереп калу бәхете аларга төтемәгән. Моңысы инде – бары тик Чиялек авылы яшьләренең өстенлегә.

Әлегә такмакка исемнәре кәргән Шаһи белән Саймәне мин хәтерләмим диярлек. Күршебез Шәһимөхәммәт абый сугышның беренче көннәрендә үк фронтка китте дә шуннан кайтмады. Кара пичәтле кәгазе генә килде.

Анысын яхшы хәтерлим. Чөнки безнең әнкәй күрше авылдан почта ташый иде. Аның Байсардан кайтуын авыл халкы дүрт күз белән көтә. Кем өмет белән, кем куркып. Өмет белән – чөнки авылда өй рәтеннән кем дә булса сугышта. Алардан изге хәбәр көтәләр. Куркып – чөнки почта йөртүченең кара пичәтле кәгазь алып кайтуы бар. Ә андый кәгазьләргә әнкәйгә шактый күп ташырга туры килде.

Көннәрнең берендә безнең әнкәй бик күңелсез кыяфәт белән кайтып кәрде. Башта ул озак кына дәшми-сөйләшми, өй эчендә әрле-бирле сугылып йөрдә. Аның бу халәте уника-ундүрт яшьләрендәгә Хәбиб абый белән Әнисә апаны да борчуга салды, ахрысы. Алар әнкәйдән нидер сораптырдылар. Әнкәй, күз карашын алардан яшереп, менә күрше әбиеңнәргә кара кәгазь килде бит әле, дип куйды. Без бала-чагаларга әйтеп тормыйча гына тагын нидер сөйләшеп алдылар да абый каядыр чыгып китте. Калганын ачык хәтерләмим. Хәтердә уелып калганы кичен, ут алгач булды. Күрше әбекәй Хәсбижамал белән күрше бабакай Шәймөрдән бер-бер артлы йөгереп килеп керделәр.

– Хәбиб әйткән чынмы ул, Мулла килен? – Күрше әбекәй әнкәйне исеме белән атамый, мулла гаиләсенә килен булып төшкәнгә шулай дип йөртә иде. – Хәбиб ялгышмаганмы?

— Менә. — Әнкәй моңа чаклы альяпкыч кесәсендә йөрткән хатны күрше әбекәйгә бирде. Күрше әбекәй, кәгазьне алгач, әйләндереп-әйләндереп карады да ыңгырашып куйды. Шунда ук әллә нинди үзәк өзгеч нәзек тавыш чыгарып шыңшырга кереште. Бу аның елавы булган икән. Олы кешенең елавын үз гоме-ремдә беренче тапкыр күрүем шул булды. Күрдем дә, олы кешеләр дә елый микәнни, дип бик нык гажәпләндем. Миңа ул чакта биш яшь тулмаган иде әле. Күрше бабакай исә елап тормады, күрше әбекәй кулындагы кәгазьгә күз генә ташлап алды да кинәт борылып чыгып китте. Күп еллардан соң гына төшендем, аның кайгысы күрше әбекәйнеке кебек тышка бәреп чыкмаган, күрше бабакай-ның үзен урамга бәреп чыгарган икән.

Әнә шулай итеп, абыйлары килеп керү аркасында каты коймак ашый ал-мый калган Шаһи өйләнеп балалар үстерү бәхетенә дә ирешә алмады. Сугыш-ка кадәр аны күргән чагымда мин йөзен-кыяфәтен шәйләп калырга да өлгермәгән «күрше абдыкай» авылга кара шәүлә генә булып кайтты.

Ә андыйлар күпме! Кырык йортлы Чиялек авылында гына да...

Галиәкбәр, Бәхәт, Шәрхәтдин, Сабир, Мәхмүт, ике бертуган Гыйлфан белән Гыйлван, әтиләре Госман, Хәҗимөхәммәт, Габит, Мөхәммәт, Габдулла, Га-лимәрдән, өч бертуган Алимөхәммәт, Вәлимөхәммәт һәм Вәлиәхмәт, тагын кемнәр... Ни кызганыч, кара пичәтле кәгазьләре белән кемнәрнендер күңелендә мәңгегә сакланучы бу исемнәр әле дә мәрмәр тактага уелмаган. Каберләре билгесез...

Инде яңадан теге такмакка әйләнеп килсәк, Нурлый абый, сугыштан исән-имин йөреп кайтып, колхозда бригадир булып эшләде. Чын исеме Нурлыгаян булган бу абыйны Олы Нурлый дип йөриләр иде. Чөнки энесе дә бар, Нурлыба-ян. Анысы Бала Нурлый — Мирзаянов Нурлыбаян — Татарстанның атказанган механизаторы.

Такмактагыларның дүртенчесе Фәймә апа, шөкер, әле дә исән-сау. Урта буйлы, берәз гына калыңрак гәүдәле бу апа кичке уеннарда, әй, ду китереп би-и дә иде инде. Үзе башлангыч мәктәптән ерак китмәсә дә, улы Әнглис — югары белемле архитектор, менә дигән рәссам.

Менә бит ничек ул — бер такмактан да никадәр хатирәләр! Ә кәгазьгә төше-релмәгәннәре күпме? Такмак геройларының һәм аның билгесез авторларының хатирәләрен жыйсаң, үткән тормыш юлларын сөйләшә башласаң? Хәер ун-унбер яшәтән колхозда жир тырмалап, сабан сөрөп үскән Рифкәт, Хәбиб, Кәрәми, Янфәр, Мирзанур, Жәмигънур, Галимҗан, Мирсәгыйть абыйлар, алар-дан да кечерәк Тәфкил, Назыйф, Мөхәммәтҗан, Мохарис, Шәйхелгыйлем, Фәгыйть кебек яшүсмерләр, язын кояш жылыта башлауга бозлы жир актарып, анда табылган черек бәрәңгедән кәлҗемә пешереп тамак туйдырган, әмма кол-хоз эшен бер генә көн дә калдырмыйча «сутый куган» Мөслимә, Асия, Әнисә, Гыйлминур, Икъялимә, Мәдәния, Разия, Хәлимә апалар барыбер зарланмалар иде. «Авыр булды инде. Түделде. Бед күргәнне хәдергеләр күрмәсен. Бүгенге тормыш оҗмах бит ул». Аларның жавабы шулайрак булыр. Түземле шул без-нең халык. Тарих шулай өйрәткән аны.

Такмакны калдырып торыйк. Авыл кечкенә, жире аз, дигән идем. Аз булган-гадыр — жирнең һәр карышы исәптә. Һәр төбәгенең үз исеме бар. Бер аягың белән бер исемдәге жирдә, икенчесе белән икенче исемдәге жирдә басып то-расың.

Чиялек авылы жирләрендәге һәм ул жирләр белән чиктәш урыннарның исемнәрен кояш чыгышы ягыннан саный башлыйк әле.

Ишмән урманы. Аңа терәлеп — Акхужа инеше. Яннарында Тәкә кулы тавы. Акхужадан йөз метрлап китүгә Әлүш әрәмәсе. Әрәмә читендә Әлүш чишмәсе. Аз гына сулда Башанак урманы. Әлүш чишмәсе өстендә Унбер гектар. Аның да бер өлеше — Адәм сөяге басуы. Әлүш чишмәсенең утыз-кырык метр гына агып Сөн елгасына кушылган жиреннән агым буйлап берәз төшүгә Тугалыйк. Янын-да ук Тегермән тавы, Тегермән буасы, Тегермән асты. Ун-унбиш метр жирдә булдымы дүрт исем? Бишенчесе — Ногытлык. Ногытлыктан таяк ыргытсаң, тая-

гың Шомыртлыкка барып төшә. Көтүче абзый чыбыркысын сузып салса, сабы Шомыртлыкта, очы Камырлык куакта булыр. Янәшәдә – Жиреклек (дәресе Зиреклек). Юл аркылы – Жиреклек буасы. Жиреклеккә дә, авылга да берьюлы карап торучы урманлы текә генә тау – Каршы Тау. Аның да түбәсе – Очлы Тау. Яннарында – Чия ызаны. Ике тау белән авыл арасында – Шайтан кулы чокыры. Сөн елгасының һәр борылмасы һәм яр буйлары тагын исемнәр белән тулы. Завод күле, Жылан болыны, Йон күле, Сасы күл, Кабак тавы, Кабактау асты, Карагатлык, Бөрлегәнлек, Йомры күл, Жәен яткылыгы, Шарлама, Кызылъяр, Фәхрәз төбәге, Гобәй ташлыгы, Наратасты, Нечкә кул, Аклан тавы, Ак багана. Болары артыннан барганда инде авылдан бераз читләшәсең. Ә авылдан чыгып Сөн буена төшкәндә, йөз илле-ике йөз метр ара үткәнче Амбар алды, Көнүшни тавы, Кызлар Ермагы, сулда Юа тавы, уңда Алкаби асты, Кызлар сулавы дигән жирләрне узасы бар әле. Авыл артында исә – легендар Алкаби тавы.

Күпкә китсә дә, санамый ярамас – Гыйлфани кулы, Мулла кулы, Куй яткылыгы, Түбә саз, Әбиләр ермагы, Акбалчык, Шәймәрдән яланы, Зират арты, Чия тавы, Башанак өсте дигәннәр бар бит әле.

Бу урыннарның матурлыгы турында сөйли башласамы? Сөйли башласа, Чиялек кешесен туктата алмыйсың. Алкаби тавына менеп басса, башта ул тирәягына әйләнеп карар да, Минзәлә сөйләшенә хас булганча, «з» авазы урынына теш арасыннан гына «д» авазын кысып чыгарып, күренеп торган авылларны санарга тотыныр.

– И малай, жаныкаем, әнә бедгә иң якыны Төкәй, әнә Сеңгерән, Якты күл, Жылан, Чуракай, Әгъбәс, кояш баешында кыдарып торалар Табанлы күл белән Мәчти, берад начаррак күренсә дә Югары Яхшый, – дияр ул. Аннары өстәп куяр: – Инде дә килеп, үдебеднең Чиялек.

Аннан соң Каршы Тау белән Очлы тауга күз салыр һәм гәрчә гомерендә Кавказ белән Карпатны күргәне булмаса да:

– И, беднең тауларның матурлыккайлары, әйеме? Кавкадың да, Карпатың да кирәкмәй. Беднең Очлы Тау белән чагыштырганда Кавкад белән Карпат бер нәмәгә дә тормай торгандыр ул, – дигән шиген дә белдерер. Анысы белән генә дә тукталып калмас, үзенә Завод күлен бер тапкыр да барып карамаган Каспий диңгезенә тиңләр. – Давод күле дә Каспийдан ким түгел.

300 гектарлап жире булган бер авылга – дистәләрчә исем, һәр исемнең үз тарихы. Әмма исемнәр арасында бер Чиялекнең генә түгел, гомумән, шул якларның тарихын (димәк, Татарстан тарихын да) ачыкларга ярдәм итәрлекләре дә бар.

Башлыйк «Башанак» дигән урман исеменнән. Заманында бүре оялары белән тулы чокырлы-чакырлы, баткак-сазлыклы урман иде бу.

Белгәнәбезчә, борынгы төрки кабиләләрен хайван, кош-корт исемнәре белән атап йөртү гадәти күренеш булган. Шуннан килә торган нәсел кушаматлары әле дә житәрлек. Бүренекеләр, Этнекеләр, Казныкылар, Тәкәнекеләр...

Галимнәрнең әйтүенчә, хәзерге заман телендәге «бүре» сүзенә элекке заманнардагы «корт» сүзә тәңгәл килә. Мисаллары әдәби әсәрләрдә дә бар. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ын гына алып укы.

«Анлар әйдүр: «Йусефи без саклайауыз,
Кардәшемез корддан качан капдырауыз,
Галәм кордин кырауыз, үлдерәүез –
Вә - аллаһи, Йусеф үчүн!» – дирләр имди».

(«Алар әйтте: «Йосыфны без нык сакларбыз,
Ничек аны ул бүредән алдырырбыз?
Дөньяның бар бүреләрен без кырырбыз,
Валлаһи шул Йосыф өчен!» – диләр инде».)

Кайбер галимнәр борынгы телебездә «корт» сүзенә «инәк», «анак» сүзе белән тәңгәл кулланылуы турында да әйтәләр. (Мин монда «инәк»нең «сыер», «инә», «ана», «әни», «тегү энәсе» мәгънәләрен аңлату турындагысына озаклап

тукталып тормыйм. Әйттеләр, яздылар, аңлатып бирделәр, мин риза.)

Ә менә бүре – анак – корт дигәннәренәң төрлө дәверләрдә бер мәгънә аңлату өчен кулланылган булуын искә төшерсәң, Чиялек авылындагы «Башанак» урманы исеменең «Баш бүре», ягъни «Баш корт» атамаларына ничек якын торуын аңлату һич тә авыр түгел. Фаразлап карыйк. Димәк ки, ул тирәләрдә кайсыдыр заманнарда бүре кабиләсе (ягъни корт кабиләсе) яшәгән. Кабилә башлыгының берничә улы булган. Уллар өйләнешеп үз биләмәләрендә яши башлагач та, әлбәттә, бүре кабиләсе исемен йөрткәннәр. Ләкин улларның кайсысы кайсы бүре икәнлегә буталырга мөмкин бит. Шуңа күрә бүре кабиләсе булуы өстенә аларга өстәмә кушамат та кушылган. Яки уртақ кушамат «бүре» плюс үз исеме. Мәсәлән, Бүре Мусасы, Бүре Бәхәте, Бүре Госманы. Барысы бергә – бүренекеләр. Ә әтиләре – Баш бүре, ягъни Баш анак.

Мондый кабилә кушаматлары алар нигез салган торак пунктларына да күчкән. (Республикабызның беренче Президенты Минтимер Шәймиевның туган авылы Әнәк исеме дә шул борынгылыкны сакламыймы? Бик мөмкин.)

Безнең авыл янындагы Башанак урманы атамасының язмышы исә тагын да игътибарга лаек. Ул элекке замандагы бер төрки кабилә биләмәсе исеменнән хәзер милләт булып формалашкан халык атамасына күчкән. Башкорт.

Татарстан жиренә каян килгән башкорт биләмәсе? Мондый сорау тарихка өстән-өстән генә карарга яки тарихны үзләре теләгәнчә боргаларга яратучылар күңелендә генә туарга мөмкин. Чиялек авылы янындагы Башанак урманына бу исемнең кайчан бирелгәннен белмибез бит. Бәлки, аның әлегә атаманы йөртә башлавына инде фәлән гасыр үткәндер. Ә бу тирәләрдә тарихи яктан караганда бүгенге милләتلәр формалашуына нигез салуда катнашкан кабиләләр, этник төркемнәр төрлө дәверләрдә төрлө һәм шактый күп исәпләнә. Алар калдырган иң тирән эзләренә, археологик хәзинәләрдә табарга мөмкин булган кебек, аерым милләتلәрнең әдәби телендә һәм диалект сөйләмнәрендә очрата алабыз.

Бу урында Д. Б. Рамазанованың, тарихи-лингвистик һәм архив материалларына нигезләнеп, шул ук вакытта халыкта саклана торган легендаларны да истә тотып язган бер хезмәтен искә алып узасым килә. (Д. Б. Рамазанова. «К истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии». Исследования по исторической диалектологии татарского языка. КФАН СССР, Казань, 1985 г.) Башкортстанның төньяк-көнбатышында яшәүче татарларның сөйләмнәре барлыкка килү турында ул. Ә татар теленең Минзәлә диалектына керә торган безнең авыл халкы сөйләме дә бу сөйләмнәргә бик якын.

Галимә Татарстанның Минзәлә һәм Башкортстанның Бирск шивәсендә сөйләшүче кешеләрнең татарлар белән матди һәм рухи культура ягыннан да, антропология һәм хужалык итү буенча да бик күп уртаклыклары булуын күрсәтә.

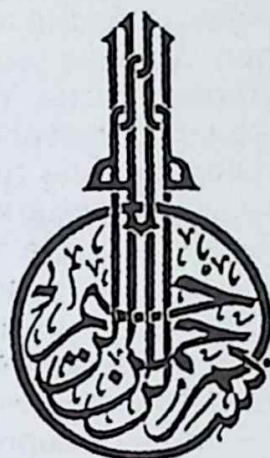
Урта Идел буе һәм Урал алды халыкларының икътисадый багланышлары да, этник яктан аралашулары да гомер-гомергә бик көчле булган. Тарихи ул дәверләрдә «син башкортча сөйләшсәң, мин болгарча, – дип, – син бер кавем булсаң, мин башка кавем», дип әрепләшеп тормаганнар. Аралашканнар, сәүдәләшкәннәр, ярдәмләшкәннәр, «тел, ләгать, гадәт вә әхлак алмашып» яшәгәннәр. Әгәр «баш эт» кабиләсе бер урманны яисә бер болынны биләүче булган икән, ул аннан файдаланырга «баш бүре» кабиләсенә дә рөхсәт иткән. Кая куясың – бүген ямь-яшел булып утыручы Башанак урманы, «минем чын исемем башкорт, чөнки күп еллар элек мин «баш бүре» кабиләсенәң, ягъни «баш корт» кабиләсенәң биләмәсе идем» дип пышылдап утыручы Башанакым – бик нык саргайган булса да тарихның бер бите ул. Ә сүз буларак «башанак» – ике халыкның уртақ тарихыннан килүче уртақ сүз.

Шулай уртақ булгач, нигә соң «без татар», «без башкорт» дигән булып, баш бирмәскә тырышып, ду китереп сугышып, колак борышып, борын канатышып яшибез?! Наман шулай барса, татарың да калмас, башкортың да. Башка милләتلәр, башка культуралар таптап изеп кителәр. «Чыбыкларны аерым-аерым сындырып була, әмма себерке итеп бәйләгәч сындырып булмый», дигәндәй, тарихта сындырылганнарның һәм буй бирмәгәннәрнең мисаллары җитәрлек.

(Дәвамى бар.)

КУЛТЫК ТАЯГЫ

(Хикәя)

Сафа тумыштан бөкре иде, ни сәбәптәндер – әнисе үзе дә белми. Балага калгач, су юлында егылгангамы, каенатасы лапаска олау-олау печән төяткәнгәме, таңнан алып кичкә кадәр урақ ургангамы, ире сугышка китеп, бер айдан үле хәбәре килгәч, канлы яшъ белән шешенгәнче елагангамы? Кем белә...

Мәмдүдә Сафаны бик тә авыр тапты. Имезергә дип алгач, баласының бөкресен күрдә һәм, улын кочып, үксеп-үксеп елады. Бөкреле булса да, кешенеке түгел, үземнеке, дип юатты ул үз-үзен.

Сафа, урамда уйнаудан битәртәк, болында, елга буйларында булды, ярдагы карлыгач ояларын карап йөрдә.

Беркөнне ул оядан егылып төшкән карлыгач баласы тапты. Аның канаты чыга гына башлаган иде әле. Малай карлыгач баласын, жирдән алып, ояга куйды: «Канатлары сынып, минем кебек гарип булып калмасын», – дип уйлады ул. Икенче көнне килгәч, авызына кыл капкан карлыгач малай күзенә чагылып ките. «Бу ана карлыгач, – диде Сафа, ул аны томшыгыннан таныды. – Балаларына жим ташый-ташый, томшыгы шомарып беткән! Оя ясарга яз түгел бит инде, кылның нигә кирәге булды икән, ә?» Өченче көнне дә шул ук хәлне күрдә: карлыгач ояга кыл ташый иде. Сафа кулын тыгып, оядан карлыгач баласын алды һәм аның аяклары ат кылы белән бәйләнгәнне күреп шаккатты: бер кыл белән генә түгел, ике-өч кыл белән. Оядан егылып төшеп гарипләнмәсеннәр дип, карлыгач үз балаларын ат кылы белән бәйләп калдыра икән!

– Әни мине карлыгач үз балаларын саклагандай сакламады микәнни? – диде малай.

Сугыш беткәч, Сафа укырга керде. Шул вакытта моннан ике ел элек үлгән хәбәре килгән Кәбир дә госпитальдән авылга кайтып төште. Халык арасында Кәбир – ике аяксыз, дигән хәбәр таралды. Башта Сафа моңа ышанмады: «Ике аяксыз ничек йөрсен, мин булсам, өйдән дә чыга алмас идем?»

Чыннан да, өйдә түшәм тактасын санап ятучылардан түгел иде Кәбир. Аяклары протез булса да, култык таякларына таяна-таяна, ул фронтташ дустының улы Сафа янына килә һәм, малай белән ахирәтләнеп китеп, арифметикадан әллә нинди катлаулы мәсьәләләр чиштерә иде.

– Синәң башың шәп эшли, үземнең урынга колхоз хисапчысы итеп калдырам, – ди иде Кәбир малайга.

Хәтта кышкы утыз градус салкында да Кәбир Сафа янына килми калмады. Ө инде яз житкәч, Кәбир күренми башлады.

«Ни булды икән?» – дип уйга калды малай. Беркөнне ул Кәбир абыйсының

хәлен белергә ашыкты.

Ишектән керсә, Кәбир абыйсы агач караватта бала шикелле моңаеп утыра иде.

- Ни булды, Кәбир абый? Әллә авырыйсыңмы? – диде малай.
- Юк, Сафа ахирәт, авырмыйм... Култык таякларсыз калдым әле...
- Ничек ул алай? Әллә сындырдыңмы?

– Сындырмадым, басма аша чыккан чакта егылып, култык таякларын елгага агыздым. Ташу күзәтүче малайлар килеп әйткәч, Сәлимә апаң үземне җилкәсенә салып күтәреп кайтты. Үзең беләсең, ул бит ирләр белән ярыша-ярыша урман кисә, көч аңарда җитәрлек... Әйе, култык таякларсыз калдым, Сафа ахирәт. Басмадан чыгыйм дигәндә генә, шап итеп егылдым. Ярый әле, сиңа әйтим, басма култыкчасына тотынып калдым... Ә хәзер басманы төмам су баскан, диләр, теге вакытта йөреп була иде әле...

Малай дәшмәде: аның өчен сүз газабы гүр газабы белән бер иде, уйланып, Кәбир абыйсы яныннан чыгып китте. Югалган култык таякларын Сафа су буена төшөп тә эзләде, тик алар табылмады. «Бәлки, култык таяклары берәр инвалидта бардыр?» Сафа авылны йөреп чыкты, ләкин бушка гына. «Үз кулларым белән эшлим! – дигән фикергә килде малай. – Тик менә агачын каян табарга? Гыйлаҗи бабайның имән агачы бар иде бугай, бирмәсме?»

Сафа шунда китте.

– Нинди йомыш белән йөрисең? – диде Гыйлаҗи карт, ишек төбөндә сүзсез басып торган малайны күргәч.

– Имән агачы бик кирәк иде, – диде Сафа, күзләрен елтыратып.

– Аның белән нишләмәкче буласың?

– Култык таяклары ясамакчы идем, – диде Сафа, олыларча.

– Кемгә?

– Кәбир абыйга.

– Сындырганмыни?

– Юк, бабай, елгада агызган.

– Шулаймыни? – диде карт, көрсенеп. – Дөрөсөн генә әйткәндә, минем агачым бар, әмма үлсәм, каберемә дип саклап тота идем. Инде син, Сафа, бик ялынып сорагач, бирми булмас...

Сафа атна бие култык таяклары ясады. Һәм эше беткәч, атыла-бәрелә инвалид абыйсы янына чапты.

– Сиңа дип ясаган идем, – диде Сафа, Кәбир абыйсына култык таякларын сузып. – Әйдә, бергәләп язгы ташуны карарга киттек. Карлы елгасында бозлар ишеләп-ишеләп ага...

– Рәхмәт, зур рәхмәт, Сафа дус, – диде Кәбир, һич тә дулкынлануыннан тыела алмыйча. – Менә шулай бергә култыклашып барырга насыйп булсын. Беләгеңә таянма, Сафа кебек дусларыңа таян икән, хатын! Юлдаштан таяк яхшы диләр, юк, мин Сафа ахирәтемне алыштырмас идем. Таякларны әйбәт итеп эшләгәнсең. Кил әле, кочыйм үзеңне, Сафагәрәй... Карлыгачым!..

Кәбир хатыны Сәлимә исә Сафаның күзләренә тутырып карады: ире белән Сафа арасындагы дуслыкны ул әйтерсең малай күзләреннән эзли иде...

Яр буендагы язгы ташуны күзәтеп ике кеше басып тора: берсе – Ватан сугышы инвалиды Кәбир, икенчесе – Сафа. «Тиздән карлыгачлар җылы яктан ояларына кайтып, балалар чыгарырлар... Оядан егылып төшөп гарипләнмәсеннәр дип, карлыгачлар үз балаларының аякларын ат кылы белән бәйләргә...»

– Дөнья бит ул мәһабәт бер ояны хәтерләтә, – ди Кәбир абыйсы, малайның уйларын сизгәндәй. – Ә кешеләрне мәһабәт ояда яшәүче карлыгачлар диярсең, тик канатлары гына башка... Кеше канаты, беләсеңме, Сафа, нәрсә? Дуслык, тугандашлык!.. Әйе, әйе, дөнья ул мәһабәт бер оя, тик ярлар гына ишелмәсен, менә шул турыда кайгыртырга кирәк...

Ныклығын сынагандай, яр буйлап инвалид атлап китте. Кәбир абыйсы таянып йөргән култык таяклары малай күзләренә бер мизгелгә канатлар булып күренде.

МЕҢ ДӘ БЕР БӘЛА-КАЗАДАН САКЛАНУ ДОГАЛАРЫ

Кадерле укучыларыбыз!

Халык медицинасына караган бу мөбарәк хезмәт китап булып инкыйлабкача 1901 елда Казанда Мөхәммәдгали Минһажеддин улының чыгымнары белән Чирков хатыны варисларының табгыханәсендә басылган.

XX гасыр башында зур тиражлар белән дөнья күргән, халык арасында мәгълүм «Аллаһы Тәгаләнең мең дә бер исемнәре» яки «Мең дә бер бәла-казадан саклану догалары» китабын хәзерге әдәби телгә күчереп транскрипцияләүче, хасиятләрен язучы — сез кадерле әбүнәчеләребезгә таныш булган Мөбарәкшаһ Тулбайлы.

Раббыбызның мөбарәк исемнәре бик күп төрле авыруларга шифа булуы һәм бик күп бәла-казалардан саклавы сәбәпле, без бу хезмәтне бастырып чыгарырга карар кылдык.

ЖӘГЪФӘР МӨБАРӘК.

Бисмилләһир-рахмәәнир-рахиим.

«Аллаһы Тәгаләнең мең дә бер исемнәре» яки «Мең дә бер бәла-казадан саклану догалары»ның шифасы болардыр: Ибн Габбас разый Аллаһы ганһы Рәсүлуллаһ галәһиссәламнән риваять кыладыр: «Бер көн Рәсүл г-м Мәдинәи Мөнәүвәрәдә гыйбадәт илә мәшгуль иде. Мәчет эче кинәт яктырып китте, Жәбраил фәрештә житмеш мең фәрештә илә пәйда булды. Һәм әйтте: «Аллаһы Тәгалә сиңа олуг сәламен жиберде, сәлам соңында бер һәдия (бүләк) жиберде. Мондый олуг бүләкне синнән әүвәл килгән пәйгамбәрләргә дә жибермештер». Пәйгамбәребез Мөхәммәд г-м: «Әй, Жәбраил, ул Аллаһы Тәгаләнең миңа жибергән һәдиясе нидер?» — диде. Жәбраил г-м әйтте: «Ул олуг һәдия — Аллаһы Тәгаләнең мең дә бер исемнәредер». Пәйгамбәр: «Ул исемнәрнең фазыйләте, өстенлеге вә савабы нидер?» — дип сорады. Жәбраил фәрештә әйтте: «Ул исемнәрнең фазыйләтен, шифасын вә барча хасиятләрен Аллаһы Тәгалә үзе генә беләдер, Аннан гайре беркем белмәс. Мин тик шуны әйтә алам, әгәр барча диңгезләр, дәръялар кара булсалар, барча агачлар каләм булып, барлык галәм халкы язачак булсалар, диңгезләр кибер, агачлар бетәр, тик халыклар язудан гаҗиз булырлар, кыямәт житкәнче, бу исемнәрнең савапларын вә шифасын санап, язып бетерә алмаслар».

Әгәр бер кеше пакъ тәһарәт вә ихлас илә намаздан соң ошбу күркәм исемнәрне укыса яки тыңлап торса, бу кеше авыру җиренә шифа табар вә теләгәнә ирешер.

Бу исемнәрнең савабы вә дәхи шифасы шулкадәр олуг булыр ки, барча мәүжүдатларны (барлык яшәешне) мизанның бер ягына, вә дәхи ошбу исемнәрне мизанның икенче ягына куйсалар, һичшиксез, авыррак иде. Аллаһы Тәгалә ошбу исемнәрне сиңа жиберде һәм белдерде: һәркем ошбу исемнәрне күңеленә бикләсә яки бер мәртәбә булса да укыса, яки үзе белән йөртсә, ул бәндә кыямәт көнендә гүреннән ак йөзле булып кубарылып, мәхшәр эсселегеннән имин булыр. Гамәл дәфтәре уң кулына бирелер. Сыйрат күпереннән яшен тизлеге белән узар, аңа оҗмах ишекләре ачылып.

Ошбу олуг исемнәрне укучы бәндә намаз укырга ниятләсә, тәнендә куәт табар, сырхау булса сәламәтленер.

Әгәр бер кешегә нинди дә булса сырхау, кайгы-хәсрәт килсә, ошбу исемнәр бәрәкәтендә тагатыкә харис, ягъни саклаучы, яклаучы табар, житмеш төрле авыруы, житмеш төрле борчу-хәсрәт булса да, барысы да юкка чыгар, тиз көннәрдә Аллаһы Тәгаләнең рәхмәте илә авыруларына шифа булып, борчу-хәсрәтләре юкка чыгып, шатлык вә сәгадәт килер...

(Дәвамь бар.)

НУР БАЯННЫ ИСКӘ АЛУ

21—22 май көннәрендә Актанышта һәм районның Пучы авылы мәдәният йортында милләтбезнең күренекле шәхесе, патриот шагыйрь Нур Баянның тууына 99 ел тулуга багышланган искә алу чаралары үткәрелде. Авылның зур мәдәният йорты халык белән шыгрым тулы иде. Казаннан шагыйрьнең истәлеген яңарту тантанасында «Мирас» журналының баш редакторы, филология фәннәре докторы, профессор, академик Миңнәхмәт Сәхапов, журналының баш редактор урынбасары, татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премия комитеты рәистәше, язучы Фирдәвес Зариф, журналының редколлегия әгъзалары — фронтовик шагыйрь Кави Латып һәм бу язманың авторы катнаштык. Нур Баянга багышланган кичәгә аның туганнары да килгән иде. Кунаклар, тирән эчтәлекле чыгышлар ясап, аның булачак музее истәлекле бүләкләр тапшырдылар.

Миңнәхмәт Сәхапов үзенең чыгышында Нур Баянның әсәрләре «Мирас» журналының 2004 елгы беренче санынан чыга башлавын, киләчәктә дә журналының һәр санында басылачагын билгеләп үтте.

Фирдәвес Зариф актанышлыларга Нур Баян ижатының татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премиясенә тәкъдим ителәчәге хакындагы яңалыкны ирештерде. Кави Латып исә сугыш вакытында фронтта Нур Баян белән очрашу истәлекләрен яңартты һәм үзенең берничә шигырен дә укыды. «Мирас» журналының 2004 елгы 5 санында аның Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиевкә һәм Гаяз Исхакыйга багышланган «Ике бөек шәхес» исемле зур күләмле шигъри романы басылуын да билгеләп үтү урынлы булып. Журналның бу махсус саны тантанада катнашучыларның барысына да бүләк ителде.

Үземнең чыгышымда Нур Баянның исемен мәңгеләштерү өчен Казан шәһәренең бер урамына Нур Баян исемен бирү, аңа һәйкәл кую мәсьәләсен күтәрдем.

Тантаналы кичә Нур Баян шәхесен һәм ижатын тулырак күзалларга ярдәм итүче махсус сценарий буенча әзерләнгән иде. Мәктәп балалары һәм укытучыларның аның тормыш юлы, ижаты белән таныштырулары, Нур Баянның якин туганнарының истәлекләре табигый рәвештә үрелеп барды. Кичәдә әдәби бәйгедә җиңеп чыккан укучыларга бүләкләр дә тапшырылды. Бу тантана күңелләребездә озақ сакланыр.

СӘГЪДУЛЛА ШӘЙХУЛЛА,
Татарстан Журналистлар
союзы әгъзасы.

ПӘЙГАМБӘРЛӘР ТАРИХЫНА ТАГЫН БЕР КАРАШ

«Раннур» нәшриятында Жәгъфәр хәзрәт Мөбарәкнең «Кыйссасел-әнбия, ягъни пәйгамбәрләр тарихы» дип исемләнган китабы басылып чыкты.

50 мең данә белән укучыларга таратылган бу китапка җиде авторның инкыйлабка кадәр чыгарылган «Пәйгамбәрләр тарихы» китапларының иң ышанычлы, ягъни Коръән-Кәрим аятләре белән дәлилләнгән һәм Коръән-Кәрим аятләрендә телгә алынган 28 пәйгамбәрнең һәммәсе кертелгән.

Китапка язылган кереш сүздә автор үзе: «Пәйгамбәрләр тарихы» китабын төзүдә, әлбәттә, Аллаһы Тәгаләнең Коръән-Кәрим китабы вә дәхи сөекле пәйгамбәребез Мөхәммәд Мостафа саллаллаһу галәйһиссаләтү вәссәләмнең хәдис-шәрифләре төп чыганаك булды. Бу ике төп чыганактан башка инкыйлабка кадәр чыгарылган кыйссалар да файдаланылды», — дип яза.

Ошбу китаптан мәгълүм булуынча, пәйгамбәрләр тормышы безгә хисап, риязыят кебек фәннәр өйрәтү өчен җибәрелгән булсалар, адәм балаларының гакыллары, хисләре, бәйсезлекләре бөтенләй юкка чыгарылып, алар дөнъяви эшләренә һәрберендә пәйгамбәр өйрәтүе буенча гына йөрергә тиеш булырлар иде. Җир йөзүдә хәлифәлек кылып өчен таратылган инсаннар хакында болай уйлау дәрәс түгеллеген һәркем белсә кирәк.

Сөннәт — Коръән-Кәрим белән хәдиснең һәр икесе бергә җыеп, икесе белән дә гамәл кылу. Бу китапны укып чыкканнан соң, әгәр дә инде мондый мөмкинлек булмаса, бу вакытта хәдис шул хәленчә калып торыр, Коръән-Кәрим белән генә гамәл кылыныр, дигән мәгънәне аңларга мөмкин.

«Кыйссасел-әнбия, ягъни пәйгамбәрләр тарихы» китабы, олы дәрәҗәле хезмәт буларак, пәйгамбәрләр тарихы белән кызыксынган һәркем өчен белем чыганагы булып дип ышанырга була.

АЙРАТ ГАБДУЛЛИН.

ЖАНГА ЯКЫН ШИФАХАНӘ

Мин «Ливадия» шифаханәсендә кыш көне ял иттем. Танышларым кыш көне шифаханәдә салкын булыр дип тә әйткәләделәр. Шифаханә бинасына килеп кергәч үк, бүлмәләр жылы икәнлегенә төшендем. Регистратурада мине Зөмәрә Хәким кызы Ибәтуллина, елмаеп, якын туганыдай жылы каршы алды. Шифаханәгә бирелгән юлламаны һәм башка документларны теркәү узгач, уңайлы бүлмәдән урын бирде, дәвалаучы табибны билгеләде. Аның үз эшен ихлас күңелдән яратуына, һәрбер ял итәргә килгән кешегә игътибарлы булуына бары рәхмәт сүзләре генә әйтәсе килә.

Шифаханә үзенә бер кечкенә шәһәрчек булып тора. Катнаш урманда нарат, чыршы агачлары булуы ял итү һәм дәвалануның нәтижәлелеген арттыра төшә, бертөрле шифалы дару шикелле. Чыннан да, шифаханә табигатьнең гүзәл вә матур жирлегендә урнашкан.

Ял итү һәм дәвалану өчен шифаханәдә бөтен шартлар тудырылган: бүлмәләр бер-ике кешелек, һәрбер бүлмәдә төсле телевизор, суыткыч.

Шифаханәдә табиблар һәм башка медицина хезмәткәрләре югары әзерлекле, ягымлы булганга, ял итәргә, дәваланырга, сәламәтлекне ныгытырга яңа көч аласың. «Ливадия» шифаханәсенең байлыгы — жир астыннан бәрәп чыккан шифалы су. Аның составында магний, кальций, сульфат һәм Менделеев жәдвәлендәге (таблицасындагы) башка күп төрле элементлар бар. Нәкъ менә шулар ашказаны-эчәк авыруларын нәтижәлерәк дәваларга ярдәм итә. Ял итүчеләр көнгә өч тапкыр, ашар алдыннан, табиблар күрсәткән вакытта һәм күләмдә минераль су эчәләр.

Шифаханәдә инфаркт һәм кискен инсульт кичерүчеләр, катлаулы операция ясатучылар да реабилитация узалар, аларны аерым бер корпуска беренче һәм икенче каттагы бүлмәләргә урнаштыралар. Дәвалануның яңа ысулларын һәм кыйммәтле даруларны кулланып, тиз арада аякка басу мөмкинлеге бар. Шуны да әйтеп үтим: аптека мөдире — Казан дәүләт медицина институтының фармацевтика факультетын кызыл дипломга тәмамлаган Фәридә Халик кызы Даутова кискен инфаркт миокарды, инсульт кичергән һәм башка төр авыруларны тиешле дарулар белән вакытында тәмин итеп тора.

Безнең күп кенә авыруларыбыз сыйфатлы ризык белән һәм дәрәс тукланмаудан барлыкка килә, ди белгечләр. Бу чыннан да шулай. Шифаханәдә дәвалануның яхшы нәтижә бирүе ашханәдә әзерләнгән ризыкларның сыйфатына, диетаның төгәл үтәлуенә дә бәйле. Ашханә-ресторан кол-

лективын житәкләгән Рәмилә Әхмәтсолтан кызы Әхмәтжанова дәваланучыларга тиешле диетадагы ризыклар әзерләүгә зур игътибар итә. Татар халкының милли ризыклары да еш әзерләнә.

Ашханәдә беренче көнне үк диета буенча шәфкать туташы Рәйнә Мидхәт кызы Хәлиуллина ягымлы елмаеп каршы ала һәм билгеләнгән диета буенча туклану өстәле янына ук озатып та куя.

Ашпау-эчү мәсьәләсендә барлык ял итүчеләр канәгать калалар дип әйтсәм дә, бер дә ялгыш булмас.

Шуны да әйтеп үтәсем килә: татар телендә чыга торган газета-журналларны даими рәвештә укыйм. Гәүһәрия Барый кызы шигърият сөючеләргә талантлы шагыйрә буларак билгеле. Аның шигырьләре Гәүһәрия Ибраһим-хан псевдонимы белән жөмһүриятебез үзәк матбугатында басылып килә. Бактың исә, Гәүһәрия Ибраһим-хан «Ливадия»дә дәвалучы табибә булып эшли икән. Мин ял иткән вакытта табибә Гәүһәрия Ибраһим-хан шифаханә мәдәният йортында булган концертта үзенең шигырьләрен укыды. Аның «Ливадия» шифаханәсенә багышланган шигырен журнал укучылары игътибарына тәкъдим итәм:

«Ливадия!

Сиңа меңнәр килә,
Килә шәфкать, сихәт кирәктә.
Баш табибнең якты карашыдай
Ут бирәсең жанга, йөрәккә.

Тотрыксыз авыр заманда
Шифаханә сыналган,
Йөрәк, сулыш авыруларын
Дәвалауга җайланган.

Менә дигән сихри почмак —
«Ливадия» сезне көтә.

Рәсемдә: дәваланучылар шәһәр буенча сәяхәттә.

Рәсемдә: шифаханә территориясендә.

Чир жиңелә, сырхау китә,
Жан савыга, борчу бетә.

Бу сүзләрнең хаклыгына
Килсә ышанасыгыз,

Юллама алып, кичекмәстән,
Бер ял итеп кайтыгыз».

Шифаханәнең мәдәният йортында көн саен төрле концертлар, язучылар һәм күренекле шәхесләр белән очрашулар, кичәләр оештырыла. Мәдәният йорты директоры Гөлсинә Вәли кызы Нуруллинаның эшеннән ял итүчеләр бик канәгать. Әйтергә кирәк, Гөлсинә ханым үзе нәфис сүз остасы, әйбәт биюче дә икән әле.

Соңгы сүзем итеп шуны язучы булар: шифаханә миндә яхшы тәэсир калдырды. Дәвалау ысулларының һәм ашау-эчүнең төрлелеге, татар халкының милли ризыкларының еш әзерләнүе, төрле мәдәни чараларның һәр көнне үткәрелүе... санный китсәң, тагын дәвам итеп булар иде. Баш табибә Луиза Григорьевна Макарованың оста оештыручы булуы, хезмәткәрләргә таләпчәнлегә, һәр нәрсәгә игътибарлы икәнлегә көн кебек ачык. Киләчәктә дә ял итүчеләргә һәм дәвалаучыларга югары хезмәт күрсәтелер дигән өметтә калам.

Шифаханә хезмәткәрләренең һәркайсына саулык-сәламәтлек, иминлек, уңышлар юлдаш булсын!

ХӘНИЯ МИҢНУЛЛИНА,
хезмәт ветераны, Сталин
репрессиясе корбаны.
Казан шәһәре.

**ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТ АППАРАТЫ**

420014, Казан, Кремль
тел.: (8432) 91-78-40
факс: (8432) 92-70-88

**РЕСПУБЛИКА ТАТАРСТАН
АППАРАТ ПРЕЗИДЕНТА**

420014, Казань, Кремль
тел.: (8432) 91-78-40
факс: (8432) 92-70-88

27.02.2004 № 15-40

Хөрмәтле Фирдәвес Зәбихулла улы!

Сезнең «Пар дулкын» исемле бүләк китабыгыз өчен Президент Минтимер Шәймиев үзенең зур рәхмәтен әйтүне үтенде.

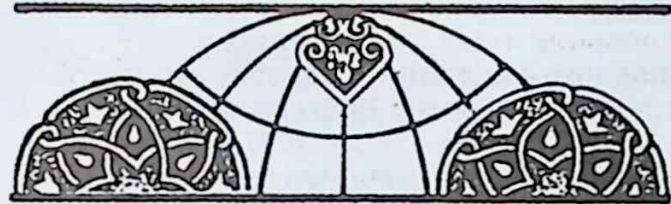
Һәр китап — безнең мәдәни, әдәби тормышыбызны баеп факты ул. Күчеш чорының төрле катлаулылыкларына карамастан, әдәби процессның дәвам итүе, яңадан-яңа әсәрләр чыгуы шатландыра. Киләчәктә дә шулай булсын иде дигән теләктә калыйк.

Әдәби осталык, әсәрне вакыйга-явление итүче чаралар хакында акыл сатып торасым килми. Аны һәр каләм остасы белә. Шуңа күрә бу хатны ижади уңышлар, илһам шатлыклары мөмкин кадәр ешрак кабатлансын дигән теләк белән тәмамлыйм. Яңа казанышларыгыз алга таба да Президент китапханәсендә урын алсын иде.

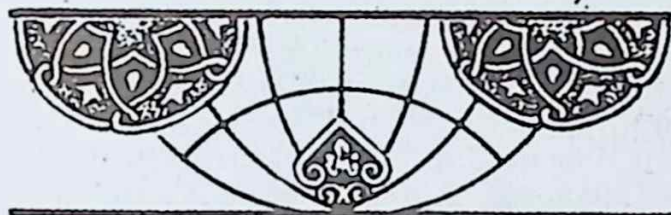
Ихлас күңелдән,

Әнәс Хасанов

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев Казан Кремлендә Бурятия Президенты — Хөкүмәт рәисе Леонид Потапов белән очрашты.

Себер төбәге җитәкчесе Татарстанда ике көнлек визиты вакытында Татарстан Республикасында тормышка ашырылып килүче алдынгы проектлар белән танышты.

Яклар Улан-Удэдагы татар милли-мәдәни үзәге эшчәнлегенә буенча да фикер алыштылар. Минтимер Шәймиев, мөмкинлеккә карап, Бурятияда яшәүче татар диаспорасына (11 мең кеше чамасы) төрле яклап ярдәм итәргә вәгъдә бирде.

1 июньдә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин һәм Үзәк сайлау комиссиясе рәисе Анатолий Фомин Россия Үзәк сайлау комиссиясенә селектор киңәшмәсендә катнашты. Киңәшмәдә Россия Федерациясе субъектларында катнаш сайлау системасының ничек эшләве турында фикер алышу булды.

1 июньдә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетында Татарстан Республикасы Премьер-министры Рөстәм Миңнеханов Россия һәм Белоруссия Берлеге дәүләтенең Дәүләт секретаре Павел Бородин белән очрашты. Казанга ул бер көнлек визит белән килгән иде.

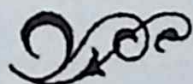
Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев 8 июньдә Казан Кремлендә Россия Федераль иминлек хезмәтенең Чик буе хезмәте җитәкчесенең беренче урынбасары — Оештыру департаменты җитәкчесе генерал-полковник Мансур Вәлиев белән очрашты.

Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев татарстанлыларны халкыбызның традицион милли бәйрәме — Сабан туе белән котлады.

2004 елның 12—17 июлендә Казахстан Республикасы башкаласы Астана шәһәрендә ТӨРЕКСОЙ халыкара оешмасы әгъзалары һәм күзәтүчеләре — төрки телле дәүләтләрнең һәм Россия Федерациясә составындагы төрки телле республикаларның мәдәният министрлары Даими Советының чираттагы XXI утырышы булды. ТӨРЕКСОЙ илләре мәдәният министрлары Даими Советының чираттагы XXI утырышында Татарстан Республикасының мәдәният министры Илдус Тарханов һәм халыкара академик «Мирас» журналының баш редакторы, профессор Миңнәхмәт Сәхапов составындагы Татарстан Республикасының рәсми делегациясә катнашты.

Яшел Үзән районының Күгеш урта мәктәбендә халыкара академик «Мирас» журналының баш редактор урынбасары, ике телдә нәшер ителүче «Сабыйга» («Ребенку») журналының редсовет әгъзасы, язучы Фирдәвес Зариф белән очрашу булып узды. Мәктәп укытучылары очрашу барышында «Мирас» һәм «Сабыйга» журналларына бик югары бәя биреп, аларны дәрәсләрдә методик әсбап итеп куллануларын билгеләп үттеләр. Фирдәвес Зариф укучыларның «Мирас» һәм «Сабыйга» журналлары, шулай ук үз ижаты хакындагы күпсанлы сорауларына җавап бирде. Очрашу «Сабыйга» журналында басылган әсәрләр буенча төзелгән концерт-тамаша белән төгәлләнде.

РЕЗЮМЕ

Девятый, сентябрьский номер международного академического журнала «Мирас» («Наследие») за 2004 год открывается традиционной рубрикой «Слово главного редактора».

В постоянных рубриках «Трибуна «Мирас»а», «Литературное наследие», «ТЮРКСОЙ», «Библиотека «Мирас»а» и др. с научными статьями, научно-популярными публикациями, литературно-художественными текстами, памятниками многовекового историко-культурного и духовно-нравственного наследия татарского и других народов выступают такие известные ученые, писатели, политологи, публицисты, переводчики, дешифровщики, транслитераторы, транскрипторы, адапторы, текстологи, литобработчики, археографы и общественно-политические деятели, как Низаметдин Галишер Навои, Нур Баян, Минтимер Шаймиев, Сагид Исанбаев, Кави Латып, Флера Тарханова, Аниса Алеева, Амир Махмудов, Марсель Ахметзянов, Валентин Беркутов, Булат Султанбеков, Айдар Халим, Афзал Шамов, Индус Сирматов, Джагъфар Мубарак, Зуфар Хакимов, Лейсан Самигуллина и др.

В постоянной рубрике «Почта «Мирас»а» публикуются письма читателей международного академического журнала «Мирас» («Наследие»), затрагивающие острые проблемы нравственного наследия в нашей суровой и противоречивой действительности.

В постоянной рубрике «В мире нации» редакция академического журнала «Мирас» («Наследие») знакомит своих читателей с короткими сообщениями, рассказывающими о значительных событиях в Республике Татарстан и в жизни татарской диаспоры.

SUMMARY

The ninth issue of an international academic magazine «The Miras»(The Heritage») dated September 2004 is traditionally opened with «The Editor's-in-chief Word».

In a constant heading «The Miras' 's Tribune» Mintimer Shaimiev, the President of the Republic of Tatarstan, the International prize winner after Kul Gali, writes the article about our present-day problems.

Well-known scientists, writers, political analysts, philosophers, publicists, art critics, translators, textual critics, specialists in study of early texts and socio-political activists such as Nizamutdin Galisher Navoi, Sagit Isanbaev, Nur Bayan, Anisa Aleeva, Amir Makhmudov, Marsel Akhmetzyanov, Valentin Berkutov, Bulat Sultanbekov, Ayaz Gilyazov, Aidar Khalim, Afzal Shamov, Indus Sirmatov, Kavi Latiyp, Dzhangfar Mubarak, Zufar Khakimov, Lyaisan Samigullina, etc. contribute scientific articles and papers, literary and artistic texts, centuries-old works of historical and cultural, and moral heritage of Tatars and other peoples of the Russian Federation to the standing heads of the magazine: «Literary Heritage», «Historical Heritage», «Cultural Heritage», «The History of the Ancestors», «The History of the Great Bulgarian State», «National-liberation movement of Tatar People», «The State of Tatarstan», «The World of Turkic Peoples», «Spiritual Heritage», «The Miras' 's Library» , «National Medicine», etc.

The letters from readers that touching acute problems of moral heritage in our conflicting reality are published in «The Miras' 's Mail».

The editor's brief reports of important events in the Republic of Tatarstan and in the life of Tatar Diaspora come under the constant headline «In the Nation's World».

О Б Ъ Е К Т И В Т А — «ЛИВАДИЯ» ШИФАХАНӘСЕ» ЦИКЛЫ

Рәсемдә: 1. Кори дөваллау ванналары кабул итү.

Рәсемдә: 2. Дөваллау корпусының ял бүлмәсендә.

Тышлыкның беренче битендә рәссам ЗӨФӘР ХӘКИМОВНЫҢ шагыйрь НИЗАМЕТДИН ГАЛИШЕР НӘВАИНЕҢ «Фәрһад һәм Ширин» шигъри романы сюжеты буенча ясалган «Хөсрәүнең Миһинбануга каршы сугыш башлавы» дип исемләнгән рәсеме, икенче битендә шагыйрь һәм галим ӘМИР МӘХМУДОВНЫҢ фотосурәте, өченче битендә «Объективта — «Ливадия» шифаханәсе» циклы, дүртенче битендә рәссам ЛӘЙСӘН СӘМИГУЛЛИНАНЫҢ шәмаиле.

